1003

جس کتاب پر پنجاب یونیورسٹی کی مُہر نہ ہو اُس کی خریداری جائز نہیں

پنجاب یونیورسٹی لاہور

انٹرمیڈیٹ کورس فارسی

(ایڈیشن سنہ ۱۹۲۶ء)

یعنی

فارسی زبان کا نصاب

اُمیدواران امتحان انٹرمیڈیٹ کے لئے

جس کو

سینٹ پنجاب یونیورسٹی نے مقرر فرمایا

اور

صاحب رجسٹرار بہادر کے حکم سے

سنہ ۱۹۲۸ء

میں

مفید عام پریس لاہور میں باہتمام لالہ موتی رام مینیجر طبع ہوا

بار چہارم | تعداد جلد ۲۰۰۰ | قیمت فی جلد ۹؍

فہرستِ مضامین

حصّۂ نثر

نمبر شمار	مضمون	نمبر صفحہ
	متفرقات	

رباعیات

اِنتخاب از انوارِ سہیلی

من تصنیف

ملا حسین بن علی الواعظ الکاشفی

در منافع موافقت دوستان و فوائد معاضدت ایشان

مُقدّمہ

راے گفت برہمن را کہ شنیدم داستان دوستان کہ بسعی غمازی مفسد کار ایشان بعداوت انجامید و بے گناہے بقتل رسید و ایزد تعالے مکافات آن غدار فتنہ انگیز بوے رسانید اکنون اگر وقت اقتضا کند بیان فرماید حالت دوستان یکدل و یک جہت و برخوردن ایشان از نہال محبت و مودت و در دفع خصمان ہم پشت و یک روے بودن و رضاے دیگرے را بر رضاے خود تقدیم نمودن برہمن گفت

قطعہ

اے خسرو زمانہ کہ از روے معدلت

مسند فراز گنبد اخضر نہادہ

بادا ابلق سپہر ترا رام کز ظفر
صد داغ بر جبین مہ و خور نہادۂ

بدانکہ ترد وختہ و مشدان کامل الذات و ہنروران ستودہ صفات ہیچ نقدی گرانمایہ تر از وجود دوستان مخلص و ہیچ درجہ بلند پایہ تر از حصول یاران خالص نیست ❊

بیت

زانکہ در آفاق ز برنا و پیر   ہیچ کس از یار ندارد گزیر

وہر آینہ جمعے کہ سکۂ محبّت ایشان در دار الضرب اخلاص بسکۂ وفاداری آرائش یافتہ و نہال مودت شان در روضۂ اختصاص بہ شحۂ یک جہتی و رضا جوئی پرورش پذیرفتہ راحت روح و مدد فیض و فتوح اند و فائدہ دوستان بسیار و منفعت ایشان بے شمار است از جملہ آنکہ در ایام دولت مدد مواد بہجت و معاشرت باشند و در زمان نکبت طریقۂ معاونت و وظیفۂ ہمراہی و مظاہرت مسلوک دارند ❊

قطعہ

یار بدست آر کہ بی‌کس است   ہر کہ مر او را بجہان یار نیست
زین ہمہ نعمت کہ درین عالم است   ہیچ بہ از یار وفادار نیست

واز جملۂ حکایاتے کہ در باب یاران یک دل و دوستان ہم پشت بر صفحات تواریخ ثبت کردہ اند حکایت زاغ و موش و

کبوتر و سنگ پشت و آہو بغایت مثلے روشن و قصۂ شیرین است
رائے پرسید کہ چگونہ بودہ است آن -

حکایت - ۱

بہمن گفت آوردہ اند کہ در ناحیت کشمیر موضعے دلپذیر و مرغزارے
بے نظیر بود چنانچہ روے زمینش از کثرت ازہار مانند صحن آراستہ
بودے و از عکس ریاحین عطر بیزش پر زاغ چون دُم طاؤس
نمودی *

نظم

زہر سُو چشمۂ چون آب حیوان — چراغ لالہ ہر جانب فروزان
بنفشہ رستہ و سبزہ دمیدہ — نسیم صبح جیب گل دریدہ
شقایق بر یکے پا ایستادہ — چو بر شاخ زمرّد جام بادہ

وبہ سبب آنکہ دران مرغزار شکار بسیار بود صیادان آنجا
آمد و شد بیشتر کردندے و پیوستہ جہت صید وحوش و قید
طیور دام حیلہ گستردندے ودر حوالی آن بیشہ زاغے بر درختے
بزرگ آشیانہ گرفتہ بود و از صفحات اوراق آن نہال نکتۂ حب الوطن
من الایمان مطالعہ کردہ روزے بر بالاے درخت نشستہ زیر و بالا
مے نگریست و براست وچپ نظر مے افگند ناگاہ صیادے دید
کہ دامے بر گردن و توبرۂ در پشت وعصاے در دست بہ تعجیل

هرچه تمام تر روے بیان درخت می آمد زاغ بترسید و با خود گفت ؎

قطعه

یارب این شخص را چه افتاده است	که بدین اضطراب مے آید
هیچ معلوم نیست کز چه سبب	این چنین با شتاب مے آید

و ممکن که بقصد من کمر بسته باشد و براے صید من تیر تدبیر در کمان تدبیر پیوسته و حالا حزم اقتضاے آن می کند که جائے نگهدارم و مے نگرم ؎

مصرع

تا به بینیم که چه از پرده برون مے آید

زاغ در پس برگ درخت متواری شده دیدهٔ ترصد بر گماشت و صیاد بپاے درخت آمده دام باز کشید و دانهٔ چند بر بالاے آن پاشیده در کمین گاه نشست ساعتے برآمد فوجے کبوتران در رسیدند و سردار ایشان کبوترے بود که او را مطوقه گفتندے با ذہنی روشن و زیرکی تمام و فہمی کامل و حدسی قوی و این کبوتران بمتابعت او مباہات نمودندے و بمطاوعت و ملازمت او افتخار کردندے و روزگار جز در خدمت او که سرمایهٔ صلاح و پیرایهٔ فوز و فلاح بود بسر نبردندے چندانکه چشم کبوتران بر دانه افتاد آتش گرسنگی شعله زدن گرفته عنان اختیار از کف اقتدار شان بیرون برد مطوقه از روے شفقتے که مهتران را بر کهتران لازم است ایشان را بجانب تامل و

تاآنکی میل داد و گفت ٭

بیت

زراه حرص بہ تعجیل سوے دانہ مرو

بہ ہوش باش کہ دامے است زیر ہر دانہ

جواب دادند کہ اے مہتر کار ما باضطرار رسیدہ و ہم بہ غایت اضطراب انجامیدہ با حوصلہ تہی از دانہ و دلے پُر از اندیشہ مجال استماع نصیحت و محل ملاحظۂ عاقبت نیست و بزرگان گفتہ اند

بیت

گرسنہ بر بلا دلیر بود ۔۔۔ زانکہ از عمر خویش سیر بود

مطوقہ دانست کہ آن حریصان دانہ جوے را بکمند موعظت مقید نتوان ساخت و برسن ملامت از چاہ غفلت و جہالت بر نتوان کشید ٭

بیت

ہر کہ در بندگی حرص او فتاد ۔۔۔ مشکل از بند او شود آزاد

خواست تا از ایشان کنارہ کردہ بگوشۂ بیرون رود قائد قضا گردن او را بہ زنجیر تقدیر بر بستہ جانب دام کشید ٭

مصرعہ

اے بے بصر من می روم او مے کشد قلاب را

القصہ مجموع آن کبوتران بیک بار احتیاط را بر طرف نہادہ فرود

آمدند دانہ چیدن ہمان بود و در دام صیاد افتادن ہمان مطوّقہ فریاد برکشیدند باشما گفتم کہ عاقبت شتاب کاری نا ستودہ است و بے تامّل در کارہا شروع کردن ناپسندیدہ ۞

بیت

طریق عشق پُرآشوب و آفت است اے دل
بیفتد آنکہ درین راہ با شتاب رود

حیرت و خجالت بر کبوتران مستولی شدہ دم درکشیدند و صیاد از کمین گاہ بیرون آمدہ باشادی تمام دوان شد تا ایشان را در قید ضبط و ربط آوردہ بمنزل خود مراجعت نماید کبوتران را کہ چشم بر صیّاد اُفتاد باضطراب در آمدند و ہریک از ایشان در خلاصی خود کوشیدہ پر و بال می زدند مطوّقہ گفت اے یاران شما ہریک در نجات خُود سعی می نمائید و از خلاصی دیگر ہمدمان تغافل می ورزید ۞

مصرعہ

واین چنین نہ شرط یاران است

در مذہب محبّت فتوے بر آن ست کہ استخلاص یاران را از خلاص خود مُہم تر دانند چنانکہ وقتے دو رفیق بایک دیگر در کشتی نشستہ بودند ناگاہ در نزدیکی ساحل آن کشتی بشکست و ہر دو در آب افتادند ملّاحی از کنارہ دریا خود را در آب افگند و عزم کرد کہ یکے از ایشان را بگیرد بہر کدام کہ میل کردی فریاد برآوردی۔

بیت

که اے پیر اندرین گرداب تشویر   مرا بگذار و دست یار من گیر

واگر شمارا قوت آن نیست که حیات یار را بر زندگانی خود ترجیح نمائید ونجات اورا از رستگاری خود بهتر شمرید بارے همه به طریق معاونت وموافقت قوی کنید تا باشد که به برکت این وفاق واتفاق دام از جاے برگرفته شود وما همه رهائی یابیم کبوتران فرمان بجاے آورده همه در قوت متفق شدند وبدان حیلت دام را برکنده سر خود گرفتند صیّاد باوجود این حال بر پے ایشان می دوید وبه امّید آنکه آخر درمانند وبیفتند دیده درهوا دوخته مے رفت زاغ با خود اندیشه کرد که تنها مدید باید که چنین صورتے عجیب از کتم عدم بعرصهٔ وجود آید و من از مثل این واقعه ایمن نیستم اولے آنکه بر اثر ایشان شتافته معلوم گردانم که عاقبت کار ایشان بچه انجامد وآن تجربه را ذخیرهٔ روزگار خود ساخته در وقت احتیاج بکار برم ۔

بیت

بروز تجربهٔ روزگار بهره بگیر   که بهر دفع حوادث ترا بکار آید

زاغ در پئے ایشان پرواز کرد ومطوّقه با قوم خود دام را برداشته مے پریدند وصیّاد حریص شوخ چشم دیده در ایشان گماشته راه مے پیمود مطوّقه چون دید که هنوز صیّاد در پئے ایشان است روئے طامعه در حرکت آمده ورا بدان مے دارد که از پاے ننشیند تا ایشان

رابدست نیارد روے بیاران کرد و گفت این ستیزه روے بجدّ تمام کمر بقصد ما بربسته است و در پے قتل ما نشسته و تا از چشم او ناپدید نشویم دل از ما برنگیرد و صواب آن است که بسوے آبادانیها میل کنیم و بجانب باغها و درختها پرواز نمائیم تا نظر او از ما منقطع شود و نومید و خجلت زده باز گردد کبوتران بر طبق اشارت او راه نیافتند و از جانب دشت و صحرا بطرف عمارات شتافتند صیاد چون ایشان را ندید بحسرت تمام باز گردید و زاغ همچنان می رفت تا کیفیت خلاصی ایشان معلوم کند و آن را براے دفع همان واقعه و علاج همان حادثه ذخیره سازد ؞

قطعه

عاقل آنست که در تجربهٔ نفع و ضرر — از حریفان دگر بهرهٔ خود بر دارد
هر چه دانست کزان نفع رسد بستاند — و آنچه از وے ضررے فهم کند بگزارد

کبوتران از خدعهٔ صیاد ایمن شده در وجه استخلاص خود بمطوّقه رجوع نمودند و آن خردمند راست تدبیر بعد از تفکّر و تدبّر جواب داد که راے من چنان اقتضا مے کند که بے معاونت یار وفادار ازین مهلکه روے نجات نیست ؞

مصرعه

بے بهرهٔ این را بسر نتوان برد

درین نزدیکی موشے است زیرک نام از دوستان من بزبانی

وفا اختصاص یافته و در آئین مروت از سائر یاران و هواداران بر سر آمده

بیت

رفیق مخلص و یار وفادار
که در یاری ندارد جز وفا کار

یمکن که بمددگاری او ازین بند رہائی رو نماید و ازین مخاطره خلاصی دست دہد پس بویرانهٔ که مسکن موش در وے بود فرود آمد و نزدیک سوراخ او رفته حلقهٔ در ارادت بجنبانید ندا صدائے مطوقه بگوش وے رسید بیرون آمد و چون یار خود را بستهٔ بند بلا دید جوے خونابه از چشمهٔ چشم بر صفحهٔ رخساره روان ساخت و آه درد آلود از جگر سوخته باوج سپهر رسانید و گفت

نظم

چه حال است اینکه می بینم چه حال است
درین حالت شکیبائی محال است

من اے یاران چسان فارغ نشینم
چو یار خویش را در بند بینم

اے یار عزیز و اے رفیق موافق بکدام حیله در بند افتادی و بچه سبب بدین رنج گرفتار شدی مطوقه جواب داد که انواع خیر و شر و اصناف نفع و ضر باحکام قضا و قدر باز بسته اند هرچه کاتب ارادت در دیوان ازل بقلم مشیت بر صفحات احوال مخلوقات کشیده لابد است که در عرصهٔ وجود بجلوه آید و احتراز و اجتناب ازان هیچ فائده ندهد *

بیت

قلم بتلخی و شیرینی اے پسر رفتست
اگر ترش بنشینی قضا چه غم دارد

ومرا قضاے ربّانی و تقدیر یزدانی درین ورطۂ ہلاک افگند و دانہ را بر من و یاران من جلوہ داد و با آنکہ ایشان را از سبکی و شتاب زدگی منع می کردم و بر تہتک و ترک احتیاط ملامت می نمودم دست تقدیر پردۂ غفلت در پیش دیدۂ بصیرت من نیز فروگذاشت و عقل روشن راے و خرد دُوربین مرا در حجاب تیرۂ جہالت و نادانی باز داشت و جملہ بیک بار در دست محنت و چنگ بلیّت گرفتار شدیم موش گفت اے عجب کہ چُون تو کسے با این ہمہ زیرکی و دُوربینی با نازلۂ قضا مقاومت نتواند کرد و تیر تقدیر را بسپر حیلہ و تدبیر رد نتواند ساخت مطوّقہ گفت اے زیرک ازین سخن درگذر با مقادیر ازلی نتوانند کوشید و از قضاے لم یزلی سر نتوانند کشید چون حاکم نافذ الامر قضا سلسلۂ ارادت در جنباند ماہی را از قعر دریا بفضاے ہوا رساند و مرغ را از اوج ہوا بحضیض زمین نشاند و ہیچ آفریدہ را در دام قضا و قدر چارۂ نیست جز تسلیم و رضا ٭

مثنوی

گر شود ذرّات عالم پیچ پیچ | با قضاے ایزدی ہیچ اند ہیچ
چون قضا بیرون کند از چرخ سر | عاقلان گردند جملہ کور و کر
ماہیان افتند از دریا برون | دام گیرد مرغ پرّان را زبون
این قضا باد بست سخت و تُند خو | خلق چون خس عاجز اند از پیش او

و ببایدانست کہ دانا را در باب جریان فرمان قضا برد ہمان حکم

نادان ست، و رعیت حقیر در ورطۂ تقدیر با سلطان عالم گیر یکسان

بیت

بزور و زر نشاید ردّ احکام قضا کردن
نمے زیبد کسے را در قضا چون و چرا کردن

زیرک گفت اے مطوّقہ دل خوش دار کہ ہر لباسے کہ خیّاط ارادت ایزدی بر بالاے یکے از ملازمان عتبۂ عبودیت می دوزد خواہ گریبانش بگوے دولت آراستہ و خواہ دامنش بطراز محنت پیراستہ بے شُبہ محض عنایت و عین کرامت است غایتش آنکہ بندہ بحقیقت آن دانا و بلطیفۂ کہ در ضمن آن اندراج یافتہ بینا نیست و درین معنی گفتہ اند

بیت

بدرد و صاف ترا کار نیست خوش درکش
کہ ہرچہ ساقی ما ریخت عین الطاف است

و آنچہ ترا پیش آمدہ چون نیک درنگری صلاح حال در ان بودہ و بزرگان گفتہ اند نوش صفا بے نیش جفا نباشد و گل راحت بے خار محنت نزدید

مصرعہ

بسا مراد کہ در ضمن نامرادی ہاست

و چون زیرک این فصل فرو خواند و بریدن بندہا کہ مطوّقہ بدان

بستہ بود اشتغال نمود مطوقہ گفت اے دوست مہربان نخست بند یاران را بکشای و خاطر از ہم ایشان جمع فرمودہ بجانب من گرای موش بدان سخن التفات نانمودہ بکار خود مشغول بود مطوقہ دیگر بار از روے مبالغہ گفت کہ اے زیرک اگر رضاے من می طلبی و بحقوق دوستی قیام می نمائی شرط آن است کہ اوّل یاران مرا از بند رہائی دہی و بدین کرم طوق منت بر گردن جان من نہی۔ موش گفت این حدیث مکرر ساختی و مبالغہ بحد افراط رسانیدی مگر ترا بہ نفس خود حاجت نیست و آن را بر خود حقے نمی شناسی و از کلمۂ ابدأ بنفسک تغافل می نمائی، مطوقہ گفت مرا ملامت نباید کرد کہ منشور پیشوائی این کبوتران بر نام من نوشتہ اند و تعہد احوال ایشان بر ذمۂ اہتمام خود گرفتہ ام ایشان را از ان روے کہ رعیّت من اند بر من حقّی ثابت است و مرا ازین سبب کہ مہتر ایشانم بر ایشان حقی لازم و بعد ما کہ ایشان از عہدۂ حق من بیرون آمدہ اند و بمددگاری و معاونت ایشان از دست صیّاد بجستہ ام مرا نیز از عہدۂ لوازم حق گذاری بیرون باید آمد و شرائط پیشوائی باد ا باید رسانید و ہر پادشاہ کہ آسایش خود طلبد و رعیّت را بستۂ بند محنت بگذارد بسے بر نیاید کہ مشرب عشرتش تیرہ و دیدۂ دولتش خیرہ گردد۔

بیت

نیاساید اندر دیار تو کس چو آسایش خویش خواہی و بس

موش گفت پادشاه درمیان رعیت بمثابهٔ جان است در جسد و بمثابهٔ دل است در بدن پس ملاحظه حال او اولے باشد چه اگر دل بصلاح است از فساد اعضا چندان مضرتے نرسد و عیاذاً باللہ اگر دل بزیان آید سلامتی اجزا ہیچ سود ندارد ؞

بیت

چاکران کم اگر شوند چه غم ‎ ‎ ‎ ‎ از سر شه مباد موے کم

مطوقه گفت می ترسم که اگر کشادن عقدہاے من آغاز کنی ملول شوی وبعضی از یاران من در بند مانند و چون من بسته باشم ہر چند ملال تو بکمال رسیده باشد جانب من فرو نخواہی گذاشت و از ضمیر خود در اہمال نجات من رخصت نخواہی یافت و نیز در ہنگام بلا بایکدیگر شرکت داشته ایم و در وقت خلاص و فراغت نیز موافقت نمودن محض مروت خواہد بود ؞

نظم

گر شمری یار کسے را شمار ‎ ‎ ‎ ‎ کو بود اندر غم و شادیت یار
دوست که در شادی و غم نیست دوست ‎ ‎ ‎ ‎ زو چه شوی شاد که غم خود ہم اوست

موش گفت عادت اہل مکرمت این است و عقیدهٔ ارباب فتوت ہمین و بدین خصلت ستوده و سیرت پسندیده اعتقاد خلائق بدوستی تو صافی تر گردد و اعتماد رعایا بر کرم و جوانمردی تو بیفزاید ۔

بیت

دوستی را چنین کسے باید　　که ازو کار بسته بکشاید

پس زیرک بجدّی تمام و رغبتی مالا کلام بندہاے یاران را برید
و در آخر ہمه گردان مطوّقه را از طوق بلا خلاص داد کبوتران او را وداع
کرده امین و مطمئن به آشیانهٔ خود باز گشتند و موش بسوراخ فرو شد
چون زاغ دستگیری موش و بریدن بندہا مشاہده کرد بدوستی و
ہمدمی او رغبت نمود و مصادقت و موافقت او را غنیمتے شگرف
دانست و با خود گفت من ازان قصه که کبوتران را افتاد امین نتوانم
بود لاجرم از دوستی چنین کسی که در وقت بلا دستگیری نماید
مستغنی نتوانم گشت ٭

نظم

مشرق و مغرب ہمه پر ہمدم است　　لیک ازان گونه که باید کم است
یار غرض جوے فراوان بود　　ہر که کشد بار تو یار آن بود

پس زاغ آہسته بدر سوراخ موش آمد و آواز داد موش پرسید
که کیست گفت منم زاغ و با تو مہم ضروری دارم زیرک موشے بود ـ
خردمند کافی گرم و سرد روزگار دیده و نیک و بد ایام مشاہده کرده و
دران موضع از جہت گریزگاه چندین سوراخ آماده ساخته و از ہر
یک بدیگرے راه بریده و چارهٔ حادثه ہا را پیش از وقوع شناخته
و تیمار ہر کاری برحسب حکمت و فرخور مصلحت پرداخته چون آواز

زاغ شنید بر خود بپیچید و گفت ترا با من چه کار و مرا با تو چه نسبت زاغ
صورت حال از اول تا آخر باز راند و اطلاع بر حسن عہد و فرط
وفاداری او در حق کبوتران باز نمود و گفت مرا کمال مروت و ہوا
داری و جمال فتوت و حق گذاری تو معلوم شد و بدانستم کہ ثمرۂ دوستی
و نتیجۂ محبت چگونہ بدیشان رسید و ببرکت مصادقت و مودت تو
از ان ورطۂ ہائل خلاصی یافتند ہمگی ہمت بر دوستی تو مقصور گردانیدم
و آمدہ ام تا شرط افتتاح در مخالصت بجاے آوردم *

بیت

داریم بسوے تو بسے دل نگرانی　　حال دل خود با تو بگفتیم تو دانی

موش جواب داد کہ میان من و تو راہ مصاحبت مسدود است
و طریق مواصلت ممنوع *

بیت

بہ بازار تو سودے جز زیان جان نمی بینم
کہ بعد المشرقین آمد میان ما درین سودا

بُرو آہن سرد مکوب و قدم در طلب چیزے کہ بدست آمدن آن
بہمہ وجہ متعذر باشد منہ کہ جستن آنچہ در حیز امکان نباشد مشابہ
کشتی بر خشکی راندن است و اسب بر روے دریا تاختن و ہر
کہ بر جستن وجوے محال تگاپوی کند بر خود خندیدہ باشد و جہل خود
را بہ نظر اہل خرد جلوہ دادہ *

بیت

این دام بر قصد شکار دگرے کن   کان صید که دیدی بکمند تو نیاید

زاغ گفت ازین سخن درگذر که ارباب کرم اہل احتیاج را محروم نگذارند و ہر که روے بدرگاه صاحب دولتان آرد پشت دست بر جبین نیاز او نزنند و من از حوادث زمان پناه بدین بارگاه آورده ام و در وقائع دوران این آستانه ملجا و ملاذ خود ساخته ❊ بیت

جز آستان توام درجہان پناہی نیست

سر مرا بجز این در حواله گاہی نیست

حالا چون خاک ہمین سر کوے را ملازم گرفته ام و آبروی خود در ملازمت این حریم حرمت دانسته نه بجور روی می تابم و نه بجفا جانبے دیگر مے شتابم ❊ بیت

گر بشمشیر سیاست می نوازی حاکمی

ور به تشریف غلامی می پذیری بنده ام

موش گفت اے زاغ حیله بگزار و دانهٔ فریب بر روی دام زرق میفگن که من طبیعت بنی نوع ترا نیکو می شناسم و چون تو جنس من نیستی از صحبت تو می ہراسم ❊ مصرعه

روح را صحبت ناجنس عذابیست الیم

بہیچ صورت من بر تو ایمن نیستم و ہر که با کسے مصاحبت ورزد که بدو ایمن نتواند بود بدو آن رسد که بدان کبک زاغ پرسید که چگونه بوده است

آن *

حکایت - ۲

موش گفت آوردہ اند کہ کبک دری در دامن کوہے خرامید و غلغلۂ صدائے قہقہ اش در گنبد سپہر مے پیچید قضارا بازے شکاری دران ہوامے گذشت چون باصرہ اش خرامیدن کبک را مشاہدہ نمود و آواز خندہ اش برسامعۂ او مرور فرمود دل باز بہ محبت او مائل گشت و طرح مصاحبت او برلوح خیال کشیدن گرفت باخود اندیشید کہ ہیچکس را درین عالم از مصاحبے مناسب چارہ نیست و از یار موافق و رفیق مہربان گزیر نہ و در امثال آمدہ است کہ ہرکہ بے یار بود ہمیشہ بیمار بود * بیت

کسے کاندر جہان یاری ندارد　　درخت عشرتش باری ندارد

واین کبک یارے خوش منظر خندان روے سبک روح شیرین حرکات است و دل در صحبت چنین رفیقے تازہ و خرم گردد و سینہ بہ محبت این نوع مصاحبے منشرح و بے غم بود *

رباعی

یارے باید چگونہ یارے باید؟　　یارے کہ گرہ ز کار من بکشاید

ہرگہ کہ جمال خویشتن بنماید　　ز آئینہ دل غبار غم بزداید

پس آہستہ بجانب کبک مائل شد و کبک را نظر بروی افتاد حذر کنان خود را بشگاف سنگے رسانید باز از ہوا درآمدہ پیش آن

سوراخ نشستہ صورت ما جرا باز نمود و گفت اے کبک پیش ازین از ہنرہاے تو غافل بودم و فضل و کمال تو بر من ظاہر نبود امروز بواسطۂ قہقہۂ تو انبساطے در دلِ من پدید آمد و خرامیدن دلفریب تو مرا صید کردہ توقع میدارم کہ من بعد از من ترسان و ہراسان نباشی و بمصاحبت و مواصلت من میل نمائی کہ مقدمۂ محبت نتیجہ منفعت می دہد و شجرۂ وداد ثمرۂ مراد مے آرد ٭

بیت

نخلیست محبّت کہ از و میوۂ مقصود
ہرچند کسے بیش بر د بیش بر آرد

کبک آواز داد کہ اے قہرمان کامگار دست ازین بیچارہ محنت زدہ باز دار و یک کبک دیگر خوردہ انگار ٭

بیت

من و دیدار تو ہیہات چہ فکریست خطا
من و وصل تو عفا اللہ چہ خیالیست محال

ہرگاہ کہ آب و آتش بایک دیگر انضمام پذیرند مصاحبت من و تو تصوّر توان کرد و ہر وقتے کہ سایہ و آفتاب باہم مجتمع شوند مرافقت من با تو خیال توان بست ٭ مصرعہ

زین فکر در گذر کہ بجائے نمی رسد

باز گفت اے عزیز با خود اندیشہ کن کہ مرا غیر مہربانی چہ بر آن میدارد

کہ یا چون تو ئی بتلطف سخن باید گفت نہ چنگال من نقصانے دارد کہ از صید امثال تو بازمانده باشم و نہ در منقار من فتورے و قصورے واقع شده کہ از شکار طعمہ خود عاجز آیم ہمین بیش نیست کہ داعیہ ہمدمی و مجالست و تمنّاے ہمنشینی و موانست تو مرا بر تحریک سلسلۂ محبت تو میدارد و ترا از صحبت من فوائد بسیار متصوّر است اوّل آنکہ چون ابناے جنس من بینند کہ ترا در ظلال بال حمایت خود پرورش میدہم دست تعدّی از دامن تو کوتاه ساختہ بدیدۂ حرمت در تو نگرند و تو خوش بفراغت خاطر طوف کوه و صحراے نمائی و دیگر آنکہ ترا بہ آشیانہ خود رسانم تا بموضع رفیع و مسکن منیع بر آمده از بنی نوع خود برفعت درجات ممتاز گردی و دیگر از طائفۂ تو جفتے ملائم نیکو صورت کہ رغبت تو بمناکحت او صادق باشد بیارم تا با او دست معاشرت در آغوش آورده روزگار بمراد دل بگذرانی ٭

بیت

نہ از زمانہ جفا و نہ از سپہر ملال　　امید حاصل و جام مرام مالامال

کبک گفت تو امیر مرغانی و عنان اختیار طیور بقبضۂ اقتدار تست و من یکے از رعایا و خراج گذاران توام و مثل ماکسان از مذلت و منقصت خالی نباشند و دران وقت کہ من بالتفات تو مستظہر و باہتمام تو امیدوار باشم ممکن کہ صورتے از من صادر گردد کہ ملایم طبع شریف نباشد و سرپنجۂ غضب خداوندی دمار از نہاد من بر

آرد همان به که با گوشهٔ خلوت درسازم ورایت ملازمت حکام که متضمن خطرات کلّی است برنیفرازم ٭

بیت

تماشای رُخ خورشید حدّ خود نمے بینم
همان بهتر که چون سایه پس دیوار بنشینم

بازگفت اے برادر نشنیدهٔ و ندانستهٔ که دیدهٔ دوستی از دیدن عیب نابینا است و هر زشتے که از دوست در وجود آید بغایت زیبا می نماید ٭

بیت

زہر ترا دوست چہ داند؟ شکر　　عیب ترا دوست چہ بیند؟ ہنر

من چون افعال ترا بدیدهٔ محبّت مشاهده می نمایم و رقم اقوال و احوال ترا بر دفتر مودّت ثبت میفرمایم چگونه خط خطا در گفت و شنید تو توانم کشید و بچه تاویل قول و فعل ترا عیب توانم کرد ٭

مصرعه

دیدهٔ دوست عیب بین نبود

کبک هرچند عذرہاے پسندیده تقریر کرد باز جواب ہاے دلپذیر در مقابلهٔ آن باز راند و در آخر بعهد و پیمان کبک را از سوراخ بیرون آورد و یک دیگر را کنار گرفته بار دیگر معاهدهٔ محبّت را بسوگند موکّد ساختند و باز کبک را برداشته به آشیانهٔ خود آورد و با یک دیگر خوش برآمده به عیش و طرب میگذرانیدند چون دو سه روز برین حال بگذشت و کبک از

جانب باز ایمن شد طریق گستاخی پیش گرفتہ سخنان دلیرانہ گفتی و درمیان مکالمہ بے تقریب قہقہ زدی و باز بہمت عالی آن را ناشنیدہ پنداشتہ از سر انتقام درگذشتی امّا کینۂ آن در سینۂ وے جا گرفتی تا وقتے باز را اندک ضعفے طاری شدہ بود چنانچہ بجہت طعمہ حرکت نمی توانست نمود ہمہ روز در آشیانہ بسر بردو چون شب در آمد و حوصلہ از غذاے کہ داشت تہی ماند آتش جوع بالا گرفتہ نفس سبعی را در حرکت آورد و کینہ ہاے کبک کہ بمرور زمان جمع شدہ بود باز را خشم آلود ساخت ہر چند ناصح خرد صورت عہد و پیمان بہ نظر وے در می آورد بگوشۂ چشم قبول دران نمی نگریست و براے شکستن عہد و خوردن کبک بہانۂ می جست کبک آثار غضب در بشرۂ او مشاہدہ نمودہ و براے العین ہلاک خود را آمادہ دیدہ آہی سرد از دل پُر درد برآورد و گفت *

بیت

چو عاشق می شدم گفتم کہ بردم گوہر مقصود
چہ دانستم کہ این دریا چہ موج بے کران دارد

دریغ کہ از اوّل حال نظر بپایان کار نیفگندم و با غیر جنس خود در پیوستم و موعظت بزرگان را *

مصرع

کہ از مصاحب ناجنس احتراز کنید

فراموش کردم لاجرم امروز کشتی عمرم بگردابے در افتادہ کہ ملاح تدبیر

از اخلاص آن عاجز است رشتۂ حیاتم بوجہے گسیختہ کہ سر انگشت تفکّر در پیوند آن متحیّر +

بیت

نہ از رفیق وفا و نہ از حیات امید نہ از سپہر بشارت نہ از زمانہ نوید

باخود این نوع سخنان می گفت و باز ہمچنان مخلب آزار کشادہ و منقارہ خونخوار بزہر ستم آب دادہ بہانہ جوئی پیش نہاد کار خود ساختہ بود چون کبک از روی احتیاط ملاحظہ کردہ شرط ادب مرعی می داشت باز ہیچ بہانہ کہ بدان قصد وے توان کرد نیافت آخر الامر بے طاقت شدہ از روے غضب کبک را گفت روا باشد کہ من در آفتاب باشم و تو در سایہ بسر بری کبک گفت اے امیر جہانگیر حالا شب است وہمہ عالم را سایۂ ظلمت فرو گرفتہ شما از تاب کدام آفتاب بزحمت اید و من در سایۂ چہ چیز استراحت دارم باز گفت اے بے ادب مرا دروغگوی مے سازی و سخن مرا رد میکنی سزاے تو بدہم گفتن ہمان بود و او را از ہم بر درید ہمان، و این مثل بر اے آن آوردم تا بدانی کہ ہر کہ با غیر جنس خود صحبت دارد و با کسی کہ از مضرت او ایمن نتوان بود روزگار گذارد و مانند کبک دری جان نازنین در سرکار مرافقت کردہ روز عمرش سپری گردد و برہمین منوال من طعمۂ توام و ہرگز از طمع تو ایمن نتوانم زیست پس میان من و تو راہ مجالست بچہ تاویل کشادہ گردد و اسباب موانست بچہ حساب آمادہ شود زاغ گفت اے زیرک بعقل خود رجوع کن و نیکو باز اندیش کہ مرا در ایذا اے تو چہ فائدہ باشد و خوردن

تو چه سیری آرد و در بقاے ذات و حصول محبّت تو هزار فائده متقرراست
و صد هزار منفعت متصوّر و نسزد که من در طلب تو راه دور و دراز طے کرده
باشم و تو روے از من بگردانی و دست رد بسینهٔ امید من باز نهی و با
این سیرت نیکو و سریرت پاکیزه که تو داری نزیبد که حق غربت من
ضائع ماند و غریبے از آستانهٔ تو نا امید باز گردد +

بیت

تیمار غریبان سبب ذکر جمیل است   چونست کاین قاعده در شهر شما نیست

و من از مکارم اخلاق که از تو مشاهده کرده ام گمان نبرم که مرا
از کرم خود محروم مطلق سازی و مشام رجای مرا برایحهٔ روح پرور
ملاطفت معطر نگردانی + مصرع

از تو غریب کے بود رسم غریب پروری

موش گفت هیچ دشمنے آن مقدار اثر ندارد که عداوت ذاتی چه
اگر میان دو تن عداوت عارضی پدید آید باندک وسیله رفع آن ممکن
باشد و بجزئی سببے دفع آن میسّر گردد امّا اگر در اصل دشمنی افتاده باشد
و از هر دو جانب اثر آن در ضمیرها متمکن شده و با آن عداوت قدیمی
خصومت مجدّد نیز منضمّ گشته و سوابق مجادلت با لواحق منازعت
اقتران یافته ارتفاع آن بهیچ وجه در دائرهٔ امکان داخل نیست و
اندفاع آن بهمه حال از حیز قوّت بشری خارج است و عدم آن
بانعدام ذات هر دو بازبسته خواهد بود +

مصرع

تا سر نرود خیالش از سر نرود

و حکما گفته اند که دشمنے ذاتی دو نوع است یکے آنکه ضرر جانب یکے ازان دو خصم منحصر نیست گاہے این ازآن متضرر مے شود و گاہے آن ازین متاذی میگردد چنانچه دشمنی پیل و شیر که ملاقات ایشان بے محاربت امکان ندارد و اما چنان نیست که نصرت در یک جانب مقرر باشد و ہزیمت بر یک طرف متصور بلکه در بعضے اوقات شیر ژیان ظفر یابد و در برخے ازمنه پیل دمان فیروز آید و این نوع عداوت بدان مرتبه متاکد نیست که زخم او مرہم پذیر نباشد بجهت آنکه ہر که را نصرت در جانب او وجود گیرد ہر آئنه دلش متسلی خواہد بود و نوع دوم آنکه ہمیشه مضرت در یک جانب بود و منفعت در جانبے دیگر چون دشمنے موش و گربه و گرگ و گوسفند و جز آن که پیوسته مشقت بر یک طرف منحصر است و راحت طرفے دیگر را لازم و این عداوت بمثابه تاکید یافته که نه گردش چرخ آن را تغییر تواند داد و نه اختلاف زمان عقدهٔ آن را تواند کشاد و جاے که قصد جان از یک جانب معلوم شد بے آنکه از جانبی دیگر آن را در ماضی سابقه بوده باشد یا در مستقبل ضرری صورت بندد آنجا مصالحه بچه نوع ممکن باشد و ملاقات چگونه دست دہد +

رباعی

آن لحظه که روز و شب بهم پیوندند   یا رشتهٔ مهر و سایه برهم بندند

من با تو نشینم و دران حالت نیز   ارباب خرد تمام بر من خندند

زاغ گفت بحمد الله که عداوت من با تو در اصل فطرت نبوده و اگر ابنای جنس مرا با تو دشمنی عارضی است آئینه دل من بارے از غبار مخالفت مبرا است و مرآت خاطر با نعکاس اشعۂ مهر و محبت مهیا امید وارم که دل بی غل آن یار عزیز بر صدق خلوص من اقامت شهادت نماید + مصرع

تو مپندار که دلبر ز دلت آگه نیست

موش گفت مبالغه از حد میگذارنی و مرا بدوستی تکلیف مینمائی و اگر دران تکلفے کنم و تو نیز خود را بدان واری نیکمن که باندک سببے سررشتۂ محبت گسسته خود بهمان عادت اصلی و عداوت جبلی بازگردی چنانچه آب هرچند مدتے مدید در موضعے بماند و رایحه و طعم آن متغیر گردد هنوز خاصیت او باقی باشد چون بر آتش ریزند از کشتن آن عاجز نباید و مصاحبت دشمن چون مصاحبت مار افعی اعتماد را نشاید و موانست با اعدا چون مخالطت با پلنگ تیز چنگ به آزمایش نیرزد و حکما گفته اند بقول دشمن فریفته نباید شد اگرچه دعوے مودت کند و به سخن او غره نباید گشت هرچند در اسباب مخالصت مبالغه نماید +

بیت

امید دوستی تو ز دشمنان کهن   چنان بود که طلب کردن گل از گلخن

و هرکه به دشمن اعتماد کرده تبرهات او مغرور گردد و افسون و افسانه او را بگوش رضا استماع کند او را همان پیش آید که آن شتر سوار را پیش آمد زاغ پرسید که چگونه بود داستان آن

حکایت ۳

موش گفت آورده اند که شتر سوارے در اثنائے سفر بموضعے رسید که آنجا کاروانیان آتش کرده بودند و بعد از رفتن ایشان مروحہ باد آن آتش را تحریک داده در مقام اشتعال آورده بود و شرارها از وجسته بر هر طرف از اطراف بیابان در هیزم ها افتاده و در هر گوشه صحرالالہ زاری پدید آمده و در میان آن آتشها مارے عظیم واقعی بزرگ مانده و درمانده بهیچ جانب راه نمی یافت و از هیچ سوی خلاصی نداشت نزدیک بود که چون ماهی بر تابه بریان شود و چون کبک کباب بر سر آتش از دیدهٔ زهر بار خونچکان گردد و چون آن سوار را بدید استغاثه نموده گفت •

بیت

چه شود گر بکرم مرحمتے فرمائی | گره از کار فرو بستهٔ ما بکشائی

سوار مردے بود خداترس و مهربان چون زاری مار شنید و اضطراب و بیچارگی او بدید با خود اندیشه کرد که اگرچه مار دشمن آدمیان است امّا حالا درمانده و حیران است هیچ به ازان نیست که بروی شفقت ورزم و تخم احسان که جز سعادت دنیا و کرامت آخرت بر ندهد در زمین عمل بکارم پس توبرهٔ که داشت بر سر نیزه تعبیه کرده آنجا فرستاد د مار غنیمت دانسته در توبره رفت سوار آن را خبری پنداشته وے را از میان آتش بر آورد پس سر توبره برکشاد و مار را گفت برو هر کجا خواهی و بشکرانه

آنکه ازین بلا خلاص یافتی گوشه گیر و پیش ازین در مقام آزار مردم مباش
که آزارندهٔ خلق در دنیا بدنام است و در آخرت دشمن کام ✦

بیت

بترس از خدا و میازار کس — ره رستگاری همین است و بس

مار گفت ای جوان ازین سخن درگذر که من ترا و شتر ترا تا زخمی نزنم
نروم سوار گفت نه من با تو نیکوئی کرده ام و ترا از میان آتش بیرون آورده؟
جزای من این و سزای من چنین است؟

بیت

از جانب من طرح وفاداری بود — از پیش تو آئین جفاکاری چیست

مار گفت آری تو نیکوئی کردی اما در غیر محل واقع شد و شفقت ورزیدی
ولی با غیر مستحق وجو گرفت میدانی که من مظهر ضررم و از من نسبت به آدمیان
نفعی متصور نیست پس چون در خلاصی من سعی کردی و با کسی که بدی می
بایست کرد نیکوئی بجای آوردی هر آئینه در مکافات آن المی بتو
باید رسانید چه نیکوئی با بدان همان حکم بدی دارد با نیکوان ✦

نظم

چنانچه در روش شرع و عقل ممنوع است — بدی به نسبت پاکان نیکوان کردن
بجای دون صفتانی که مردم آزارند — بهیچ وجه نکوئی نمی توان کردن

و دیگر آنکه میان ما و شما عداوت قدیمی در میان است عاقبت اندیشی
اقتضای آن میکند که دشمن را سرکوفته دارند دفع ما بر شما لازم است فرمان

آنکہ بسلامت مارا رہا کنند تو درین مادہ ترک حزم گرفتی و رحم پیش آوردی ومن ہر آئینہ ترا از خم زخم تا دیگران را تجربہ باشد سوار گفت اے مار انصاف درمیان آر کہ در مکافات نیکی بدی کردن در کدام مذہب درست باشد و صفای منفعت را بکدورت مضرت پاداش دادن بچہ طریق راست آید مار گفت عادت شما آدمیان چنان است ومن ہم بفتوے شما عمل میکنم وآنچہ در بازار مکافات از شما خریدہ ام بشما میفروشم*

مصرع

یک لحظہ بخر آنچہ فروشی ہمہ سال

ہر چند جوان مبالغہ کرد بجاے نرسید مار میگفت کہ زود اختیار کن کہ تخت ترا از خم زخم یا ابتدا از شتر کنم جوان گفت ازین خیال بگذر کہ در مکافات نیکی وبدی بمن نداردمار جواب داد کہ این شیوۂ آدمیان است من ہم بطریق آدمیان سلوک میکنم سوار این مدعی را انکار کرد وگفت اگر بہ بیّنہ ثابت گردانی و برو فق دعوے خود گواہ بگذرانی کہ بدین نوع مکافات کردن عادت آدمیان ست من بزخم ترا بجان خریداری نمایم وبہلاکت خود راضی گردم مار نگاہ کرد از دور گاؤمیشے دید کہ در صحراے چرید گفت بیا تا حقیقت اینصورت از وے بپرسم پس مار وشتر سوار ہر دو نزدیک گاؤمیش آمدند مار زبان بکشاد کہ اے گاؤمیش جزاے نیکی چیست گفت اگر بمذہب آدمیان میپرسی سزاے نیکی بدی است اینک من مدتے نزدیک یکے از ایشان بودم ہر سال بچہ زادمی وخانۂ وے از شیر وروغن پر ساختمے وبناے

کدخدائی واساس معیشت او بر من بود چون پیر شدم از زادن باز ماندم ترک تعهد من گرفت و مرا از خانه بیرون کرده سر بصحرا داد بعد از انکه مدتے در صحرا چریدم و بے کار براد دل گردیدم اندک فربہی بر من ظاہر شد دیروز صاحب من اینجا گذر کرد و من بنظر او فربہ نمودم قصابے آورد مرا بدو فروخت و امروز مرا بدار السلخ میبرند و داعیۂ کشتن دارند اینک مکافات آن ہمہ نیکوئی کہ تقریر کردم این بود ❊

مصرع

حال من این است یاران باکہ گویم حال خود

مار گفت اینک شنیدی زخم را زود تر آمادہ باش شتر سوا گفت در شریعت بیک گواہ حکم نکنند گواہی دیگر بگذران و ہر چہ خواہی بجاے آر مار در نگریست درختے بنظر مے در آمد گفت بیا تا ازان درخت بپرسیم پس باتفاق بپاے درخت آمدند مار از و بپرسید کہ مکافات نیکی چہ باشد گفت بمذہب آدمیان جزاے نیکی بدی باشد و پاداش منفعت مضرت و دلیل برین آنکہ من درختے ام درین بیابان ستہ و خدمت آیندہ و روندہ را بر یک پاے استادہ چون آدمی زاد گرما زدہ ماندہ ز بیابان بر آید ساعتے در سایۂ من بیاساید و زمانے استراحتے فرماید آنگاہ چون دیدہ بکشاید گوید فلان شاخ دستہ تبر را لائق است و فلان صلہ براے بیل مناسب و موافق از تنۂ او چندین تختۂ خوب توان برید و ازان چند در زیبا توان ساخت و اگر ارہ یا تبر داشتہ باشند از شاخ و تنۂ من آنچہ ایشان

راخوش آید ببرند و می برند و با آنکه ازمن راحت یافته اند این همه محنت بمن پسندند +

بیت

من در اندیشه کہ چون برسر او سایہ کنم
او دران غم کہ چسان برکندم از بنیاد

مار گفت اینک دو گواه گذرانیده شد تن ورده کہ ترا از خم زنم مرد گفت جان بغایت عزیز است وتا مقدور دل از متاع زندگانی برکندن دشوار اگر یک تن دیگر درین قضیہ گواهی دهد بے مضائقه بدین بلا تن درداده بقضاے حق راضی شوم واز عجائب اتفاقات این بود کہ روباهی نزدیک ایستاده در حال ایشان نظاره می کرد و مقالات ایشان را بگوش هوش استماع مے نمود مار گفت اینک از ان روباه بپرس تا چہ جواب مے گوید پیش ازانکه سوار از وے سوال کند روباه بانگ برمرد زد کہ نمیدانی مکافات نیکی بدی باشد تو در حق این مار چہ نیکوئی کردهٔ کہ مستحق پاداش عقوبت شدهٔ جوان صورت حال باز راند روباه گفت تو مردی عاقل می نمائی سخن خلاف چرا مے گوئی + بیت

ز عاقل کے روا باشد سخنہاے خطا گفتن
نه زیبد مرد دانا را خلافِ ماجرا گفتن

مار گفت راست میگوید اینک توبره کہ مرا بدان از آتش بیرون آورده بر فتراک بسته دارد روباه برآشفت کہ چگونه این سخن باور توان کرد کہ مارے بدین بزرگی در توبره بدین خردی گنجد مار گفت اگر تصدیق نمی کنی

باز دربن توبره روم تا معاینه به بینی روباه گفت اگر اینصورت برای العین مشاهده کنم و صدق این مقالات مرا معلوم شود آن هنگام میان شما حکمے کنم که از راستی درنگذرد و وریا و غرض را در و دخل نباشد مرد سر توبره بکشاد و مار به سخن روباه مغرور شده در توبره در شد روباه گفت اے جوان چون دشمن را دربند یافتی امانش مده ٭

بیت

دشمن چو بدست آمد و مغلوب تو شد
حکم خرد آن است کہ امانش ندہی

مرد سر توبره بربست و بر زمین میزد تا مار کشته شد و شر رشر او منطفی گشته خلائق از ضرر او ایمن شدند ٭

مصرع

آنچنان بد زندگانی کشته به

و فائده این حکایت آنست که خردمند باید که طریق حزم فرو نگذارد و بزاری خصم مغرور نگردد و بهیچ وجه برو اعتماد ننماید تا ببلاے او در نماند ٭

رباعی

هر کس که بقول خصم مغرور شود
شمع خردش تیره و بے نور شود

دشمن دانی در چه محل گردد دوست
آن وقت که تیرگی ز شب دور شود

زاغ گفت این سخنان را که از محض حکمت ادا کردی شنودم و بدین جوهر روشن که از معدن خرد بیرون آوردی دیدهٔ ضمیر منوّر گردانیدم و بکرم و فتوت و مردی و مروّت تو آن لائق تر که از سر مضائقه و مبالغه در

گذری وسخن مرا باور داشتہ طریق مواصلت مفتوح سازی +
ومن از آنجملہ ام کہ دوستی من اعتماد را شاید و با اینہمہ بہ ہمنشینی تو
محتاج ام و این درگاہ را لازم گرفتہ بہیچ باب باز نگردم و البتہ طعام
بخشم و آرام نگیرم تا مرا بصحبت خود عزیز نگردانی + **بیت**

دامن چون تو نگاری زکف آسان ندہم
کہ بسختی تا بہ بسیار بدست آمدۂ

موش گفت موالات و مراعات ترا بجان خریدارم و این ہمہ دفع
از برای آن بود کہ اگر غدرے اندیشی مرا بہ نزدیک خرد عذرے باشدو
تو ہم نگوئی کہ دوستی سست عنان و نرم شانہ یافتم والا از اول مکالمہ
بار دوستی ترا در دل خود مے یابم و میل خاطر بصحبت تو زیادہ از حد
مے بینم +

نظم

چون درین دل برق مہر دوست جست
اندران دل دوستی میدان کہ ہست
ہیچ عاشق خود نباشد وصل جو
گرنہ معشوقش بود جویاے او

پس بیرون آمد و در پیش سوراخ بایستاد... وزاغ را گرم
بپرسید و یک دیگر را کنار گرفتہ بساط نشاط بگستردند +

مصرع

میان بندید عشرت را کہ یار اندر کنار آمد

چون روزے چند برین حال بگذشت موش بدان مقدار کہ مقدور او بود مراسم ضیافت و شرائط مهمانداری بجاے آورده گفت اے برادر اگر هم اینجا برگ اقامت بسازی و اهل و فرزندان را بدین منزل نقل کنی غایت مکرمت باشد و منتے کہ از نعمت ملاقات تو بر جان دارم متضاعف شود چه این بقعه کہ مسکن ما در و واقع شده موضعے تازه و مقامے دل کشا است زاغ گفت در خوبئے این موضع و بسیاری فضا و لطافت هواے او سخنے نیست لیکن بشارع عام نزدیک است و براه جاده متصل پیوسته از آمد و شد راه گذران توقع آسیبے و از هجوم مسافران انتظار مکروهے واقع خواهد بود و فلان جاے مرغزارے است از غایت صفا چون روضۂ حور پر نور و از صفاے هوا چون باغ ارم محل بهجت و سرور ٭

نظم

سبزه ها نو دمیده بر لب جوے ۔ باد صبح از شگوفه عنبر بوے

زلف سنبل بحلقهاے کمند ۔ کرده جعد بنفشه را دربند

سنگ پشتے از دوستان من در آنجا وطن دارد و طعمۂ من دران حوالی بسیار یافته شود و فتنه بدان نواحی اندک میرسد اگر رغبت نمائی باتفاق تو آنجا رویم و بقیة العمر در فراغت و رفاهیت روزگار گذرانیم موش گفت ٭ بیت

تا دامن کفن نکشم زیر پاے خاک ۔ باور مکن کہ دست ز دامن بدارمت

ہیچ آرزو باشرف مجاورت تو برابر نمیدانم و ہیچ مراد از سعادت
ملاقات تو نیکوتر نمی شناسم ہر جا کہ چون آفتاب مے خرامی من چون
سایہ بر عقب مے آیم و بر ہر زمین کہ آستین فشان مے گذری مانند
دامن در پایت مے اُفتم و تا گریبان حیات بچنگ ہادم اللذات
نیفتادہ دست ارادت از دامن صحبت باز نمی دارم ٭

بیت

دامن دولت جاوید و گریبان اُمید حیف باشد کہ بگیرند و دگر بگذارند

واین بقعہ کہ این جا ساکنم وطن اصلی من نیست بلکہ بے اختیار
بدینجا اُفتادہ ام و قصۂ من اگرچہ دراز است اما بر عجائب بسیار اشتمالت
دارد و چندانکہ قرارگاہ مقرر گردد اگر خاطر عاطر میل نماید ٭

مصرع

اندکے باز گویم از بسیار

سخن برین ختم شد و زاغ دُم موش گرفتہ روے بمقصد نہاد و قضارا
سنگ پشت کہ بر حوالی چشمہ کہ مستقر ایشان بود طوفے می نمود چون از
دور سیاہی زاغ بدید بترس برو مستولی گشت و بہ آب فرو رفت
زاغ موش را آہستہ از ہوا بر زمین نہاد و سنگ پشت را آواز داد
سنگ پشت صدائے آشنا شنیدہ از آب برآمد و دیدار یار گرامی دیدہ
خروش شادی بہ آسمان رسانیدہ ٭ **قطعہ**

یار غایب شدۂ من بسلامت برسید بخت برگشتۂ من باسر پیمان آمد

خستۂ خار عنا چند توان بود آخر　　وقت بشاست دی کنون کان گل خندان آمد

پس یک دگر را اگرم پرسیدند و سنگ پشت استفسار نمود کہ درین مدت
کجا بودی و حال بر چہ منوال گذشتہ زاغ قصۂ خویش از وقت در دام
افتادن کبوتران تا زمان استخلاص ایشان و تمنّاے مصاحبت موش
و تاکید قواعد محبّت باوے تا ہنگام رسیدن بمسکن مالوف بہ تمامی باز
گفت سنگ پشت بر کماہی قصۂ اطلاع یافتہ بدیدار موش بشاشتے
ہر چہ تمام تر ظاہر کرد و گفت + بیت

بفال خیر رسیدی بدین خجستہ مقام
خوش آمدی و علیک السلام والاکرام

سعادت بخت ما ترا بدین ناحیت کشید و قوّت طالع ما کواکب جمال
ترا از افق این نواحی طلوع داد موش گفت عذر این الطاف کہ
مینمائی چگونہ توان خواست و شکر التفاتے کہ میفرمائی بکدام زبان
تقریر توان کرد و من از تاب آفتاب حوادث پناہ بسایۂ مرحمت شما
آوردہ ام و حصول دولت وصال را نہایت امانی و آمال شمردہ +

بیت

این عنایت ازلی بود کہ رہ پرسیدم　　وین ہدایت ابدی گشت کہ رویت دیدم

چون از رنج راہ بر آسودند و دوران مسکن کہ امن آبادے بود از ہجوم لشکر
فتنہ سالم و از غبار کدورت اغیار صافی آرام گرفتند زاغ روے
بزیرک آوردہ التماس نمود کہ اگر مصلحت بینی آن اخبار و حکایات کہ

مرا وعده کردہ باسنگ پشت بازگوی تا طرح موانست میان شما استحکامے پذیرد وبمکالمت تو استراحتے ہرچہ تمام تر روے نماید ٭

بیت

بکشا لب و زان حدیث شیرین کام دل ما پُر از شکر کن

موش آغاز سخن کردہ باسنگ پشت گفت اے برادر منشا ومولد من شہرے بودہ است از دیار ہند کہ آنرا نادوت گویند ومن در آن شہر بزاویۂ زاہدے مجرّد جاے گرفتہ بودم ودر گوشۂ صومعہ او جہت خود کاشانہ ساختہ وموشے چند ملازم مے بودند روز بروز در خدمت ومتابعت مے افزودند مریدے صادق ہر صبح براے زاہد سفرۂ طعام آوردے زاہد بقدرے ازان در وظیفۂ چاشت بکار بردے باقی را براے شام ذخیرہ ساختے ومن مترصد آن می بودم کہ وے از خانہ بیرون رفتی تا فے الحال خوردا در سفرہ افگندمی وبکام دل لقمۂ چند کہ بایستی بخوردمی وباقی بر موشان دیگر ایثار کردمے زاہد از براے دفع من حیلہا انگیخت مفید نیفتاد وبقصد جان من چارہ ہا اندیشید سود نکرد نیامد تا شبے مہمانے عزیز بمنزل زاہد نزول کرد چون از مراسم سلام ولوازم طعام بپرداختند وبا مذاکرہ پر فائدۂ کلام گستردہ شدہ زاہدش خبر مولد ومقصد وباعث سفر وموجب انتقال مے پرسید ومہمان مردے بود جہاندیدہ وتلخ وشیرین روزگار چشیدہ ٭ بیت

سفر کردہ در تجربہ سالہا شدہ مطلع بر بسے حالہا

جواب زاہد بطریق صواب ادا میکرد و ہرچہ از عجایب امصار و غرایب ہر دیار بدیدۂ شہود او درآمده بود به تقریر دلپذیر باز مے نمود و زاہد در اثناے مکالمت او ہر ساعت دست برہم میزد و غرض آنکہ موشان از آواز دست او رمیده شوند مہمان از ان صورت کہ نشانۂ بیحرمتی داشت منفعل گشته و بدان حرکت کہ از وظیفۂ ادب دور مے نمود خشمناک شده گفت اے زاہد درمیان سخن دست برہم کوفتن گوینده را مسخره گرفتن باشد و صفت استہزا و سمت سخریت مناسب حال تو نمیدانم و از جادۂ ادب بجانب ہزل و بازی میلان نمودن موافق طور تو نمی بینم *

قطعہ

با استہزا و سخریت مکن میل — کہ آنہا لائق آزادگان نیست
کسے کو ہزل و بازی ساخت پیشہ — از و بے آبرو تر در جہان نیست

زاہد گفت حاشا کہ ہرگز نام ہزل در دامن حال من آویختہ باشد و غبار استہزا با ہواے صفاے دل من آمیختہ این حرکت کہ مشاہده میکنی جہت رمانیدن لشکر موشان است کہ بر مملکت سفره و خوان من مستولی شده اند و ہرچہ ذخیره نہم دست غارت و تاراج دراز کرده نہ از ہجوم ایشان نان در سفره می یابم و نہ از تعرض ایشان خوردنی در خانہ محفوظ مے ماند * بیت

ہمہ ہیچ من بجد نتوانند منع کرد — آن لقمۂ کہ دست ہیچ شان برآورند

مہمان پرسید کہ ہمہ ایشان چیرہ و خیرہ اند یا بعضے بیشتر جرأت
مے نمایند زاہد گفت یکے از ایشان بمثابۂ دلیر است کہ روبروی چیرے
از سفرہ مے رباید و چشم بچشم در تاراج خوردنی خیرگی مے نماید
مہمان گفت جرأت او را سببے خواہد بود و مرا یقین است کہ زور
این موش بقوت زر مے تواند بود تبرے بیار تا سوراخ او را زیر
و زبر کردہ بنگرم کہ سر انجام کار بہ کجا می رسد زاہد فے الحال
تبرے حاضر گردانید و من آن ساعت بسوراخے دیگر بودم و
ماجرای ایشان مے شنودم و در مسکن من ہزار دینار زر
بود کہ من بر آن مے غلطیدم و طبع مرا از تماشاے آن فرح بر فرح
مے افزود حاصل کہ شادی دل من و راحت جان من بآن زر تعلّق
داشت ہرگاہ کہ از ان یاد کردمے نشاطے در سینۂ من ظاہر گشتے و
بہجتے و انبساطے در دل من پدید آمدے مہمان زمین بشگافت تا بزر
رسید چہ دید ٭

قطعہ

درستی چند خندان رُخ چو خورشید   درخشان از صفا چون جام جمشید
وجیہے سُرخ روئے سکہ دارے   عزیزے قابلے صاحب عیاری
گہے بگرفت خوبان را سر دست   گہے سیمین بران را کردہ پابست
فرح بخش دل و نہالے پریشان   کلید قفل مشکلہاے دوران

زاہد گفت این بود سرمایۂ جرأت و پیرایۂ قوّت آن موش زیرا کہ
مال صیقل راے و پشتیبان قوّت است و من بعد بسفرہ دلیری نخواہد

کردو متعرّض نان و خوان نخواہد شد من آن سخن مے شنیدم و اثر ضعف و انکسار و دلیل حیرت و افتقار در ذات خود معائنہ مے دیدم وبضرورت ازان سوراخ نقل با بیستے کرد ہمان زمان کہ این بلاے ناگہان برمن فرود آمد وچنین واقعۂ ہائلہ منزل من نازل گشت دیدم کہ مرتبۂ من در دل موشان روے بانحطاط نہاد و در تعظیم و اکرامے کہ معہود بود تفاوت فاحش پدید آمد آتش مہربانی یاران انطفا پذیرفت وچشمۂ صافی متابعت و انقیاد ایشان بغبار انکار و سرکشی مکدّر شد +

رباعی

در دل کس مہر و وفائی نماند | باغ مرا مہر گیائی نماند
مایۂ صد برگ و نوا بود زر | زر بشد و برگ و نوائی نماند

موشان کہ بہ بقیۂ طعام من اوقات گزرانیدندے و ریزہ خور خوان احسان و خوشہ چین خرمن انعام من بودندے ہمان توقع نعمت و طمع دعوت داشتند و چون مطلوب و مقصود ایشان از من بحصول نہ پیوست از متابعت و مشایعت روے برتافتند و از ہواداری و فرمان برداری اعراض نمودہ زبان بعیب و بدگوئی بکشادند و ترک صحبت گرفتہ بدشمنان و معاندان من پیوستند +

نظم

کوری من کز فلک آمد بہ پیش | چند خسان دیدم در چشم خویش
کان ہمہ بودند بہ پہلوے من | ریزہ خور من چو سگ کوے من

پس روے ازان موشان بتافتم و بارِ دیگر بردرِ سوراخ شتافتم دیدم
که زرہا را زاہد و مہمان با یک دیگر قسمت کردند و زاہد حصّۂ خود را در
خریطہ کردہ بزیر بالین نہاد طمع شوم وسوسہ آغاز کرد کہ اگر ازان در
چیزے بدست مے آید بار دیگر قوّت دل و راحتِ رُوح معاودت
مینماید و دوستانؔ و برادران بخدمت رغبت مے فرمایند و مجلس آراستہ
و صحبت پیراستہ مے شود دریں اندیشہ چندان صبر کردم کہ بخفتند چون
بخفتند آنگہ آہستہ آہستہ متوجّہ بالین زاہد شدم و مہمان کار دیدہ
بر کار دران محل بیدار بود و ترصّد حال من می نمود چنان چوبے
بر پاے من زد کہ از رنج آن کوفتہ گشتم و پاے کشان بسوراخ رفتہ
چندان توقف کردم کہ آن درد آرامشے یافت بار دیگر بہان طمع
بیرون آمدم مہمان دریں نوبت چوبے بر تارک من کوفت کہ سراسیمہ
گشتہ بحیلت بسیار خود را بسوراخ افگندم و بیہوش بیفتادم و درد آن
زخمہا مال دنیا بر من منغّص گردانید و از فقر و فاقہ فراموش کردم ÷

پس کار من ازیں حادثہ بدرجہ رسید کہ نہال طمع از زمین دل بر
کندم و از شاخسار رضا میوۂ قناعت بدست آوردم و بقضاے
ایزدی رضا دادم و سر بر خطِ روزگار نہادم و از خانۂ زاہد بصحراے
نقل کردم و کبوترے با من دوستی داشت بمحبّت و مودت او تقریب
مصاحبت من و زاغ انگیختہ شد و زاغ با من حکایت لطف و مرّوت
تو باز گفتہ نسیم شمال تو از بوستان مفاوضت او بمن رسیدہ و ذکر

محاسن صفات و مکارم اخلاق تو متقاضی ارادت و صداقت گشت و بموافقت او خواستم تا از سعادت ملاقات تو موانستی طلبم واز وحشت غربت باز رهم که تنهائی کاری صعب است و وحشت غریبی امرے دشوار و در دنیا ہیچ شادی چون مجالست دوستان نتواند بود و ہیچ غم بافراق رفیقان وہجران ہمدمان برابری نتواند کرد والشکر للہ تعالے که از خار دل آزار نکہت گل دولت شگفتن گرفت وشب تیره روے محنت بصبح روشن راے جہان آرا ے راحت مبدل شد ٭

نظم

روز ہجران و شب فرقت یار آخر شد ۔ زدم این فال و گذشت اختر دکار آخر شد

صبح امید که شد معتکف پرده غیب ۔ گو برون آی که کار شب تار آخر شد

این است سرگذشت من که به تمامی باز گفتم واکنون در جوار تو آمده بدوستی دیک جہتی امیدوارے باشم ٭

بیت

ور تو زیبد که مرا از مدد صیقل لطف ۔ زنگ اندوه زآئینه دل بزدائی

سنگ پشت چون این فصول استماع نمود بساط ملاطفت گسترده وطرح ملایمت آغاز نہاده گفت ٭

بیت

بخانه که چنین میہمان فرود آید ۔ ہماے سدره در ان آشیان فرود آید

کدام سعادت با شرف مجاورت تو موازنه توان کرد و کدام مسرت با بهجت مواصلت تو در مقابله توان آورد و چنانچه تو با بداد و اتحاد من امیدواری من نیز بموافقت و مرافقت تو مستظهر و مفتخر میباشم و تا چراغ حیات افروخته است پروانه صفت با شمع جمال تو عشق می بازم ✤

بیت

چون ذره بخورشید رخت مهر بستیم   گر تیغ زنی از تو نخواهیم بریدن

و درین فصل بر اصل که تقریر فرمودی انواع تجربه ها و اصناف موعظها مندرج است بحکم این تجارب روشن شد که عاقل را از حطام این جهان بکفاف خورسند باید بود و بدان قدر که دست بهمات پیش کسے نباید داشت قناعت نمود که هرکه بزیادت از گوشهٔ توشه که ضروری است رغبت نماید پاے از سرحد انصاف فراتر نهاده باشد و آن ناانصافی او را در ورطهٔ آفت و بادیه مخافت سرگردان سازد ✤

و اگرچه تو از موعظت من بے نیازی منافع خود از مضار نیک می شناسی و لیکن میخواستم که حقوق دوستی ادا کنم و ترا بر اخلاق ستوده و عادات پسندیده معونتے نمایم امروز تو دوست و برادر مائی و در آنچه با تو مواسا ممکن و مدارا متصور باشد از هیچ وجه قورع خواهد یافت و هرچند بفرض محال از جانب تو آثار بے التفاتی بظهور رسد از طرف ما بنیان اخلاص و مراسم اختصاص روی نخواهد نمود ✤

بیت

گرچه تو ترکم کنی ترک تو نتوان گرفت ورچه دلم بشکنی عهد تو نتوان شکست

چون سنگ پشت این سخنان ادا نمود زاغ ملاطفت او را در باب موش بشنود نفس تازه و نشاطش بی اندازه گشت گفت ای برادر مرا شادمان گردانیدی و مادهٔ بهجت و سرور مرا مضاعف ساختی و شمهٔ از مکارم اخلاق خود ظاهر کردی و بهترین دوستان آنست که بهر وقتی جماعتی از همدمان در سایهٔ اشفاق و رعایت و پناه اهتمام و حمایت او روزگار گذرانند و درهای مکرمت بر ایشان گشاده دارد و در انجاح ملتمسات و رواکردن حاجات ایشان منت بر جان خود نهد و هر که در دوستی بچیزی از پای خود باز ماند دوستی را نشاید

وکسی که در گرداب حوادث افتد دستگیر او جز ارباب کرم نتوانند بود چنانچه پیلی اگر در خلابی افتد جز پیلان بکار بیرون نتوانند آورد و اگر [illegible] حال [illegible] [illegible] از [illegible] پیدا نیست که عاقل همیشه در کسب شرف [illegible] [illegible]

[illegible]

نیاید

بیت

سعدیا مرد نکونام نمیرد ہرگز — مردہ آنست کہ نامش بہ نکوئی نبرند

زاغ درین سخن بود کہ آہوئے از دور نمودار شد و بہ تعجیل مے دوید گمان بردند کہ او را طالبے در پے باشد سنگ پشت در آب جست و زاغ بر درخت نشست و موش در سوراخ فرو رفت آہو بکنار آب آمدہ چون مدہوشی بایستاد و زاغ از ہر جانبے نظر انداخت تا بہ بلند کہ بر اثر او کسے ہست یا نہ ہر چند از چپ و راست نگاہ کرد کسے را ندید سنگ پشت را آواز داد تا از آب بیرون آمد و موش ہم حاضر شد سنگ پشت دید کہ آہو ہراسان است در آب مے نگرد و نمی خورد گفت اگر تشنہ بخور و باک مدار کہ خوفے نیست آہو پیشتر آمد سنگ پشت آواز مرحبائی زد و گفت

بیت

اے یار گرامی ز کجا آمدہ — بیگانہ مباش کاشنا آمدہ

آہو گفت من درین صحرا تنہا بودمے با ابنائے جنس خود دنیا منجیتمی و ہر وقت تیر اندازان کمان قصد بزہ کردہ مرا ازین گوشہ بدان گوشہ راندندے امروز پیرے را دیدم کہ در کمین من بود و بہر طرف کہ میرفتم ترصد حال من مے نمود و صورت بستم کہ صیادے باشد و ناگاہ دام حیلہ او مرا پا بست گرداند گریختہ بدینجا رسیدم سنگ پشت گفت مترس کہ ہرگز صیادان بحوالی این مکان نرسند و اگر خواہی بصحبت ما رغبت نمائی تا ترا بدائرہ دوستی خود در آریم و بنائے مصاحبت ما ہر سہ تن بہ رکن چہارم کہ تو

باشی تمهید یابد چه اکابر گفته اند هرچند دوستان بیشتر باشند هجوم بلا بر ایشان کمتر باشد ❊ **بیت**

هرجاکه رسم مهر و وفا بیشتر بود جمعیت حضور و صفا بیشتر بود

و مقرراست که اگر دوست هزار باشد یکے باید شمرد و اگر دشمن یکی بود بسیار باید دانست ❊ **بیت**

دوستی را هزار کس شاید دشمنی را یکے بود بسیار

موش نیز داستانے فرو خواند و زاغ سخنے چند ملایم ادا نمود و آهو دید که یاران لطیف طبع و مصاحبان پاکیزه مشرب اند با ایشان در آمیخت و بدل و جان مائل صحبت ایشان شد ❊ **مصرع**

بایار موافق آشنائی چه خوش است

آهو دران مرغزار مقام گرفت و یاران وصیت کردند که این چراخور در نواحی ماست قدم بیرون منه از نزدیک این سرچشمه که حصار امن و امان است دوستان آهو قبول کرد که بوصیت قیام نماید پس بایک دیگر اوقات میگذرانیدند و نے بستی بود که بهر وقت آنجا جمع شدندے و بازی کنان سرگذشت گفتندے روزے زاغ و موش و سنگ پشت بموضع معهود آمدند و ساعتے انتظار آهو بردند پدید نیامد آن صورت موجب دل نگرانی شد چنانچه عادت مشتاقان باشد قبض خاطر بر ایشان استیلا یافت زاغ را التماس نمودند که رنجے بر داشته در هوا پرواز کن و از حال غائب ما خبرے برسان ❊ **بیت**

صبا ز منزل جانان گذر دریغ مدار — و زو بعاشق بیدل خبر دریغ مدار

زاغ باندک فرصتے خبر رسانید که او را بستهٔ بند بلا دیدم سنگ پشت موش را گفت درین حادثه جز تو امید نتوان داشت و رایت نجات آهو جز بدستیاری تو نتوان افراشت ۞ مصرع

بشتاب که وقت کار در مے گذرد

آنگه زاغ رهنمونی کرد و موش دو تک ایستاده نزد آهو آمد و گفت اے برادر مشفق چگونه درین ورطه افتادی با این همه خرد و کیاست چه سان گردن به بند حیله در دادی آهو جواب داد که در مقابله تقدیر الٰهی زیرکی چه سود دارد و با قضاے پادشاهی ذهن و ذکا چه نفع رساند از بیابان تدبیر تا سر منزل تقدیر الٰهی بے پایان است و از فضاے حیله تا سر حد قضا مسافت بے حد در میان ۞ بیت

ما از برون در شده مغرور صد فریب — تا خود درون پرده چه تدبیر مے کنند

موش گفت راست میگوئی ۞ بیت

انجا که قضا خیمهٔ تقدیر زند — کس نتواند که لاف تدبیر زند

پس به بریدن بند آهو مشغول شد درین میان سنگ پشت رسید و از گرفتاری یار اظهار ملال و کلال نمود آهو گفت اے یار مهربان آمدن تو بدین موضع دشوارتر از واقعهٔ من است که اگر صیاد برسد و موش بندهاے من بریده باشد من بیک تک جان بیرون برم و زاغ بپرد و موش در کنج سوراخ متواری گردد اما ترا نه دست مقاومت است و نه پاے گریز

ستیزو نہ سر مخالفت و نہ پاے گریز این چہ تکلف است کہ کردی و چرا
بدینگونہ جرأت نمودی سنگ پشت گفت اے رفیق شفیق! چگونہ نیامدی
وچہ تاویل توقف نمودی ور واداشتمی زندگانی کہ در فراق یاران
گزرد چہ لذت دارد و عمری کہ در مفارقت دوستان بسر آید در چہ شمار بود*

بیت

بے عمر زندہ بودم و این بس عجب مدار — روز فراق را کہ نہد در شمار عمر

من درین آمدن معذورم چہ اشوق جمال تو بے اختیار بدین
منزل کشید و آرزوے دیدار تو صبر و سکون از من در ربود و بہ ہمیقدار
دوری و مباعدت ضروری کہ دست دادہ رشتۂ تحمل قدم در طریق
عدم نہادہ*

بیت

یعلم اللہ کہ مرا از تو شکیبائی نیست — طاقت روز فراق و شب تنہائی نیست

و تو متفکر مباش کہ ہمین ساعت خلاص یابی و این عقدہا کشادہ
شدہ با فراغت خاطر بجانب منزل شتابی و در ہمۂ احوال لوازم شکر
گذاری لازم و مواجب سپاسداری واجب است کہ زخمے بہ تن و
گزندے بجان نرسیدہ و الا تدارک آن در خیال نگنجیدے و تلافی آن
از حد امکان در گذشتے ایشان درین سخن بودند کہ صیاد از دور رسید ا
و موش از بریدن بند فارغ شدہ بود آہو بجست و زاغ بپرید و موش بہ
سوراخ فرو رفت و سنگ پشت ہمانجا بماند صیاد برسید دام آہو
بریدہ یافت انگشت بدندان فکرت فرو گرفت و چپ و راست بنگریستن

آغاز نہاد کہ آیا این عمل از کہ واقع شدہ و این کار بدست کہ برآمدہ،
نظرش بر سنگ پشت افتاد با خود گفت اگرچہ این متاع حقیر تدارک
الم آہوی جستہ و دام گسستہ نمی تواند کرد امادست تہی باز گشتن
ناموس صیادی را زیان می دارد فی الحال اورا بگرفت و در توبرہ افگند
و بر پشت بستہ روی بشہر نہاد یاران بعد از رفتن صیاد جمع شدند و
برایشان روشن شد کہ سنگ پشت بستۂ بند صیاد است فریاد از نہاد
ایشان برآمد و نالہ و نفیر باوج فلک اثیر رسانیدہ می گفتند۔

بیت

روزی کہ چشم ما ز جمالت جدا شود چندانکہ چشم کار کند اشک ما بود

کدام محنت برابر مفارقت دوستان تواند بود و چہ مصیبت موازی
مہاجرت یاران تواند شد ہر کہ از دیدار یاری محروم ماند و از وصال
گلعذاری مہجور گشتہ داند کہ سرگشتگان بادیہ فراق را پای حیرت در
گل است و تنہا نشینان زاویۂ اشتیاق را دست حسرت بر دل۔

بیت

ترا کہ درد نباشد ز حال ما چہ تفاوت تو قدر تشنہ چہ دانی کہ بر کنار جوئی

ہر یکی از یاران علیحدہ داستانی فرو می خواند و مناسب حال
داستانی شور انگیز در دامی نہ ترتیب میداد و مضمون سخنان ایشان را جمع
ہمین یک معنی بود۔

بیت

دل ندارد کہ لب شیرین جانان کند بی عزیزان نیست عمر نازنین را عزتی

رشته تا یکتاست آنرا زود زالی بگسلد | چون دوتا شد عاجز آید از گسستن زال زر
گل که تنها بوی آخر خشک گردد زود باغ | ور شکر تنها خوری هم گرم گرداند جگر
زین دو تنها هیچ قوت ناید اندر جان و دل | قوت جان بزاید و دل را گلشکر به گلشکر

اینست داستان موافقت دوستان و حکایت معاضدت و هم پشتی مصاحبان و صدق مودت در دولت و نکبت و رعایت محبت در وقت راحت و محنت و ادای حقوق صحبت بهنگام نعمت و شدت چون در نوائب ایام و حوادث زمانه باخلاص تمام ایستادگی نمودند لاجرم ببرکت یکجهتی و معاونت از چندین ورطهٔ هائل خلاص یافتند و عقبات و آفات پس پشت کرده بر سریر معاشرت و مسند مباسطت خوشحال و فارغ بال متمکن شدند و خردمند باید که بنور عقل و صفای فکر درین حکایات تأملی بجز او اجب ببیند که دوستی جانوران ضعیف چندین ثمرات پسندیده و نتایج برگزیده میدهد اگر طائفهٔ عقلا که خلاصهٔ عالمیان و نقادهٔ آدمیان اند برین نوع مصادقتی طرح افگنند و اساس محبتی برین قانون بنیاد نهند و آنرا از سر خلوص نیت و صفای طینت بپایان رسانند انوار فوائد آن چگونه خاص و عام را شامل شود و آثار منافع بر صفحات احوال هر یک ظاهر شده چسان برکات آن بروزگار صغار و کبار در رسد + نظم

هر که حق صحبت یاران نشناخت | عمر جز اندر ره ایشان نباخت
یار چو در کار نباشد غم است | کار که بی یار بر آید کم است
صحبت آن کس که بصدق و صفاست | دامن او گیر که اهل وفاست
هین کسی کو که وفایت کند | جان سپر تیر بلایت کند
بهر چنان دوست که جانی بود | دوستی جان زگرانی بود

انتخاب از طبقات ناصری

تصنیف

منهاج الدین بن سراج الدین جوزجانی

ذکر سلاطین شمسیه هند

(۱)

السلطان المعظم شمس الدنیا والدین ابو المظفر التتمش السلطان

چون حق تعالی و تقدس در ازل آزال تقدیر رانده بود که ممالک هندوستان در ظل حمایت سلطان معظم شهریار اعظم شمس الدنیا والدین ظل الله فی العالمین ابو المظفر التتمش السلطان یمین خلیفة الله ناصر امیر المومنین دولت شاهان فرزندان او از فتن آخر الزمان و حوادث وقائع جهان در امان باشد. سلطان عادل باذل منصف کریم غازی مجاهد مرابط عالم پرور دولت گستر فریدون فر قباد دستگاه کاوس ناموس سکندر دولت بهرام شوکت را از قبائل البری ترکستان یوسف وار بحضرت غزنین رسانید و بمرتبه تخت سلطنت مسند مملکت

آخر الامر آہو زاغ را گفت اے برادر اگرچہ سخن مادر غایت فصاحت است و اشعارے کہ می خوانیم در نہایت بلاغت اما سنگ پشت را ہیچ سود ندارد و نالہ و زاری و گریہ و بی قراری ما در حوصلۂ او نہ نشیند سخن همہ آن لائق تر کہ حیلتے اندیشیم و تدبیرے پیش آریم کہ متضمن خلاص و متکفل نجات او باشد و بزرگان گفتہ اند آزمایش چہار گروہ در چہار وقت است جرأت اہل شجاعت را در روز جنگ توان دانست و دیانت ارباب امانت را ہنگام داد و ستد توان شناخت و مہر و وفائے زن و فرزند را در ایام فاقہ معلوم توان کرد و حقیقت دوستان را در زمان نکبت و مشقت تحقیق توان فرمود ◆ بیت

مرا یار باید در ایام غم ۔۔۔ بشادی نباید مرا یار کم

موش گفت اے آہو مرا حیلہ بخاطر رسیدہ صلاح آن ست کہ تو از پیش صیاد در آئی و خود را چون طوطے مجروحے بوے نمائی و زاغ بر پشت تو نشستہ چنان فرا نماید کہ گویا قصد تو دارد و لامحالہ چون چشم صیاد بر تو افتد دل بر گرفتن تو خوش کند سنگ پشت را با رخت بر زمین نہادہ روئے بتو آرد ہر گاہ کہ نزدیک تو آید لنگان لنگان از وے دور میرو نہ بشتابے کہ طمع از تو بریدہ گرداند ساعتے نیکا او را بخود مشغول میدار و طریق مواسات و اعتدال در آمد و شد فرو مگذار شاید کہ من سنگ پشت را خلاص دادہ گرہا بریدہ باشم یاران ہر راے موش آفرین کردند و آہو و زاغ بہمان نوع کہ مقرر شدہ بود خود را بصیاد نمودند صیاد بخام طمع چون

آہو را دید کہ لنگان لنگان می رود و زاغ برگرد وے در پرواز آمدہ قصد چشمش میکند گرفتن آہو بخود راست آورد و توبرہ از پشت نہادہ بہ طلب وے ایستاد موش فے الحال بند توبرہ بریدہ سنگ پشت را خلاص داد و بعد از زمانے کہ صیاد از جستجوے آہو بہ تنگ آمدہ نیک ماندہ شد بر سر توبرہ آمد سنگ پشت را ندید و بند ہاے توبرہ بریدہ یافت حیرت بروے غلبہ کردہ با خود اندیشید کہ این حالات عجیب کہ من مشاہدہ میکنم ہیچکس باور نکند اوّلاً بریدن بند آہو و باز بیمار ساختن آہو خود را و نشستن زاغ بروے و سوراخ کردن توبرہ و گریختن سنگ پشت این حرکات را بر چہ حمل توان کرد در اثناے این اندیشہ خوف بروے غلبہ کرد و گفت غالباً این مکان پریان و آرامگاہ دیوان است زود باز باید گشت طمع از جانوران این صحرا منقطع باید ساخت پس صیاد توبرۂ پارہ پارہ شدہ و دام گسیختہ برداشت در روے بگریز نہادہ نذر کرد کہ اگر بسلامت ازان بیابان بیرون روم دیگر بقیۃ العمر خیال آن صحرا پیرامن ضمیر نگذارد و صیادان دیگر را نیز بطریق شفقت از آمد و شد آن دشت منع فرماید ✤ مصرع

کانجا ہمیشہ باد بدست است دام را

و چون صیاد برگذشت یاران دیگر بارہ جمع آمدند و فارغ و ایمن و مرفہ و مطمئن بمسکن خود بازگشتند و بعد ازان نہ دست بلا بدامن کار ایشان رسید و نہ ناخن محنت چہرۂ حال و مآل ایشانرا خراشید و بیمن وفاق و حسن اتفاق ایشان عقد عشرت انتظام و رشتۂ صحبت استحکام یافت ✤ قطعہ

رحمہ اللہ غالب ظن آن است کہ ہرگز بادشاہے بحسن اعتقاد و آب دیدہ و تعظیم علما و مشائخ مثل او از مادر خلقت در قماط سلطنت نیامدہ ❊

از آن خاندان امامت و تصدر او را بازرگانے بخرید کہ او را حاجی بخاری گفتندے پس ازان بازرگانے دیگر بخرید کہ او را جمال الدین چست قبا گفتندے او را بخرید و بہ حضرت غزنین آورد و دران مدت ترکے از وے بجمال و اوصاف حمیدہ و اخلاق مرضیہ و آثار رشد و فر بزرگی بدان حضرت نیاوردہ بودند ذکر او بخدمت سلطان معز الدین محمد سام طاب ثراہ عرضداشتند فرمان شد تا او را قیمت کردند و او با ترکی دیگر در یک سلک بود ایبک نام ہر دو را ہزار دینار زر رکنی قیمت معین شد جمال الدین چست قبا در فروختن او بدین مقدار بہا مضائقت نمود سلطان فرمان داد کہ ہیچ آفریدہ او را بیع نیارد و موقوف باشد ❊

جمال الدین چست قبا بعد آنکہ یک سال بہ غزنین مقام نمودہ عزیمت بخارا کرد و سلطان را بہ بخارا برد و کرت دیگر او را بہ غزنین باز آورد و بعد از آنکہ سہ سال بہ بخارا بود چون فرمان نبود کہ او را کسے بخرد یک سال در غزنین بماند تا سلطان قطب الدین از غزو نہروالہ و فتح گجرات با ملک نصیر الدین حسین بہ غزنین رفت حدیث او بشنید از حضرت سلطان معز الدین اجازت طلبید کہ بخرید

او سلطان فرمود کہ چون فرمان نفاذ یافتہ است کہ او را در غزنین
بخرند او را بدہلی باید برد و آنجا بخرند ❖

نظام الدین محمد را سلطان قطب الدین بجہت اتمام مصالح
خود در غزنین بگذاشت و فرمان داد کہ جمال الدین جست قبا را
خود بہندوستان بیارد تا آنجا سلطان شمس الدین را خریده
شود بر حکم آن فرمان نظام الدین ایشان را بدہلی آورد ـ
سلطان قطب الدین ہر دو را بیک لک جیتل بخرید آن
ترک ایبک نام را طمغاج نام کرد و امیر تبرہنده شد و در
مصاف سلطان تاج الدین یلدز کہ با قطب الدین بود شہادت
یافت و سلطان التتمش طاب ثراه سرجاندار شد و سلطان قطب الدین
ایبک او را فرزند خواند و بخود نزدیک گردانید و ہر روز جاه و شرف او
زیادت می شد چون آثار رشد در حرکات و سکنات او ظاہر و باہر
مے دید مرتبہ او را بدانجا رسانید کہ امیر شکار شد بعد ازان چون گالیور
[گوالیر] فتح شد امیر گالیور شد پس ازان اقطاع قصبہ برن مضافات
آن یافت بعد ازان بچند گاه چون آثار جلادت و رجولیت و مبارزت
و شہامت او ظہور کلّی پذیرفت سلطان قطب الدین این معنے
مشاہده کرد ملک بداؤن گردانید ❖

و چون سلطان معز الدین محمد سام از سفر خوارزم مراجعت کرد
و در مصاف اندخود ہزیمت با لشکر خطا افتاد قبائل کھوکھران تمرّد

رسانید تا پشت دین محمدی بدولت او قوی و روی ملت احمدی بصولت او بہی گشت و در شجاعت دوم علی کرار و در سخاوت ثانی حاتم طائی آمد اگرچہ سلطان کریم قطب الدین علیہ الرحمۃ بخشش لک در زمان خود ظاہر می کرد اما سلطان سعید کریم شمس الدین طاب ثراہ بعوض ہر یک لک صد لک بخشید چنانچہ ہم در دنیا و ہم در آخرت محبوب تواند بود ٭

و در حق اصناف خلق از دستاربند و کلاہ دار و دہاقین و تجار و غربای امصار انعام او عام بود و از اول عہد دولت و طلوع صبح مملکت در استجماع علمای با نام و سادات کرام و ملوک و امراء و صدور و کبراء زیادت از ہزار لک ہر سال بذل فرمود و خلائق اطراف گیتی را بحضرت دہلی کہ دار الملک ہندوستان است و مرکز دائرۂ اسلام و مہبط اوامر و نواہی شریعت و حوزۂ دین محمدی و بیضۂ ملت احمدی و قبۃ الاسلام مشارق گیتی جمع آوردہ این شہر بکثرت انعامات و شمول کرامات آن بادشاہ دین دار محط رحال آفاق گشت و ہر کہ از حبائل حوادث بلاد عجم و نکبات کفار مغل بفضل ایزدی خلاص یافت ملاذ و ملجا و مہرب و مامن حضرت جہان پناہ آن بادشاہ ساخت و الی یومنا ہذا آن قواعد امن و امان ممہد و مستحکم است و تا باد چنین بادا

از ثقات روایت چنین استماع افتاد کہ چون سلطان شمس الدین

نوّر اللہ مرقدہٗ در صغرِ سن کہ بحکم ایزدی از بلاد ترکستان و قبائل البری نامزدِ سلطنت اسلام و ممالک ہندوستان شد چنانچہ پدر او را ایلم خان نام بود و او را اتباع و اقربا و خیل بسیار بود و این بادشاہ را از جمال و کیاست و حسن خلقت نصیب تمام بود چنانچہ برادران او را از حسن و کیاست او حسد آمد او را بہانۂ تماشائے گلۂ اسپان از پیش مادر و پدر بیرون آوردند چون بسر گلۂ اسپان آوردند بدست بازرگانے بفروختند بعضے گفتہ اند کہ آن طائفہ فروشندہ پسران عم او بودند بازرگانان او را بہ طرف بخارا آوردند و بدست یکے از اقربائے صدر جہان بخارا فروختند و چندگاہ در آن خانوادۂ بزرگی و طہارت بود و کرائم آن دودمان او را در حجر اصطناع چون اولاد در رضاع می پروردند ۔۔

یکے از ثقات روایت کرد کہ از لفظ مبارک آن بادشاہ شنیدم کہ وقتے از آن خاندان قراضۂ بمن دادند کہ بہ بازار رو و قدرے انگور بخر و بیار چون ببازار رفتم در اثنائے راہ آن قراضہ از من غایب شد بسبب صغرِ سن از خوف آن حال گریہ بر من افتاد در میان آن تضرع و زاری درویشے بمن رسید و دست من بگرفت و بجہت من انگور بخرید و بمن داد و بر من عہد داد کہ چون بدولت و ملک رسی زنہار فقرا و اہل خیر را بتعظیم نگری و حق ایشان نگہداری من با او عہد کردم و ہر دولت و سلطنت کہ یافتم از نظر آن درویش یافتم

و عصیان آنجا نه کرده بودند، از غزنین عزیمت غزو آن جماعت کرد، سلطان قطب الدین حشم هندوستان بحکم فرمان آنجا برد و سلطان شمس الدین با حشم بداون در خدمت او برفت +

و در وقت هیجا و هنگام غزا سلطان شمس الدین با برگستوان درمیان آب جیلم که آن جماعت مخاذیل بدان پناه ساخته بودند در راند و مبارزت بسیار نمود و بزخم تیر کفار را منهزم گردانید و کار محاربت او اندران آب بجائے رسیده بود که کفار را از اوج موج بحضیض . . . . .

می فرستاد و در اثنائے آن جلادت و جهاد نظر سلطان معزّ الدّین علیه الرحمة برآن آثار شهامت و مبارزت افتاد از حال او استطلاع فرمود چوں رای همایون او را روشن گشت که کیست او را طلب فرمود و به تشریف خاص مشرّف گردانید و سلطان قطب الدین را فرمان داد که التتمش را نیکو داری که ازوی کارے خواهد آمد و بفرمود تا خط عتق او در تحریر آوردند و به نظر پادشاهانه او را ملحوظ گردانید و بدولت احرارش رسانید +

و چون سلطان قطب الدین در لوهور برحمت حق پیوست سپه سالار علی اسمٰعیل که امیر داد حضرت دهلی بود با دیگر امرا و صدور مکتوبات بطرف بداون بخدمت سلطان شمس الدین در قلم آوردند و او را استدعا کردند چون بیامد در شهور سنه سبع و ستمأه (۶۰۷) بر تخت دهلی نشست و ضبط کرد و چون ترکان و امرائے معزی از اطراف بدهلی جمع شدند و بعضی

از اتراک و امراے معزی با ایشان جمعیت نکردند و طریق مخالفت سپردند و از دہلی بیرون رفتند و در حوالی جمع شدند و عصیان و خروج آغاز نہادند سلطان شمس الدین با سوار قلب و خدم خاص خود از دہلی بیرون رفت و در پیش صحراے جون ایشان را منہزم گردانید و اغلب سران ایشان را بزیر تیغ آورد +

بعد از ان سلطان تاج الدین یلدز از لوہور و غزنین با او عہد بست و او را چتر و دورباش فرستاد و میان او و ملک ناصر الدین قباچہ بکرات مخاصمت میرفت بجہت لوہور و تبرہندہ و کہرام و در شہور سنہ اربع و عشر و ستمأہ (۶۱۴) ناصر الدین قباچہ را منہزم گردانید +

و چند کرت دیگر در اطراف ممالک ہند با امرا و اتراک مخالفت افتادش اما چون عنایت ایزدی حامی و ناصر او بود نصرتش می بخشید و ہرکہ با او خروج میکرد و عصیان می ورزید مقہور می گشت چون مدت حفظ و نصرت ایزدی یاری گر آمد اطراف ممالک و مضافات حضرت دہلی و بداؤن و اودہ و بنارس و سوالک تمام در ضبط آمد +

سلطان تاج الدین یلدز منہزم از پیش لشکر خوارزم بطرف لوہور آمد و میان او و سلطان شمس الدین بجہت سرحدہا خصامتے رفت و در ترائن میان ہر دو لشکر مصاف شدہ و در شہور سنہ اثنے عشر و ستمأہ (۶۱۲) فتح سلطان شمس الدین را بود و تاج الدین یلدز اسیر گشت و او را بحکم فرمان بدہلی آوردند و بطرف بداؤن فرستاد و ہمانجا

مدفون شد ❊

و بعد از ان در شهور سنه اربع عشر و ستمأه (۶۱۴) با ملک ناصرالدین قباچه مصاف شد ناصرالدین قباچه منهزم گشت و چون حوادث خراسان بسبب ظهور چنگیز خان مغل در افتاد در شهور سنه ثمان عشر و ستمأه (۶۱۸) جلال الدین خوارزم شاه از پیش لشکر کفار منهزم به طرف هندوستان آمد و به سرحدهاے لوهور فتنه خوارزم شاهیان برسید، سلطان شمس الدین طاب ثراه از دهلی لشکر بطرف لوهور برد و جلال الدین خوارزم شاه از پیش حشم هندوستان حطف کرد و بطرف سنده و سیوستان رفت ❊

و سلطان شمس الدین غازی علیه الرحمة بعد از ان در شهور سنه اثنے و عشرین و ستمأه (۶۲۲) به طرف بلاد لکهنوتی لشکر کشید ، و غیاث الدین عوض خلجی رقبهٔ خدمت در رقبهٔ انقیاد آورده سی زنجیر پیل و هشتاد لک مال بداد و خطبه و سکّه بنام مبارک شمسی کرد ❊

و در شهور سنه ثلث و عشرین و ستأه (۶۲۳) عزیمت فتح قلعه رنتهنبور مصمم فرمود و آن قلعه در حصانت و متانت و استحکام در تمام ممالک هندوستان مذکور و مشهور است ۔ و در تواریخ اهل هند چنین آورده اند که هفتاد و اند پادشاه بپاے آن قلعه آمده بودند و هیچ یکے را فتح آن حصار میسّر نشده ، بعد از مدّت چند ماه در شهور ثلث و عشرین و ستمأه (۶۲۳) بر دست بندگان او به فضل آفریدگار فتح شد

و بعد از آن به یک سال در شهور سنه اربع و عشرین و ستمأه (۶۲۴) عزیمت قلعه مندور کرد از حدود سوالک، حق تعالے آن فتح او را میسّر گردانید و باز گشت و غنایم بسیار بدست بندگان او آمد *

و بعد از ان بیک سال در شهور سنه خمس و عشرین و ستمأه (۶۲۵) از حضرت دهلی لشکر به بلاد اُچه و ملتان برد، کاتب این حروف منهاج سراج در رجب سنه اربع و عشرین و ستمأه (۶۲۴) از طرف غور و خراسان به بلاد سندھ و اُچه و مُلتان رسیده بود و در ربیع الاوّل سنه خمس و عشرین و ستمأه (۶۲۵) سلطان سعید شمس الدین طاب ثراه بپاۓ قلعۂ اُچه رسید و ملک ناصرالدین قباچه بدر حصار اهروٹ لشکرگاه داشت و تمام کشتی ها با بنه و اتباع لشکر دران آب بر کشتی ها پیش لشکرگاه بسته که روز آدینه بعد از نماز از طرف ملتان مسرعات رسیدند و خبر دادند که ملک ناصرالدین ایتمر مقطّع لوهور بپاۓ حصار ملتان آمد و سلطان شمس الدین از راه تبرهنده روۓ بطرف اُچه دارد *

ملک ناصرالدین قباچه منهزم در کشتی ها با هتمام لشکر خود بطرف بھکّر رفت و وزیر خود عین الملک حسین اشعری را فرمان داد تا خزانۂ که در قلعۂ اُچه است بطرف قلعۂ بھکر برد، و سلطان شمسُ الدّین مقدّمه لشکر خود دو ملک بزرگ را بر سر لشکر خود بپاے اُچه فرستاد یکے ملک عزالدین محمدؐ سالاری که امیر حاجب بود و دوم

کزلک خان سنجر سلطانی کہ ملک تبرہندہ بود و بعد از چہار روز سلطان طاب ثراہ باباقی لشکر و پیلان و بنہ بپائے قلعۂ اُچہ رسید و لشکر گاہ نصب کرد و وزیر دولت خود نظام الملک محمدؒ جنیدی و دیگر ملوک را در عقب ملک ناصر الدین بہ طرف قلعۂ بھکر فرستاد ❊

و مُدت سہ ماہ در پائے حصار اُچہ جنگ فرمود روز سہ شنبہ بیست و ہشتم ماہ جمادی الاولے سنہ خمس و عشرین و ستمأۃ (۶۲۵) قلعۂ اُچہ بصلح فتح شد و در ہمین ماہ ملک ناصر الدین قباچہ از حصار بھکر خود را در آب سندھ غرق کرد و پیش ازان بچند روز پسر خود ملک علاؤ الدین بہرام شاہ را بخدمت سلطان شمس الدین فرستادہ بود، بعد از چند روز خزائن و بقایائے حشم ملک ناصر الدین بخدمت درگاہ پیوستند و آن بلاد تا لب دریائے محیط فتح شد ❊

و ملک سنان الدین چینسر کہ والی دیول و سندھ بود بخدمت درگاہ شمسی پیوست چون دل مبارک آن بادشاہ از فتح آن بلاد فارغ شد روے بدار الملک جلال دہلی نہاد ❊

و این کاتب حروف خدمت درگاہ اعلےٰ آن بادشاہ اہل ایمان در روز اوّل کہ بپائے قلعۂ اُچہ حرسہا اللہ تعالےٰ لشکرگاہ نصب فرمود دریافتہ بود و منظور نظر مبارک او شدہ چون از پائے آن قلعہ انصراف فرمود در موافقت حشم منصور آن بادشاہ غازی بحضرت دہلی آمدہ شد و در ماہ رمضان سنہ خمس و عشرین و ستمأۃ (۶۲۵) بحضرت اعلےٰ وصول

بود ٭

در این وقت رسول دار الخلافه با تشریفات وافره بحدود ناگور رسیده بودند و در روز دو شنبه بیست و دوم ماه ربیع اوّل سنه ست و عشرین و ستمائه (٦٢٦) بحضرت رسیدند و شهر را آیین بستند و این پادشاه و ملوک و فرزندان او و دیگر ملوک و خدام و بندگان همه بخلعت دار الخلافه مشرف گشتند ٭

و بعد از چنان بزم شادی در ماه جمادی الاولیٰ سنه ست و عشرین و ستمائه (٦٢٦) خبر فوت ملک سعید ناصر الدین محمود برسید، بلکا ملک خلجی در ممالک لکهنوتی عصیان آورد و سلطان شمس الدین لشکرهای هندوستان بطرف لکهنوتی برد و در شهور سنه سبع و عشرین و ستمائه (٦٢٧) آن باغی را بدست آورد و تخت لکهنوتی بملک علاء الدین جانی داد علیه الرحمة و در رجب همین سال بحضرت جلال دهلی باز آمد ٭

و در شهور سنه تسع و عشرین و ستمائه (٦٢٩) عزیمت فتح حصار گالیور مصمم فرمود و چون بپای آن قلعه مقام سراپردهٔ سلطنت او نصب شد ملک دیو ..... پسر ..... جنگ آغاز نهاد و مدت یازده ماه در پای آن قلعه مقام کرد و کاتب این حروف در ماه شعبان همین سال روی بخدمت درگاه سلطنت آورد و آن دولت دریافت، و این داعی را بر در سراپردهٔ اعلیٰ نوبت تذکیر فرمود و در هر هفته سه نوبت تذکیر معین شد و چون ماه رمضان در آمد هر روز تذکیر گفته آمد

و تمام خشم محرم گفته آمده و در دیگر ماه با همان سه نوبت نگه داشته شد چنانچه نود و نه مجلس بر در سراپرده اعلی تذکیر شد و در مدت روز عید فطر و اضحی بسه موضع لشکر اسلام نماز عید گزاردند از آنجمله روز عید اضحی در برابر قلعه گوالیور که بجانب شمال آن طرف است داعی دولت را که منهاج سراج است خطبهٔ عید و نماز فرمود و بتشریف گرانمایه مشرف گردانید و در بند آن بداشت تا روز سه شنبه بیست و ششم ماه صفر سنه ثلثین و ستمائه (۶۳۰) حصار فتح شد و منگلدیو . . . . . در شب از قلعه بیرون آمد و بگریخت و بقدر هشتصد مرد گبر را در سراپرده سیاست فرمود و بعد از آن امرا و اکابر را چون مجد الملک ضیاء الدین محمد جنیدی را امیرداد و سپه سالار رشید الدین علی علیه الرحمة را کوتوالی فرمود و منهاج سراج را که داعی این دولت است قضاء و خطابت و امامت و احتساب و کل امور شرعی فرموده تشریفات فاخره و انعامات وافره ارزانی داشت حق تعالے دستگیری روح مطهره و قالب معطر آن پادشاه کریم غازی عالم پرور گرداناد! و دوم ماه ربیع الآخر همین سال از پای قلعه مراجعت فرمود و بقدر یک فرسنگ از پائے قلعه بطرف حضرت لشکرگاه کرد و نوبت سلطنت در آن مقام پنج شد *

و چون بحضرت باز آمد در شهور سنه اثنی و ثلثین و ستمائه (۶۳۲)

لشکر ہائے اسلام را بطرف بلاد مالوہ برد و حصن و شہر بھیلسا را گرفت

. . . .

. . . . و از آنجا بطرف اُجین نگری رفت . . .

. . . . و تمثال بکرماجیت کہ بادشاہ اجین نگری

بودہ است و از عہد او تا بدین وقت یکہزار و سی صد و شانزدہ سال

است و تواریخ ہندوی از عہد وے مے نویسند و چند تمثال دیگر

را کہ از برنج ریختہ بودند با سنگ مہاکال بحضرت دہلی آورد و در شہور

سنہ ثلاث و ثلثین و ستمأہ (۶۳۳) لشکر ہائے ہندوستان

بہ طرف بنیان برد و در ان سفر ضعف بر ذات مبارک او مستولی

گشت و چون بہ سبب زحمت نفسانی از انجا مراجعت کرد۔ روز

چہارشنبہ چاشت گاہ غرّہ ماہ شعبان باختیار منجّمان بحضرت دہلی

کہ دار الملک جلالی بود۔ در عماری نشستہ در آمد۔ بعد از نوزدہ

روز چون مرض او قوی شد در روز دوشنبہ بستم ماہ شعبان سنہ ثلاث

و ثلثین و ستمأہ (۶۳۳) از دار فنا بسرائے بقا نقل کرد۔ و مدّت ملک

او بیست و شش سال بود۔ انار اللہ برھانہٗ ملک تعالےٰ

سلطان اسلام ناصر الدنیا والدین محمود را کہ وارث آن سلطنت

است تا نہایت حد امکان و تخت سلطنت باقی دارا د۔ اٰمین

ربّ العالمین +

(۲)

الملک السّعید ناصر الدّنیا والدّین محمود بن السّلطان

ملک ناصر الدّین محمود پسر بزرگتر سلطان شمس الدّین بود علیہما الرّحمۃ و او بادشاہ فرزانہ و عالم و عاقل بود و در غایت جلادت و مبازرت و بذل و احسان ✤

و اوّل اقطاعے کہ سلطان او را فرمود خطّۂ ہانسی بود و بعد از مدّت در شہور سنہ ثلث وعشرین و ستمأۃ (۶۲۳) خطّۂ اودھ بدو مفوّض شد و آن بادشاہزادہ در آن دیار آثار پسندیدہ بسیار نمود و غزوات بسنّت کرد۔ چنانچہ ذکر او بر جولیّت و شہامت در عرصۂ ہندوستان منتشر گشت ✤

و بر توہ (۹) ..... را کہ صد و بیست و اند ہزار مسلمانان بر دست و تیغ او شہادت یافتہ بودند برانداخت .... و کفّار متمردان کہ در اطراف زمین اودھ بودند برانداخت و جماعتے را منقاد گردانید ✤

و از اودھ عزیمت لکھنوتی کرد و لشکر ہای ہندوستان بفرمان اعلیٰ نامزد او شد و ملوک نامدار چنانچہ بولان و ملک علاؤ الدین جانی ہمہ در خدمت او بطرف لکھنوتی رفتند و سلطان غیاث الدّین خلجی بر

عزیمت دیار بنگ از لکهنوتی لشکرہا بردہ بود و مرکز خالی گذاشتہ چون ملک سعید ناصر الدّین بالشکرہا بدان طرف رسید حصار بسنکوت و شہر لکہنوتی مسلّم شد *

چون خبر بسلطان غیاث الدّین عوض خلجی رسید از موضعے کہ بود روی بہ لکھنوتی نہاد و ملک ناصر الدّین بالشکرہا پیش باز رفت و او را منہزم گردانید و غیاث الدّین را با جملہ اقربا و امرائے خلج و خزائن و پیلان بدست آورد و غیاث الدین را بہ قتل رسانید و خزائن او در ضبط آورد و از آنجا تمامت علماء و سادات و اتقیا و اہل خیر دار الملک دہلی و سائر قصبات را بوجہ تحف انعامات فرستاد و چون تشریفات دار الخلافہ (یعنی بغداد) بحضرت سلطان شمس الدّین طاب ثراہ رسید از آنجملہ یک تشریف گرانمایہ با چتر لعل بہ طرف لکھنوتی فرستاد ملک ناصر الدین علیہ الرّحمۃ بدان چتر و تشریف و اکرام مشرف گشت *

و ہمگنان را از ملوک و اکابر ممالک ہند نظر بدو بود کہ وارث مملکت شمسی او باشد فاما تقدیر آسمانی با اندیشۂ خلق راست نیاید، بعد از یک سال و نیم زحمت و ضعف بذات عزیز او راہ یافت و برحمت حق تعالی پیوست رحمۃ اللہ علیہ چون خبر او بہ حضرت دہلی رسید جملہ خلائق بر فوت او اضطراب نمودند، حق تعالے سلطان اسلام ناصر الدّین محمود را چنانچہ وارث اسم و لقب او است وارث جملۂ ملوک و سلاطین دولت گردانا د *

(۳۱)

السّلطان رکن الدّین فیروز شاه

سلطان رکن الدّین فیروز شاه پادشاه کریم و خوب منظر بود و حلم و مروت بکمال داشت و در بذل و عطا حاتم ثانی بود ❖

و والدهٔ او خداوندهٔ جهان شاه ترکان کنیزک ترک بود و مهتر جمله حرمهای سلطان بود و آن ملکه را صدقات و احسان و خیرات درحق علما و سادات و زهاد بسیار بود ❖

و سلطان رکن الدّین در شهور سنه خمس و عشرین و ستمائه (۶۲۵) اقطاع بداؤن و چتر سبز یافت و عین الملک حسین اشعری که وزیر ملک ناصرالدّین قباچه بود - درین وقت وزیر سلطان رکن الدّین شد ❖

و چون سلطان شمس الدّین از کالیور و فتح آن قلعه و بلاد بحضرت باز آمد ممالک لوهور که تخت گاه خسرو ملک بود به سلطان رکن الدّین داد و چون سلطان در آخر لشکرکشی از طرف آب سنده و بنیان باز آمد رکن الدّین را با خود بحضرت آورد که خلق را نظر بروی بود چون او بعد از ناصرالدّین محمود مهتر پسران سلطان بود ❖

چون سلطان شمس الدّین از تخت دنیا بمملکت آخرت خرامید باتفاق ملوک و اکابر مملکت سلطان رکن الدّین به تخت مملکت نشست روز شنبه بیست و نهم شعبان سنه ثلث و ثلثین و ستمائه [illegible] تاج

و تخت از فر و بهاء او زیب و زینت گرفت همگنان بجلوس او شادمان شدند و تشریفات پوشیدند ❖

چون ملوک از حضرت مراجعت کردند سلطان رکن الدّین در خزائن بکشاد و بعشرت مشغول شد و در بذل اموال بیت المال در غیر موضع افراط نمودن گرفت و از غایت حرص او بر عشرت و لهو کارِ ملک و مصالح دولت و انتظامِ امورِ سلطنت مختل ماند و والدهٔ او شاهِ ترکان در حل و عقد ملک تصرّف نمودن گرفت و فرمان می داد و چون در حیات سلطان شمس الدّین از دیگر حرمها غیرت و رشک دیده بود بدان جماعت اهل حرم مضرّت رسانید و بعضی را از ایشان به ظلم و تعدّی باطل و هلاک کرد و خاطر اهل مملکت از عمل ایشان غبار گرفت و باین حرکات پسر سلطان را که او را قطب الدّین لقب بود و بس شائسته هر دو چشم او را بفرمود تا میل کشیدند و بعد آن به قتل رسانید مخالفت ملوک از اطراف بدین وسائل ظاهر شدن گرفت و ملک غیاث الدّین محمّد شاه بن سلطان که در سن کمتر از رکن الدّین بود در اوده مخالفت نمود و خزائن لکھنوتی را که بحضرت می آوردند تصرّف کرد و بعضی از قصبات هندوستان را نهب و تاراج کرد و ملک عز الدّین محمّد سالاری که مقطع بداون بود عصیان ظاهر کرد و از طرف دیگر ملک عز الدّین کبیر خان مقطع ملتان و ملک سیف الدّین کوچی مقطع هانسی و ملک علاءُ الدّین مقطع لوهور باهم جمع شدند و طریق مخالفت و تمرّد آغاز نهادند سلطان رکن الدین

برعزیمت دفع ایشان ازحضرت لشکر بیرون آورد وزیر مملکت نظام الملک محمدؒ جنیدی ہراس خورد وازکیلو کھری بطرف کول رفت وازآنجا باعزالدّین محمدؒ سالاری پیوست وہردو بملک جانی وکوچی پیوستند ❊

وسلطان رکن الدین بطرف کہرام لشکر برد وامراے ترک و بندگان خاص کہ درخدمت قلب بودند شیعہ کردند ودرحوالی منصورپور وترا این تاج الملک محمود دبیر ومشرف ممالک وبہاءالملک حسین اشعری وکریم الدّین زاہد وضیاء الملک پسر نظام الملک جنیدی ونظام الدّین شرقانی وخواجۂ رشید الدّین مالکانی وامیر فخرالدّین ودیگر جماعت کارداران تازیک راشہید کردند ودرربیع الاوّل سنہ اربع وثلثین وستمأہ (۶۳۴) درشہر سلطان رضیّہ کہ دختر بزرگتر سلطان بود با مادر سلطان رکن الدین مکاوحت آغاز نہاد سلطان رکن الدّین بضرورت جانب دہلی بازگشت مادر رکن الدّین قصد سلطان رضیّہ کرد تا اورا بگیرد وہلاک کند خلق شہر خروج کردند او قصر دولتخانہ راحصار گرفت ومادر رکن الدّین را بگرفت ❊

ورکن الدّین چون بشہر کیلوکھری رسید فتنہ درشہر ظاہر شدہ بود ومادر رکن الدّین گرفتار آمدہ قلب وامراے ترک ہمہ درشہر آمدند وبخدمت سُلطان رضیّہ پیوستند وسلطان رضیہ رابیعت کردند وبرتخت نشاندند چون برتخت بنشست قومی را از بندگان ترک وامرا بکیلوکھری فرستاد

و سلطان رکن الدین را بگرفتند و بشهر آوردند و مقید کرده محبوس گردانیدند و هم در آن حبس برحمت حق پیوست و این حادثه و قید روز یکشنبه هژدهم ماه ربیع الاول سنه اربع و ثلثین و ستمائه (۶۳۴) بود مدت ملک او شش ماه و بیست و هشت روز بود *

سلطان رکن الدین علیه الرحمة در عطا و سخا حاتم ثانی بود و آنچه او کرد از بذل اموال و تشریفات وافره و کثرت عطایا در هیچ عهد هیچ پادشاه نکرد - فاما علت آن بود که میل بکلی بطرف لهو و نشاط و طرب بود و در فساد و عشرت بافراط تمام داشت و اکثر تشریفات و انعامات او بجماعت مطربان و مسخرگان و مخنثان بود و زرپاشی او تا حدی بود که مست بر پشت پیل نشسته میان بازار شهر میراند و تنکهای زر سرخ می ریخت تا خلق برمی چیدند و نصیب برمی گرفتند و بلعب و سواری پیلان حرص تمام داشت و جمیع پیلبانان را از دولت و احسان او نصیب تمام بود و در طبع و مزاج او ایذاء هیچ آفریده نبود و همین معنی سبب زوال ملک او شد که پادشاهان را بدین معنی جمع باید تا رعیت آسوده باشند و احسان باید تا حشم آسوده باشند و طرب و مخالطت با جهلة و خسیسان موجب زوال مملکت گردد عفا الله عنهم و سلطان ناصر الدنیا و الدین را بر سر جهانداری باقی باد آمین یا رب العالمین *

(۳)

السلطان رضیۃ الدنیا والدین بنت السلطان

سلطان رضیہ پادشاہ بزرگ و عاقل و عادل و کریم و عالم نواز و عدل گستر و رعیت پرور و لشکر کش بود ہمہ اوصاف گزیدہ کہ پادشاہان را باید داشت اما چون از حساب مردان در خلقت نصیب نیافتہ بود۔ این ہمہ صفات گزیدہ چہ سود ش کنند +

در عہد پدر خود سلطان سعید طاب مرقدہ فرمان دہ بود با عظمت بسیار بسبب آنکہ مادر او بزرگتر حرمہاے اعلیٰ بود۔ مقام او در قصر دولت خانہ بود در کوشک فیروزی۔ چون سلطان در ناصیۂ او آثار دولت و شہامت میدید اگرچہ دختر بود و مستورہ بعد آنکہ از فتح گالیور مراجعت فرمود تاج الملک محمود دبیر را کہ مشرف مملکت بود فرمان داد تا او را او نایبت عہد بنوشت و ولی عہد سلطنت کرد +

و در وقت نبشتن این فرمان بندگان دولت کہ بحضرت سلطنت او قربتے داشتند عرضداشت کردند کہ با وجود پسران بزرگ کہ سلطنت را شایانند دختر را پادشاہ اسلام ولی عہدی گرداند چہ حکمت است؟ و نظر پادشاہ بر چہ معنی است؟ این اشکال از خاطر بندگان رفع فرمایند کہ بندگان را این معنی لائق نمی نماید۔ سلطان فرمود کہ پسران من بعشرت جوانی مشغول باشند و ہیچ کدام تیمار مملکت ندانند و از ایشان ضبط ایں

ممالک نباید شمار را بعد از فوت من معلوم گردد که ولایت عہد را ہیچ
یک از و لائق تر نباشد و حال ہم بران جملہ بود کہ آن بادشاہ سعید
دانا فرمودہ بود ✤

چون سلطان رضیہ بہ تخت نشست ہمہ کارہا بقانون اصل
باز آمد اما وزیر مملکت نظام الملک جنیدی موافقت ننمود و ملک جانی
و ملک کوچی و ملک کبیر خان و ملک عز الدین محمد سالاری و نظام الملک
از اطراف بر در شہر دہلی جمع شدند و با سلطان رضیہ مخالفت آغاز نہادند
و آن مکاوحت بہ تطویل انجامید و درین وقت ملک نصیر الدین تائشی (؟)
معزی مقطع اودھ بود از ان طرف بالشکر خود بر عزیمت مدد سلطان
رضیہ بود بحکم فرمان روی بحضرت دہلی نہاد چون از آب گنگ عبرہ
کرد و ملوک مخالف بر در شہر بودند مغافصۃً او را استقبال کردند و
بدست آوردند رنجوری بروے غالب شد و او برحمت حق تعالیٰ پیوست
توقف ملوک مخالف بر در شہر دہلی دیر کشید و چون دولت سلطان رضیہ اقبال
او روی بر تزاید داشت سلطان از شہر بیرون آمد و بموضعی بر لب آب
جون سراپردہ نصب فرمود و میان امراے ترک کہ در موافقت رکاب
سلطان بودند و میان ملوک مخالف بکرّات مقاتلہ افتاد و با آخر صلح شد
امّا بطریق حیل و لطائف تدبیر ملک عز الدین سالاری و ملک عز الدین
کبیر خان ایاز در خفیہ بطرف سلطان شدند و شبے بہ در سراپردہ جمع
گشتند بران قرار کہ ملک جانی و ملک کوچی و نظام الملک جنیدی را

طلب کند و مخاطب و منقید گردانند تا فتنہ تسکین پذیرد ✤

و آن ملوک را چون معلوم شد منہزم از لشکرگاه خود برفتند سواران سلطان تعاقب نمودند ملک کوچی و برادرش فخرالدین بدست آمدند بعد ازان در حبس شہید شدند و ملک جانی بحدود پایل و در نکوان شہادت یافت سر او بحضرت آوردند و نظام الملک جنیدی در کوه سرمور رفت بعد از مدتے ہمانجا برحمت حق پیوست ✤

چون کار دولت سلطان رضیہ منتظم شد وزارت بخواجہ مہذب داد کہ نائب نظام الملک بود و لقب او ہم نظام الملک شد و نیابت لشکر بہ ملک سیف الدین ایبک داد و لقب او قتلغ خان شد و ملک کبیرخان را اقطاع لاہور دادند و مملکت آرام گرفت و دولت را بسطتے ظاہر شد و از ممالک لکھنوتی تا دیول ہمہ ملوک و امرا انقیاد نمودند ناگاه ملک ایبک برحمت حق تعالے پیوست نیابت بملک قطب الدین حسن غوری دادند و او را نامزد حصار رنتنبور فرمود کہ ہندوان بعد از فوت سلطان سعید مدتے آن حصار و قلعہ را محصر کرده بودند ملک قطب الدین لشکر بادان طرف برد و امراے اسلام را از حصار بیرون آورد و حصار را ویران کرد و بحضرت باز آمد ✤

و درین وقت ملک اختیار الدین ایتگین امیر حاجب شد و امیر جمال الدین یاقوت ماکہ امیر آخور بود بخدمت سلطان قربتے افتاد چنانچہ ملوک و امراے ترک را ازان قرب غیرت آمدن گرفت و چنان اتفاق

افتاد که سلطان رضیه از لباس عورات و پرده بیرون آمد و قبا بست و کلاه نهاد و درمیان خلق ظاهر شد و بر پشت پیل در وقت بر نشستن همه خلق او را ظاهر می دیدند ٭

و درینوقت لشکرها بطرف کالیور نامزد فرمود و انعامات وافره فرستاد و چون مجال مقاومت نبود داعی دولت قاهره منهاج سراج در موافقت مجد الامرا ضیاء الدّین جنیدی که امیر داد کالیور بود با دیگر معارف در غرّه شعبان سنه خمس وثلثین وستمأه (۶۳۵) از قلعهٔ محروسهٔ کالیور بیرون آمد و بحضرت دهلی پیوست و در ماه شعبان همین سال سلطان رضیّه مدرسهٔ ناصریه در حضرت مُندتم با قضاے کالیور بدین داعی مفوض فرمود ٭

و در شهور سنه سبع وثلثین وستمأه (۶۳۷) ملک عزالدین کبیرخان که مقطع لوهور بود مخالفت آغاز نهاد و سلطان رضیّه از دهلی لشکر بدان طرف برد و او را تعاقب نمود و بآخر صلح شد و خدمت کرد و خطّهٔ ملتان که ملک قراقش داشت بملک عزالدّین کبیرخان مفوّض گشت و سلطان رضیّه روز پنجشنبه نوزدهم ماه شعبان سنه سبع وثلثین وستمأه (۶۳۷) بحضرت باز آمد ٭

و ملک التونیه که مقطع تبرهنده بود مخالفت آغاز نهاد و در سرّ بعضی از امراے حضرت با او یار بودند سلطان رضیّه روز چهارشنبه نهم ماه رمضان همین سال از حضرت با لشکرهاے قلب روے بدفع فتنه التونیه نهاد به طرف تبرهنده چون بدان موضع رسید امراے ترک خروج کردند امیر جمال الدّین

یاقوت حبشی را شهید کردند و سلطان رضیہ را بگرفتند و مقید کردند و بہ قلعۂ تبرہندہ فرستادند ⁂

و از حوادثے کہ در اوائل عہد سلطان رضیہ افتاد بزرگتر آن بود کہ قرامطہ و ملاحدۂ ہندوستان باغراے شخصے دانشمند گونہ کہ اورا نور ترک گفتندے از اطراف ممالک ہندوستان چون گجرات و ولایت سندھ و اطراف دار الملک دہلی و سواحل جون و گنگ در دہلی جمع شدند و در سر باہم بیعت کردند و باغراے آن نور ترک قصد اہل اسلام کردند و این نور ترک تذکیرے گفت و اوباش خلق بروے جمع می شد و علماے اہل سنت و جماعت را ناصبی میگفت و مرجی نام میکرد و خلق عوام را بہ عداوت طوائف علماے مذہب ابو حنیفہ و شافعی تحریض مے نمود۔ تا میعادے نہادند و تمامت طوائف ملاحدہ و قرامطہ روز جمعہ ششم ماہ رجب سنہ اربع و ثلثین وستمأہ (۶۳۴) بقدر یک ہزار مرد با سلاح و شمشیر و سپر و تیر بدو فوج شدہ بہ مسجد جامع حضرت دہلی در آمدند یک فوج بطرف حصار نو بدر مسجد جامع از طرف شمال در آمدند و فوج دوم از میان بازار بزازان بدر مدرسۂ معزی برظن آنکہ این مسجد جامع است در آمدند و از ہر دو طرف تیغ در مسلمانان نہادند و خلق بسیار بعضے بہ تیغ آن ملاحدہ و بعضے بزیر پاے خلق شہید شدند ⁂

چون نفیر از میان خلق بواسطۂ آن فتنہ برآمد مبارزان حضرت چنانچہ نصیر الدین ایتم بلارامی رحمۃ اللہ و امیر امام ناصر شاعر و دیگر مردان با سلاح

از اطراف در مسجد جامع سوار با سلاح تمام از جوشن و برگستوان و خود و نیزه و سپر مرتب در آمدند و تیغ در ملاحده و قرامطه گرفتند و مسلمانے که بر بالائے مسجد جامع بودند سنگ و خشت روان کردند و جملہ ملاحده و قرامطه را بدوزخ فرستادند و آن فتنه بیارامید *

و چون سلطان رضیہ را بمحروسہ تبرہندہ محبوس کردند ملک التونیہ او را عقد کرد و در حبالۂ خود آورد و بطرف دہلی لشکر کشید تا کرت دیگر مملکت را ضبط کند و ملک عزالدین محمد سالاری و ملک قراقش از حضرت تخلف نموده بودند و بنزدیک ایشان رفته *

و سلطان معزالدین بر تخت نشسته بود و اختیارالدین اتیکین امیر حاجب شهید شده و بدرالدین سنقر رومی امیر حاجب گشته و در ماه ربیع الاول سنه ثمان و ثلثین و ستمأه (۶۳۸) سلطان معزالدین لشکر دہلی بدفع ایشان بیرون برد و سلطان رضیہ و التونیہ منهزم شدند و چون به کیتهل رسیدند لشکری که با ایشان بود همه تخلف نمودند سلطان رضیہ و التونیہ بدست ہندوان گرفتار شدند و ہر دو شهید گشتند و ہزیمت ایشان بیست و چهارم ماه ربیع الاول بود و شهادت سلطان رضیہ روز سه‌شنبه بیست و پنجم ماه ربیع الآخر سنه ثمان و ثلثین و ستمأه (۶۳۸) بود و مدت ملک او سه سال و شش روز بود حق تعالے پادشاه مسلمانان را تا قیام قیامت باقی داراد آمین رب العالمین *

(۵)

معزّالدّین بہرام شاہ

سلطان معزالدّین بہرام شاہ علیہ الرّحمتہ بادہ قاہر، بود وبیباک وپُردل وخونخوار، امّا چند اوصاف گزیدہ واخلاق پسندیدہ داشت ودر ذاتِ خود شرنگین وبے تکلّف بود وہرگز انہ حلی وحلل کہ آئین بادشاہان دُنیا باشد باخود نداشتی ودر کمر وساخت وعلم بہ این زینت ہار غبت نہ نمودی +

چون سلطان رضیہ را بمحروسۂ قلعہ تبرہندہ مقیّد کردند امراء وملوک باتفاق مکتوبات بحضرت دہلی فرستادند وسلطان معزّالدین را روز دوشنبہ بیست وہفتم رمضان سنہ سبع وثلثین وستمأہ (۶۳۷ھ) برتخت سلطنت نشاندند وچوں ملوک وامراو سائر حشم بشہر باز آمدند روز یک شنبہ یازدہم ماہ شوال ہمیں سال در دولت خانہ بر سلطنت بیعت عام کردند بشرط نیابت اختیار الدین اتیکین ودران روز کاتب این حروف بعد از بیعت بوجہ تہنیت سلطنت در فصل ودعا این قطعہ عرضداشت +

زہے در شانِ تو منزل زلوح آیات سلطانی
ببیں در رایتِ شاہی علاماتِ جہانبانی
مُعزّالدِّین وَالدُّنیا مُغیثُ الخَلقِ بِالحَقّ
سلیمان شانؔ در فرمانت ہم انسی وہم جانی

اگر سلطانی هند است ارث دودهٔ شمسی
بحمد اللہ ز فرزندان توئی التتمشِ ثانی
چو دیدندت همه عالم که برحق وارثِ ملکی
درت را قبله گه کردند هم قاصی و هم دانی
چو منهاجِ سراجِ این است خلقان را دعاے تو
که یارب بر سریرِ ملکِ دولت جاودان مانی
به عهدت راست چون نیزه چنان گردد همه عالم
که جز در طرّهٔ پرچم نه بیند کس پریشانی

چون اختیار الدین اتیکین نائب شد بحکم نیابت تمامت امور مملکت در ضبط آورد و حلّ و عقد ممالک بموافقت وزیر نظام الملک مهذّب الدّین محمّد عوض مستوفی در تصرّف آورد +

چون مُدّت یک دو ماه برآمد این معنی بر خاطر سلطان معزالدّین گران می آمد و همشیرهٔ سلطان که در حکم قاضی نصیرالدین بوده و خلع اُفتاده در حکم خود آورده و نوبت سه گانه و یک زنجیر پیل بر در سراے خود نصب کرده و رونق گاه و نفاذ امرا و بداشت تا محرم سنه ثمان و ثلثین وستمأه (۶۳۸) ناگاه روز دوشنبه هشتم ماه محرّم در قصر سپید نام سلطان تذکیری بود و بعد از تذکیر سلطان معزالدین دو نفر ترک مست را برسم فدائی از بالاے قصر فرو فرستاد تا از پیشگاه صفّهٔ بار قصر سپید اختیار الدین ایتکین را بزخم کارد شهید کردند و وزیر نظام الملک مهذب الدین

را بر پہلو دو زخم زدند امّا چون اجل او نیامده بود از پیش ایشان بیرون شد و ملک بدرالدّین سنقر امیر حاجب شد و امور ممالک در ضبط آورد و چون رضیۃ والتونیہ از تبرہندہ عزیمت دہلی کردہ آن اندیشہ باز نخواندو منہزم گشت و سلطان رضیہ والتونیہ بر دست ہندوان شہادت یافتند چنانچہ پیش ازین تحریر یافتہ است کار بدرالدّین سنقر طراوت کلی گرفت و ہم بسبب آنچہ در نفاذِ او امرِ خود و ضبط مصالح ملکی بے اجازت سلطان عالی بود و بہ وزیر نظام الملک مہذب الدّین تفوق می جست و فرمان می داد و وزیر در سرِّ مزاج سلطان را بہ بدرالدّین سنقر متغیّر میگردانید چنانچّہ مزاج سلطان با او تفاوت پذیرفت ؛

بدرالدّین سنقر چون این معنی دریافت از سلطان خائف شد میخواستا تا سلطان را بوجہے دفع کند ویکے از براوران سلطان را بر تخت نشاند روز دوشنبہ ہفدہم ماہ صفر سنہ تسع وثلثین وستمأہ (۶۳۹) در وثاق صدرالملک تاج الدّین علی موسوی کہ مشرّف ممالک بوُد بدرالدّین سنقر جماعت صدور و اکابر حضرت را جمع کرد چنانچہ قاضی ممالک جلال الدین کاشانی وقاضی کبیرالدّین وشیخ محمدؒ شامی و دیگر امرا چون جمع شدند و در کار انقلاب ملک تدبیرے کردند و صدرالملک را بہ نزد وزیر نظام الملک مہذّب الدّین فرستادند تا حاضر شود و بہ اتّفاق او کار کلّی بہ آخر رسانند ؛

یکے از مقرّبان و معتمدان سلطان بہ نزدیک وزیر بود کہ صدرالملک

بوثاق وزیر آمد و حدیث آمدن صدر الملک چون وزیر بشنید آن معتمد سلطان را در موضعے کہ سخن ایشان بشنیدی مخفی گردانید تا صدر الملک در آمد و حدیث تغیّر سلطنت و استدعا بمهذب وزیر باز گفت خواجہ جواب داد کہ شما را باز باید گشت تا من تجدید وضو کنم و در عقب خدمت اکابر شتابم چون صدر الملک مراجعت نمود معتمد سلطان را بیرون آورد و گفت آنچہ صدر الملک گفت شنیدی زود برو و بخدمت سلطان عرض دار و بگو کہ صواب آن است کہ سلطان را سوار باید شد و بر سر آن جمعیّت باید آمد تا ایشان متفرّق شوند ⁂

چون این معتمد بخدمت سلطان آمد و عرضہ داشت سلطان در حال سوار شد و آن جمعیّت پریشان گشت و بدر الدّین سنقر بخدمت سلطان پیوست و سلطان باز گشت و در بارگاه بار داد و بدر الدّین سنقر را ہمان ساعت فرمان شد تا بطرف بداؤن رود و آن خطّہ اقطاع او باشد و قاضی جلال الدّین کاشانی از قضا معزول گشت و قاضی کبیر الدّین و شیخ محمّد شامی خائف شدند و از شہر برفتند و بعد ازان بدر الدّین سنقر بمدّت چہار ماه باز آمد بحضرت، چون مزاج سلطان با او متغیّر بود او را محبوس فرمود تا جلال الدّین موسوی را مقیّد کردہ ہر دو را شہید کردہ این حادثہ سبب تغیّر احوال امرا گشت از سلطان ہمگنان خائف گشتند و ہیچ یک را بر سلطان پیش اعتماد نماند و وزیر نیز انتقام آنچہ زخم خوردہ بود میخواست تا جملہ امرا و ملوک و اتراک با سلطان

خروج کنند سلطان را از امرا و اتراک می ترسانید تا عاقبت این معنی سرایت کرد و سبب عزل سلطان و خروج خلق شد ⁂

و از حوادثے که در عهد معز الدین افتاد واقعۂ شهر لوهور بود که لشکر کفّار مغل از طرف خراسان و غزنین بپایے شهر لوهور آمدند و مدّتے جنگ کردند و مقطع لوهور ملک قراقش بود و او در ذات خود بس مبارز و جلد و پُردل بود اما اهل لوهور چنانچه شرط موافقت باشد بجائے نیاوردند و در پاس شب و جنگ تقصیر کردند چون آن مزاج ملک قراقش را معلوم شد و روشن گشت شب برنشست و با حشم خود از شهر بیرون آمد و بر سمت حضرت روان شد کفار او را تعاقب نمودند حق تعالےٰ او را نگهداشت و بسلامت از آن میان بیرون آمد چون در شهر فرمان ده نمانده بود۔ روز دوشنبه شانزدهم ماه جمادی الاخریٰ سنه تسع و ثلثین و ستمأه (٦٣٩) کفار مغل بر آن شهر دست یافتند و مسلمانان را شهید کردند و اتباع ایشان را اسیر کردند ⁂

و چون خبر هائل این حادثه بحضرت دهلی رسید سلطان معز الدین خلق شهر دهلی را در قصر سپید جمع کرد و این داعی را که کاتب این سطور است فرمان تذکیری داد تا خلق را با سلطان بیعت داده آمد ⁂

درویشی ترکمان بود ایوب نام مردے زاهد و گلیم پوش مدّتے در قصر حوض سلطان به اعتکاف نشسته و از انجا او را بخدمت سلطان معز الدین تقرّب افتاد و سلطان را بدو ارادتے پیدا شد و آن درویش

در کارہاے ملکی شروع کردن گرفت و پیش ازین در قصبۂ مہر پورہ
بودہ از قاضی شمس الدین مہر گرفت گشتہ درین وقت چون سخن او
نزدیک سلطان معتبر شد سعی نمود تا قاضی شمس الدین مہر را در
پائے پیل انداختند ٭

چون این حادثہ ظاہر شد خلق از سلطان کلی خائف شدند و
سلطان بجہت دفع کفار مغل کہ بدر شہر بودند ملک قطب الدین
حسین را با وزیر و امرا و ملوک و لشکرہا بدان طرف نامزد فرمود تا حدہا
را محافظت کنند و درین وقت سلطان معز الدین علیہ الرحمۃ قضائے
حضرت وکال ممالک روز شنبہ دہم ماہ جمادی الاولے سنہ تسع و ثلثین
وستماۃ (۶۳۹) بدین داعی مفوض فرمود و تشریف دعوا طف فراوان
بارزانی داشت و بعد ازان لشکرہا نامزد کرد ٭

چون لشکرہا بلب آب بیاہ جمع شد خواجہ مہذب الدین نظام الملک
در انتقام سلطان بود تا بہ طریقے او را از تخت بیرون کند از لشکرگاہ نزدیک
سلطان عرضہ داشتے بنوشت در خفیہ کہ این امرا و اتراک ہرگز منقاد نخواہند
شد صواب آن است کہ مثالے از حضرت نافذ شود تا من و قطب الدین
حسین جملہ امرا و اتراک را ہلاک کنیم بطریقے کہ دست دہد تا ملک صافی
شود، چون آن عرضداشت بخدمت سلطان رسید از راہ عجلت
و کودکی درین فرمان اندیشۂ و تدبیرے نکرد و بفرمود تا بدین منوال
مثالے بنوشتند و بفرستادند تا چون مثال بہ لشکرگاہ رسید نیین

آن مثال را با مرا و اتراک نمود که پادشاه در حق شما ازین بابت فرمان
می نویسد جمله از سلطان برگشتند و باشارت خواجه مهذّب بر اخراج
و عزل سلطان بیعت کردند چون خبر مخالفت آن امرا و لشکر بحضرت رسید
شیخ الاسلام حضرت سیّد قطب الدین بود سلطان او را بجهت تسکین
آن فتنه به نزدیک ملوک فرستاد و او آنجا رفت و در اثارت آن
فتنه مبالغت نمود و باز گشت و لشکر در عقب او بدرِ شهر آمد و جنگ
قائم شد ٭

داعی دولت منهاج سراج و ائمه کبار شهر در اصلاح و تسکین
آن فتنه بسیار جد و جهد نمودند بهیچ وجه قرار نگرفت و آمدن لشکرها
بدر شهر دهلی روز شنبه نوزدهم ماه شعبان سنه تسع و ثلثین و ستماۂ (۶۳۹)
بود تا ماه ذی القعده این جنگ حصار بداشت و از طرفین خلق بسیار
هلاک شدند و حوالی شهر همه خراب گشت و سبب تطویل آن فتنه آن
بود که در خدمت سلطان مهتر فرّاش که او را فخر الدین مبارک شاه فرخی
گفتندے قربتے یافته بود و بر مزاج سلطان مستولی شده و هرچه با
سلطان گفتے سلطان همان کردے و این فراش بهیچ وجه به صلح رضا
نمیدادی۔ روز آدینه هفتم ماه ذی القعده جماعت سفها را متعلّقان خواجه
مهذّب سه هزار جیتل بدادند و بعض از ابناء جنس داعی اغرا کردند در
مسجد جامع بعد نماز خروج کردند و بر داعی شمشیر کشیدند بفضل آفریدگار
تعالےٰ این داعی کارد و عصاے داشت برکشید و چند نفر غلام

باسلاح با این داعی بودند از میان غوغا بیرون آمده شد آن امرائے انزاک حصار بگرفتند۔ و دیگر روز شنبہ ہشتم ماہ ذی القعدہ سنہ تسع و ثلثین (۳۹) شہر تمام در ضبط آوردند و سلطان را مقید کردند مبارک شاہ فراش را کہ در تہییج فتنہ مے کوشید مثلہ کردند و شہید گردانیدند و در شب سہ شنبہ ہژدہم ماہ مذکور سلطان معز الدین بہرام شاہ شہید شد۔ مدت ملک او دو سال و یک ماہ و نیم بود واللہ الباقی

(۶)

السلطان علاؤالدین مسعود شاہ بن فیروز شاہ

سلطان علاؤالدین مسعود شاہ پسر سلطان رکن الدین فیروز شاہ بود بادشاہ زادہ کریم و نیکو خلق بود و بہمہ اوصاف حمیدہ موصوف ٭

روز شنبہ ہشتم ماہ ذی القعدہ سنہ تسع و ثلثین و ستمأہ (۶۳۹) بود کہ شہر دہلی از دست معز الدین بیرون شد و ملوک و امرا باتفاق ہر سہ بادشاہ زادہ سلطان ناصر الدین و ملک جلال الدین و سلطان علاؤالدین را از حبس بیرون آوردند و از قصر سپید بہ قصر فیروزہ دولت خانہ بردند و بر سلطنت علاؤالدین اتفاق کردند بعد از آنچہ ملک عز الدین بلبن در دولتخانہ بہ تخت نشستہ بود و بیرون قصر منادی باسم فرمان دہی او یک کرت در شہر طواف کردہ بود دران معنی اتفاق نیفتاد سلطان علاؤالدین را بر تخت بنشاندند و خلق را بیعت عام دادند و ملک قطب الدین حسین غوری

نائب ملک شد و نظام الملک مہذّب وزیر شد و ملک قراقش امیر حاجب شد و بلاد ناگور و مندور و اجمیر بملک عزالدین بلبن مفوض گشت و خطۂ بداؤن بملک تاج الدّین سنجر قتلق دادند و کاتب حروف چہارم روز از فتح دہلی از قضا استعفا طلبید و مدّت بیست و شش روز قضا مہمل بود تا چہارم ماہ ذی الحجّہ قضا بہ قاضی عماد الدین محمدؒ شپورقانی حوالہ شد *

و نظام الملک مہذب الدین بر مملکت استیلاء تمام یافت، کول بوجہ اقطاع فرو گرفت و پیش ازان پیل و نوبت بر در سرای خود قائم کردہ بود و جملہ کارہا از دست امرای ترک بیرون بردہ تا خاطر امرای ترک از وی غبار تمام گرفت و امرا بہ اتّفاق یک دیگر در لشکرگاہ پیش شہر بصحرای حوض رانی روز چہار شنبہ دوم جمادی الاولے سنہ اربعین وستمأۃ (۶۴۰) او را شہید کردند *

و این کاتب را عزیمت سفر لکھنوتی درین وقت مصمم شد۔ روز جمعہ نہم ماہ رجب سنہ اربعین (۴۰) از دہلی نقل کردہ و در خطّۂ بداؤن تاج الدین قتلق و در اودھ قمر الدین قیران الطاف وافر نمودند حق تعالے ہر دو را غریق غفران گرداناد و درین وقت طغانخان عزالدین طغرل ملک لکھنوتی بالشکر و کشتی ہا بحدود کرہ آمد کاتب از اودھ بدو پیوست و با او بہ لکھنوتی رفتہ شد۔ در روز یک شنبہ ہفتم ماہ ذی الحجّہ سنہ اربعین وستمأۃ (۶۴۰) بخطّہ لکھنوتی رسید و فرزندان و اتباع ہمہ در اودھ بگذاشت و بعد ازان از لکھنوتی معتمدان فرستادہ آمدند و اتباع را نقل

کردہ شد و از طغانخان لطف وافر و انعام بے شمار بدین داعی رسید مدّت دو سال دران بلاد مقام افتاد +

درین دو سال سلطان علاؤ الدین را در اطراف ممالک فتوح بسیار بود و وزارت بعد از شہادت خواجہ معظّم مہذّب بصدر الملک نجم الدین ابوبکر رسید و امیر حاجبی دار الملک بہ الغ خان معظّم مفوض گشت و اقطاع ہانسی معیّن شد و درین مدّت غزاہا بہ سنت کرد از ہر طرف +

و عز الدین طغانخان چون از کرہ بر سمت لکھنوتے مراجعت کرد شرف الملک اشعری را بحضرت سلطان علاؤ الدین فرستاد و از حضرت قاضی جلال الدین کاشانی کہ قاضی اودھ بود درین عہد با تشریف و چتر لعل نامزد لکھنوتی شد۔ روز یکشنبہ یازدہم ماہ ربیع الآخر سنہ احدے و اربعین و ستمأہ (۶۴۱) جماعت رسل لکھنوتی رسید ملک طغانخان بدان تشریف مشرّف گشت +

و درین وقت از اتّفاقات خوب کہ دولت علاؤ الدین را افتاد آن بود کہ باتفاق ملوک و امرائے حضرت ہر دو عم خود را اطلاق فرمود و روز عید اضحٰی بیرون آمد و ملک جلال الدین را خطّۂ قنوج داد و سلطان ناصر الدین را خطّۂ بھرائچ مفوّض فرمود۔ چنانچہ ایشان ہر یک دران بلاد از غزوات بہ سنت و عمارت رعیّت آثار پسندیدہ بسیار نمودند و در شوال سنہ اثنے و اربعین و ستمأہ (۶۴۲) کفار جاجنگر بدر لکھنوتے

آمدند و در غرّہ ذی القعدہ تمر خان قیران با حشم و امراے بفرمان سلطان علاؤالدین بہ لکھنوتی رسید و میان او و طغان خان وحشت ظاہر شد و چہار شنبہ سیوم ماہ ذی القعدہ ہمین سال صلح اُفتاد لکھنوتی بملک قیران تسلیم شد و طغان خان عزیمت حضرت دہلی مصمّم کرد و این داعی را در موافقتِ او روز دوشنبہ چہاردہم ماہ صفر سنہ ثلث و اربعین و ستمأہ (۶۴۳) بحضرت وصول بود و خدمت درگاہ اعلے میسّر گشت روز پنجشنبہ ہفدہم ماہ صفر بہ تربیت الغ خان معظّم مدرسۂ ناصریہ با تولیت اوقافِ آن و قضاے کالیوار و تذکیرات مسجد جامع جُملہ برین داعی برقرار قدیم مقرّر شد و این داعی را اسپ و ستام تشریفی فرمودہ کہ ہیچ از ابناے جنس مثل آن نیافتہ بود ۞

و در ماہ رجب از طرف بالا خبر لشکر کفّار مغل رسید کہ بہ طرف اُچہ آمدہ اند و سرِ آن جماعت منکوتہ لعین بود سلطان علاؤالدّین بر عزیمت دفع لشکر مغل لشکر ہاے اسلام از اطراف جمع کرد و چون بکنارہ آب بیاہ رسید کفار از پاے اُچہ برخاستند و آن فتح برآمد و کاتب حروف در خدمت درگاہ بود و دران سفر جملہ عقلا و ارباب بصیرت اتفاق کردند کہ مثل آن لشکر و جمعیت در سالہاے گذشتہ ہیچکس نشان نداد چون خبر کثرت لشکر اسلام و استعداد بلشکر کفّار رسید منہزم بطرف خراسان باز رفتند ۞

و دران لشکری جماعت ناکسان در خفیہ بخدمت سلطان علاؤالدین

راه یافته بودند چنانچه اورا در حرکات و سکنات ناممود باعث ومحرض می بودند چنانچه قتل واخذ ملوک در طبیعت اوجامے یافت بدان عزم مصمم بود جملہ طبیعت ستوده او از سنن پسندیده بگشت و بطرف لہو وعشرت وشکار بافراط میل کرد تا حدے کہ فساد بملک سرایت کردن گرفت و مصالح مملکت مہمل می ماند وملوک و امرا اتفاق کردند کہ در خدمتِ سلطان ناصرالدین خلد اللہ ملکہٗ و سلطنتہٗ در خفیہ مکتوبات ارسال کردند و وصول رکاب ہمایون التماس نموده چنانچہ بعد ازین بہ تقریر انجامد انشاء اللہ تعالےٰ روز یکشنبہ بیست وسوم ماہ محرّم سنہ اربعہ واربعین وستمأہ (۶۴۴) سلطان علاؤالدّین محبُوس شد و ہم دران جس برحمتِ حق تعالےٰ پیوست و مُدّت ملک او چہار سال و یک ماه بوده حق تعالےٰ بادشاه را بر تخت بادشاہی سالہائے بسیار باقی و پاینده دارد۔ آمین ربّ العالمین ⁂

(۷)

السُّلطانُ المُعظّم ناصِرالدُّنیا والدّین محمُود بن السُّلطان

سُلطان مُعظّم ناصرالدّنیا والدین محمُود بن السّلطان قسیم امیرالمومنین را ولادت بعد از نقل ملک ناصرالدّنیا والدّین محمُود. بود بدارالخلافة

سلطان سعید شمس الدنیا والدین آن پادشاه را که در سلطنت باقی باد بلقب و نام پسر مهتر مخصوص گردانیده و والدۂ او را بقصر قصبه لونی فرستاده تا آنجا در حجر دولت و اصطناع سلطنت پرورش داده بحمد اللہ که دایۂ آفریدگار او را چنان پرورد که بهمه اوصاف حمیده موصوف آمد و از پستان عنایت شیر رعایت چنان یافت که همه احوال و افعالش موجب بقاے مملکت و بهاے سلطنت شد ٭

هر معنی که سلاطین نامدار را در کبر سن به تجارب و حوادث ایام مکشوف بود جمله معانی بلکه اضعافِ آن در عنصر همایون و عرصۂ میمون آن شاهِ جوان بخت کیوان تخت مشتری بهجت مریخ هیبت خورشید طلعت زهره صباحت عطارد فطنت ماه مهابت در اوان جوانی و صبح زندگانی مدرج و مضمر آمد و در سکون و وقار و ثبات بو قُبَیس و حِراء و در بذل و احسان رشک بحرِ عمان گشت و تحفۂ بارگاه اعلے او هر یک از افاضل مملکت و اماثل سلطنت دعائے و ثنائے آورند و شمۂ از آن روائح در سلک تقریر و تحریر کشیده آمد و این ضعیف که داعی آن بارگاه جلال و قبلۂ اقبال است چند نظم و نثر بموقف عرضه رسانیده است و از جملۂ اشعار دو صفحه یکے برسم قصیده و دوم برسم قطعه ملمعه درین صحائف ثبت کرده شد تا چون در نظر ناظران گذر یابد در دعائے دولت این پادشاه افزاید۔

لمنهاج السّراج :—

آن شہنشاہے کہ حاتم بذل و رستم کوشش است
ناصر دُنیا و دین محمود بن التتمش است
آن جہانداری کہ سقفِ چرخ از ایوان او
در علوّ مرتبت گوی فرودین پوشش است
سکّہ را ز القاب میمونش چہ انداز است فخر
خطبہ را ز اسم ہمایونش چہ مایہ نازش است
چاکرِ ایوانِ او ہر جا کہ ترک و تازکی
بندۂ فرمانِ او ہر جا کہ ہندو گیرش است
وارثِ ملکِ بحق دیدش ز سلطان شمس دین
ہر کہ را ز انصاف در چشمِ بصیرت بینش است
دولتش حسّاد را در ہر زمان صد شومت است
صولتش احباب را در ہر مکان صد رامش است
گرچہ بشگفتش گل دولت ولے از صد یکے
چون نہال است او کہ باغ ملک را نو بالش است
تیغ زنگاریش چون شنگرف ریزہ آمد بطبع
شاخ و برگ نقش عمر دشمنان در ریزش است
از نہیب زخم گرزہ گاو سارش بین کہ چون
راکبِ شیرِ فلک در لرزہ و در تابش است
تا نوائے بزمِ ملکش راست شد زیر اُفتاد

حاسد اندر چنگِ غم چون زیرِ زاری در تلاش است
کاه گشت از انقلاب جور باد ایمن چو کوه
در پناہِ عہد عدلش چون کہ ہر آرامش است
اے شہنشا ہے کہ ذیلِ عفو و دستِ بذلِ تو
مجرم و محتاج را ہم پوشش و ہم پاششِ است
بیست سال است تاکہ منہاج سراج خستہ را
در دُعاگوئی این حضرت فراز پاشش است
از برائے نصرت و تائید شاہ و بندگانش
در وغا در کوشش است و در دُعا در خواہش است
محورِ چرخ جلالت باد خاکِ در گہت
تاکہ خاک و چرخ در آرامش و در جنبش است
گردشِ اہلِ زمین بر وَفق فرمان تو باد
تا بروج آسمان گردِ زمین در گردش است

ایضاً لمنہاج السّراج

شاہ را چون نام خویشش عاقبت محمود باد
نُصرت و تائید حق با عزم او مشدود باد
دوستان رازی بقاؤ دشمنان رازی فنا
نفع و ضر در بخشش و در کوششش موجود باد

در جهان باب امان از عدل او مفتوح باد
باب بے دادی بعهدش مغلق و مسدود باد
چون حسودش شد بطالع از فلک منحوس ورد
طالع او در پناه ایزدی مسعود باد
سفرهٔ ملک جهان را دودهٔ او شمع بس
چهرهٔ اعداے او در دیدها چون دود باد
اهل ایمان را ز چتر و رایتش امن و امان است
سایه بان دین حقند ظلِّ شانِ ممدود باد
مقصدش بر فضل حق چون تکیه گه دارد مدام
بے توقّف شاه را حاصل همه مقصود باد
خاتم سرّش چون نقش عدل واحسان یافته است
شاهدِ بختِ جوان بر تاج او مشهود باد
داعی این سلطنت منهاج را ورد این دعا
تا که باد و خاک و آب و آتش است مورود باد

حق تعالےٰ بادشاهِ وقت سایهٔ یزدان سلطان السلاطین ناصر الدنیا والدین ابو المظفر محمود بن السلطان را بر تخت بادشاهی و سریر او امر و نواهی سالهاے نامتناهی باقی و پاینده دارد۔

امین ✤

انتخاب از مطلعُ السَّعدین

مُصنّفہ

عبدُالرزّاق بن اسحٰق سمرقندی

دریں[1] سال حاوی اوراق عبدالرزّاق بن اسحاق بموجب فرمان سلطان آفاق متوجّہ ولایت ہرموز و سواحل دریا بار شد و این داستان اگر دوستان عیب ننمایند و بمطالعۂ آن رغبت نمایند بشرح وبسط تمام اختتام خواہد یافت و انواع غرائب وعجائب در سلکِ کلام انتظام خواہد گرفت و مدّت سہ سال بہ تفصیل و اجمال شرح احوال و اہوال باز خواہد گفت و بدستور معہود وقائع خراسان و ماوراءُ النّہرِ وعراق و فارس و آذربایجان بیان خواہد کرد اُمیدوار کہ در نظر مبصّرانِ جہان رواج یابد و آفتاب التفات اعیان زمان بران تابد انشاء اللہ تعالےٰ ؞

داستان سفر ہندوستان و شرح غرائب و عجائب آن

ہر کہ را دیدۂ بصیرت با نوار حقیقت منوّر باشد و مرغ جانش در ہوائے دانش طیران نماید بعین الیقین بیند و بعلم الیقین داند کہ

[1] یعنی ۸۴۶ھ ؞

دوران اجرام عظام افلاک و سیران اجزاء صغار خاک بر وفق علم و ارادت صانع پاک عز شانہ جاری است و انوار قدرت شاملہ و آثار حکمت کاملہ در ذات ذرات کائنات عالم و حرکات و سکنات بنی آدم ساری و عنان عالمیان در قبضۂ قدرت و سر پنجۂ قضا است و رقاب سرکشان جہان محکوم حکم خدا ؂

اگر محول حال جہانیان نہ قضا ست
چرا مجاری احوال بر خلاف رضا ست
بلے قضاست بہر نیک و بد عنان کش خلق
بدان دلیل کہ تدبیرہائے جملہ خطا ست

و احوال اہوال رکوب بحر ع

آن نہ بحریست کہ پایان و کنارے دارد

اظہر آثار قدرت عالیہ و اکبر انوار حکمت متعالیہ است و ازین جاست کہ در کلام معجز نظام ملک علام در فوائد آن در خوب تر آدابے سرانجام یافتہ و ارتکاب آن امر خطیر و خوض دران بحر کبیر جز بتقدیر حی قدیم و میسر کل عسیر شرح پذیر و قابل تحریر نیست ؂

با مضائے قضاء و حکم تقدیرات ربانی
کہ بیرون است فکر آن ز تدبیرات انسانی
شدہ مامور سوے ہند و شرحش کے شود روشن
کہ چون گشتم من حیران دران اقلیم ظلمانی

حضرت خاقان سعید انعام و احکام علوفه و اسپ یام عنایت فرمود و این ضعیف جزئیات ساخته غرّهٔ رمضان عزیمت نمود و براه قهستان بیرون رفته در اثنا ے بیابان کرمان بصورت شهری رسید حصار و چهار بازار آشکار و دران دیار دیّار نه و آن بیابان از سرحدّ مکران و سیستان تا نواحی دامغان تمام مسافت محل آفت و مخافتست و هجدم رمضان به بلدهٔ کرمان در آمد شهرے دلکشاء و خطّهٔ جانفزا، داروغهٔ آنجا امیر حاجی محمدؐ فناشیرین غائب بود، بضرورت تا عید توقّف نمود و عالی حضرت معالی منقبت امیر برهان الدین سیّد خلیل الله بن امیر نعیم الدین سید نعمت الله که متعین بلدهٔ کرمان بل جهان بود دران اوان از بلاد هندوستان معاودت نمود صنوف تلطّف و فنون تفقّد فرمود پنجم شوال از کرمان روان شد و در اثنا ے راه با میر حاجی محمدؐ که از غارت ولایت بن بول باز گشته بود صورت ملاقات روے نمود و عازم هرموز شده منتصف ماه به ساحل عمان و بندر هرموز رسید، والی هرموز ملک فخر الدّین توران شاه کشتی روان فرمود و بکشتی در شهر هرموز در آمد وثاق و مایحتاج مقرّر شده ملاقات پادشاه میسّر شد و این هرموز که آن را جرون گویند درمیان دریا بندریست که در روے زمین بدل ندارد تجّار اقالیم سبعه از مصر و شام و روم و آذربایجان و عراق عرب و عجم و ممالک فارس و خراسان و ماوراء النّهر و ترکستان

و مملکت دشت قپچاق و نواحی قلماق و تمام بلادِ چین و ماچین وخان
بالق روے توجّہ بآن بندر دارند و مردم دریا بار از حدود چین و
جاوہ و بنگالہ و سیلان و شہرہاے زیر بادتناصری و سقوطرہ وشہر نو
و جزائر دیوہ محل تا دیار ملیبار و حبشہ و زنگبار و از بندرہاے بیجانگر
و گلبرگہ و گجرات و کنبایت و سواحل برّعرب تا عدن و جدّہ و ینبوع
نفائس و طرائف کہ ماہ و آفتاب و فیض سحاب آن را آب و تاب دادہ
و بر روے دریا توان آورد بآن بلدہ آرند و مسافران عالم از ہر جا
آیند و ہر چہ آرند در برابر ہر چہ خواہند بے زیادت جستجوے
دران شہر یابند، ہم نقد دہند و ہم معاوضہ کنند، و دیوانیان غیر
زر و نقرہ از ہمہ چیز عشر ستانند و اصحاب ادیان مختلفہ بل کفّار
دران شہر بسیارند و بیرون از عدل باہیچ آفریدہ معاملہ ندارند
و بایں سبب آن بلدہ را دار الامان گویند و مردم آن بلدہ را
تملّق عراقیان و تعمّق ہندویان باشد و مدّت دو ماہ توقّف واقع
شد بل حکّام بہر بہانہ نگاہ داشتند، چندانکہ وقت مستحسن دریا
کہ اوّل موسم و میان موسم است گذشت و آخر موسم کہ زمان طوفان
و طغیان دزدان است رسید رخصت عزیمت دادند و نفران
و اسپان را بعد ازانکہ در یک کشتی نمی گنجند دو بخش کردند
و در کشتی ہا نشاندند و بادبان ہا برکشیدہ روے براہ
آوردند و چون بوے کشتی بمشام ضعیف رسید و وحشت دریا

دید بنوعے بے خبر گردید کہ تا سہ روز غیر از آمد شد نفس از ہیچ ممر امید حیات نداشت و چون اندک بہوش آمد تجار کہ یار غار بودند یکبار در خروش آمدند کہ موسم سفر دریا نماندہ وہر کہ درین وقت سفر کند خونش در گردنش کہ قصد جان خویش دارد و باتفاق نول یعنی اجرت کشتی حلال کردہ فسخ عزیمت نمودند و بعد از چندین مشقت در بندر مسقط بیرون آمدند و این ضعیف با رفقائے خاصہ از مسقط بموضع قریات رسیدہ رخت اقامت انداخت و خیام مقام برپاے کرد و تجار دریا بار چنین حالی را کہ شروع در سفر دریا کنند و میسر نشود و در جاے بالضرورہ باز مانند تباہی گویند فقیر از گردش سپہر سنگدل و روش مخالفت زمانۂ غدار با دلے چون آبگینۂ شکستہ و جانے از تن سیر آمدہ و حالے بغایت تباہ تباہی شد و درین ایام کہ از جور چرخ بدرام و جفاے روزگار ناسازگار آئینۂ خاطر انور کہ چون فروغ آفتاب جلا داشت از آفات چرخ آبگون زنگار خوردہ بود و مصباح ضمیر منیر کہ ماہ ازو ہر شب اقتباس نور می کرد از تند باد حوادث بے فروغ و تاب شد و طبیعت وقاد کہ گوہر شب افروز معانی می ساخت و قریحۂ نقاد کہ لآلی الفاظ آب دار می پرداخت بجمود خمود مبتلا گشتند استغفر اللہ چہا میگویم خاطر خیرہ و ذہن تیرہ شد، ناگاہ باتاجرے کہ از جانب ہندوستان مے آمد آخر روزے ملاقات آمد و از مقصد برسیدہ شد تاجر

گفت ع مقصود دگر نیست بجز شہر ہرات
چون نام آن بلدهٔ فرخنده شنیدم
ع ہیم آن بود کہ بیرون رود از سر ہوشم،
التماس نموده خواجهٔ بازرگان را ساعتے باز داشته مکتوبے مصدر باین ابیات کہ رشحات آب حیات از مجاری الفاظ و عبارات آن متقاطر است بہ قلم عنبرین رقم و خامهٔ مشکین شمامه بر بیاض عذار کافوری ثبت نمود ٭

نماز شام غریبان چو گریه آغازم
بمویہ ہاے غریبانہ قصّہ پردازم
بیاد یار و دیار آنچنان بگریم زار
کہ از جہان ره و رسم سفر براندازم
من از دیار حبیبم نہ از بلاد غریب
مہیمنا بہ رفیقان خود رسان بازم

و آنچہ مناسب این سیاق و سباق باشد از شرح احوال و ہر گونہ ملال بہ تفصیل و اجمال بہ تحریر و تقریر پیوست و چندان قطرات عبرات بر صفحات وجنات ریخت کہ از شوراب دیده در بحر عمان طوفان انگیخت و جمعے نفران و اسپان کہ در ہر موز بکشتی دیگر رفتہ بودند حال ایشان درین ولا معلوم نشد و شاید کہ بعد ازین
ع قصّهٔ ایشان زبان خامہ آرد بر زبان

ذکر مدتے کہ بے اختیار در کنارِ دریا بار ماندہ بود و احوالے کہ در منزلِ قریات در شہر قلہات روے نمود

در وقتے کہ باضطرار در منزلِ قریات و ساحل دریا بار مقیم بود ہلال محرم سنہ ست [illegible] دران منزلِ ملال جمال نمود، و باآنکہ ایام بہار و ہنگام اعتدال لیل و نہار بود تاب آفتاب چنان گرم مے افروخت کہ لعل در کان و مغز در استخوان مے سوخت و شمشیر در نیام چون موم میگداخت و خورشید انور چو ہر را بر روے خنجر اخگر وار مے سوخت ❖

بیت

زبس کافتاب از ہوا یافت تاب
دل سنگ می سوخت بر آفتاب

چنان شد ز خورشید آفاق گرم
کہ چون موم می شد دل سنگ نرم

تن ماہیان در دل آب گیر
چنان سوختی کاندر آتش حریر

ز گرمی آب و ہوا گرم گاہ
ہمی بُرد ماہی باآتش پناہ

شکار اندران دست آسان شدہ
کہ صحرا پُر آہوی بریان شدہ

حرارت حرور از ہاویہ خبر مے داد و التہاب گرماے جحیم ابواب شعلہاۓ جحیم بر جہان مے کشاد، و چون ہوای آن ناحیت بہ طبیعت مخالف مزاج مردم این ولایت است برادر اکبر بل مخدوم دانشور مولینا عفیف الدین عبد الوہاب و این ضعیف و باقی اصحاب

از اشتداد حرارت ہوا و ازدیاد قوت گرما سرِ عجز بر بالین ناتوانی نہادند
و عنان ارادت بدست عنایت ربّانی دادند ✦

بیت

دردستِ ما چو نیست عنان ارادتی　　　بگذاشتیم تا کرم او چہ می کند

و ہمہ را مزاج از منہاج اعتدال عدول نمود و محنت وملال زحمت
واعتلال افزود و تبہای جگرسوز و غمہائے محنت اندوز روز بروز
ازدیاد می یافت، و تاب تب درکانون درون بحدّت و شدّت می
تافت، و این حال تباه مدت چہار ماه متمادی شد و ضعف قوی و
مرض مستولی گشت ✦

قطعہ

چنان شدم ز ضعیفی کہ میبرم با خویش　　　صبا چو بوے گلم مے برد بہر کشور
بہ آب خویش نماندم از انکہ گردش چرخ　　　مرا چو کوزۂ دولاب کرد زیر و زبر
جدا ندید کسے رنج از تنم ہرگز　　　چنانکہ علّت و معلول را ز یک دیگر

درین ولا شنیدم کہ در نواحی قلہات موضعیست بسور مشہور ہوائے
سازگار و آبے خوشگوار دارد، باوجود ضعف قوی در کشتی درآمده عازم
قلہات شدم، و چون آنجا رسیدم مرض قوی شده، روزہا در آتش
تبہائے گرم مے سوخت و شبہا بشعلۂ آه چراغ محنت مے افروخت،
و کثرت عفونت قالبِ خاکی را چون جرم زمین از غلبۂ بخارات دخانی
در زلزلہ افگند، و دستِ تصرّف تب خیمۂ صحت بدن را کہ بچہار
میخ عناصر برپا ی بود بہ تُند باد حوادث از بیخ برکند و این

شکستۂ رنج غربت و خستۂ درد فرقت در روز چون غنچۂ گل بادلے تنگ از جور زمانۂ بے وفا خون گشتہ لبہا از گفت و گوی فرو مے بست و در شبہا بسانِ گل ہائے نوشگفتہ چشمہا باز نہادہ با نظارگیان گلشن سبز فلک قصۂ غصۂ خویش بیان مے کرد، و مرغ جان از آشیانِ تن عزم مفارقت جزم کرد، و تنِ ضعیف از آسیب کربت و غربت بوداع جان راضی شد، و جان از حیات نا امید گشتہ دل بر ممات نہاد و زمامِ تسلیم بقبضۂ عنایت حیّ قدیم داد، و جناب مخدومی اخوی مولٰنا عفیف الدین عبدالوہاب ودیعت حیات را بقابض ارواح سپرد، و در جوار مزار صحابۂ کبار رضی اللہ عنہم مدفون شد و در شہر غربت زہر فرقت بنوعے تاثیر کرد کہ شرح پذیر و قابل تحریر نیست۔ و فقیر دل از جان برداشتہ و بود را نابود انگاشتہ در کشتی کہ عازم ہندوستان بود عزم سفر جزم نمود، و چند کس قوی این ضعیف را بر گرفتہ در کشتی انداختند و بسم اللہ مجریہا و مرسٰہا وردِ زبان ساختند۔

بیت

درین دریائے خون خوار قضا ساز از رضا کشتی
بدان کشتی قدم در نہ کہ بسم اللہ مجریہا

فے الجملہ ہوائے دریا سازوار آمدہ امید عافیت داد و صبح صحت از مطلع مراد طلوع آغاز نہاد و جراحت ہائے خدنگ جگر دوز بیماری التیام یافت و مشرب تیرۂ حیات بار دیگر صفا و روشنی پذیرفت،

و باد موافقت وزید و کشتی بر روے آب چون باد روان گردید ٭

بیت

ساختۂ حکمت کار آگهان | خانۂ گردنده بگرد جهان
نادرۂ حکم خداے حکیم | خانه روان خانگیانش مقیم

آن پرندۂ که بے مدد بال و پر پرد، و آن روندۂ که بے دستیاری پای بطریق پیکان دود، و مرکبے که در آب بسینه جولان نماید، ماهیۓ که بر پشتِ موج چون مار به شکم سیر کند، هلالے که بهزار سال بدر کامل نشود، خود در بند امّا دیگران را از طوفان بلا خلاص داده، خویشتن مسلسل لیکن چون باد زنجیر بر آب دریا نهاده مانند بیدلان نه در زمین نه در آسمان، و بر سیرت اصحاب کرامت بر روے آب روان کوهے به عظمت پیش از قیام قیامت در سیر و ابرے با هیبت چون مرغ آبی در طیر، راست کمانے است خم دار، چون فلک دوار سیّار، و تیرے چون قطب ثابت ایستاده بر یک قرار٭ ع

در عین بے قراری بر یک قرار دایم

کمان چون مسافران رو براه دارد و تیر در میان چون مقیمان مقام نگاه دارد، در رفعت تیر فلک را باوج رسد و در سرعت سیر تیر باد و گاه موج نرسد، در جست و خیز باد را بدو منزل پس گزارد و هر چند از کمان سخت تیر انداز ند کشتی از و بیشی دارد ٭

بیت

پیشتر از تیر پرده در کشاد | پیشتر از بادرود روز باد

تا بعد از هژده شبانه روز در بندر کالیکوت بعنایت مالک الملک والملکوت لنگر انداختند، و شرح بدائع آن دیار و رفتن فقیر بآنجا بے اختیار از قلم مے آید *

داستان رسیدن به هندوستان و شرح اطوار و اوضاع و بیان غرائب و عجائب آن

کالیکوت بندریست امن آباد قرینهٔ هرموز در جمعیت تجار هر بلاد و دیار، و یافتن نفائس بسیار از اجناس دریابار خاصه مملکت زیر باد و حبشه و زنگبار، و گاه گاه از جانب بیت الله و سائر بلاد حجاز جهاز آید، و مدّتے باختیار دران بندر توقّف نماید، و آن شهر کفار و دار حرب است، جمعے مسلمانان در آن شهر مقیم شده اند، و دو مسجد جامع ساخته جمعه ها بجمعیت خاطر نماز گذارند، و قاضی متدیّن دارند، و بیشتر شافعی مذهب باشند، و دران شهر امن و عدل چنان است که تجار که در ثروت نقش بحار دارند به آنجا از دریا بار مال بسیار آرند، و از کشتی بدر آورده در کوچه و بازار اندازند و مدّتے به ضبط و محافظت آن نپردازند، و امینان دیوان محافظت

نمایند، و شب و روز گرد آن بر آیند، اگر فروشند زکواۃ چهل و یک ستانند و الّا بهیچ وجه تعرض نرسانند، و رسم بندرہائے دیگر آن است کہ اگر کشتی بہ بندر معیّن مے رفت و ناگاہ بہ تقدیر اللہ سبحانہٗ و تعالےٰ بہ بندر دیگر فتاد آن کشتی را باد آوردہ گویان غارت کنند، مگر کالیکوت کہ ہر کشتی از ہر جا آید و بہر طرف رود، چون آنجا افتد بآن کشتی بدستور سائر کشتی ہا عمل کنند، و بہ کم و بیش تعرض نرسانند، القصہ حضرت خاقان[1] سعید اسپ و پوستین و دگلۂ طلا دوزی و کلاہ نوروزی جہت والی کالیکوت تعیین فرمود، و سبب آن بود کہ جمعے ایلچیان آن حضرت از طرف بنگالہ بازگشتہ باتّفاق ایلچیان بنگالہ در کالیکوت نیاہی شدند، و شرح بسطت مملکت و قوت سلطنت آنحضرت بحاکم آنجا رسید، و سخن آنکہ سلاطین رُبع مسکون شرقاً و غرباً و برّاً و بحراً رسل و رسائل ساختہ آن درگاہ را قبلۂ حاجات و کعبۂ مناجات میدانند از معتمدان شنید و در آن زودی پادشاہِ بنگالہ از تغلب سلطان ابراہیم جونپوری شکایت نمودہ استغاثت و استعانت بدرگاہ سلاطین پناہ رفع کردہ بود و آنحضرت فرمان جہان مطاع در صحبت جناب شیخ الاسلام خواجہ کریم الدین ابو المکارم جامی بوالی جونپور فرستاد و پیغام داد کہ معترض مملکت بنگالہ نشود، و الّا ہر چہ

---

[1] مراد شاہرخ مرزا سے ہے۔

بیند از خود بیند، و پادشاه جونه پور چون بر مضمون فرمان همایون
مطلع گردید دست تطاول از ملک بنگاله باز کشید، چون والی کالیکوت
این اخبار استماع نمود هرگونه تحفه و بیلاک ترتیب فرمود، و قاصد
روان کرده عرضه داشت که درین بندر جمعه و عید خطبهٔ اسلام
می خوانند اگر آنحضرت رخصت فرمایند بنام و القاب همایون معزّز
و مشرف سازند ؛

بیت

خوش آمدست جهان را صدای خطبهٔ او　　چنانکه زمرهٔ کفّار میل آن کردند

و قاصد او مصاحب ایلچیان که از بنگاله می آمدند بدرگاه همایون
رسیده امرا عرضه داشت و تحفهٔ او را بموقف عرض رسانیدند و
قاصد او مسلمانی سخن دان بود، در اثنای سخن باز نمود که اگر آنحضرت
نسبت با او عنایت فرماید و ایلچی خاصه براهی او ارسال نماید
تا او را بدین اسلام دعوت کرده قفل ظلمت و ضلالت از
دل تاریک او کشاید و فروغ نور ایمان و تاب آفتاب عرفان
از روزن خاطر او در آید هر آئینه صواب و ثواب خواهد بود،
آنحضرت ملتمس او مبذول داشته امرا را فرمود که ایلچی یراق
کنند و رقم تعیین بر فقیر کشیدند، و بعضی ساعی گردیدند
بخیال آنکه شاید ازین سفر باز نیاید، این فقیر ازان
سفر خطیر بعد از سه سال فرخنده فال باز آمد، و ساعیان
براه عدم رفته بودند فی الجمله چون در کالیکوت از کشتی

بیرون آمد قومی دید کہ ہرگز مثل آن در خیال نمی گردید +

بیت

عجب گونہ قومی نہ مردم نہ دیو | کہ عقل از لقاشان شود در غریو
اگر دیدمی مثل ایشان بخواب | دلم سالها داشتی اضطراب
مرا اُنس با روے مہ وش بود | نہ با ہر سیاہی مشوّش بود

سیاہانے برہنہ اندام لنگوت ہا از ناف تا بالاے زانو بستہ
در یک دست کتارۂ ہندی چون قطرۂ آب و در دیگری گاو سپری
بزرگ چون پارۂ سحاب، بادشاہ و گدا باین صورت باشند، امّا
مُسلمانان جامہاے فاخر پوشند، بطریق اعراب، و انواع تکلف
کنند در ہمہ باب، با جمعی مسلمانان و فوجی کافران ملاقات شدہ،
وثاقی مناسب تعیین نمودند، و بعد از سہ روز بدیدان بادشاہ رفتند
شخصے دیدم برہنہ اندام بر صفت ہندوان دیگر، و پادشاہ آنجا را
سامری گویند، و چون فوت شود خواہرزادۂ بجاے او نشیند، و
بہ پسر و برادر و اقرباے دیگر ندہند و کسی بتغلّب پادشاہ نشود،
و کفار اصناف بسیار باشند، براہمہ و جوگیان وغیرآن، با آنکہ
در اصل شرکت و بت پرستی شریک اند، ہر قومے روشے علیحدہ
دارند، چون با سامری ملاقات شد مجلس او بدو سہ ہزار ہندو بشکل
موصوف آراستہ بود، و کلان تر مسلمانان ہم در آن مجلس حاضر
شدہ و این ضعیف را نشاندہ نشان حضرت خاقان سعید را

خواندند، واسپ و پوستین و دگلۂ طلا دوزی و کلاہ نوروزی گذرانند،
سامری تعظیم تمام بجاے نیاورد، واز مجلس او بازگشتہ بوثاق آمد،
وجمعے نفران کہ بادشاہ ہرموز باچند سراسپ وانہ ہرجا چیزے در
کشتی دیگر نشاندہ روان کردہ بود، وایشان را در دریا دزدان سنگیسر
گرفتہ وتمام اموال بردہ بجان خلاص یافتہ بودند، در کالیکوت
بیک دیگر رسیدہ بدیدار عزیزان مشرّف شدیم ٭ بیت
المنۃ للّٰہ کہ نمردیم وبدیدیم ٭ دیدار عزیزان وبمقصود رسیدیم
از اواخر جمادی الاُخرے تا اوائل ذی حجہ دران مقام محمود
قرین محنت وہمنشین ملالت بود، درین اثنا شبے کہ درسیاہی
از حال عاشقان نشان می داد، ودر درازی گرہ از زُلف خوبان
می کشاد، سلطان قاہرِ خواب بعزل کارفرمایان حواس فرمان
راندہ ودروطبقی خانۂ مردم چون دہان غنچہ بستہ ماندہ وبعد
از انواع محنت بربسترِ استراحت درخواب رفتہ بود، حضرت
خاقان سعید را دید کہ بآئین سلطنت براہی می رفت بفقیر
رسید، ودست مبارک بر روئے بندہ مالیدہ فرمود کہ ملول
مباش، صباح بعد از ادائے نماز صبح این خواب بخاطر آمدہ
شادمان شد، اگرچہ خواب ہا را اغلب احوال درسلکِ اضغاث
احلام انتظام دارد وصدق آن درحالت بیداری کمتر اتفاق
افتادہ، امّا احیاناً آنچہ درخواب نمودہ بعینہ موافق آن دربیداری

واقع بوده وصنادید انام بمنزلهٔ الهام داشته اند، وخواب حضرت یوسف علیه السّلام وخواب عزیز مصر برعزیزان پوشیده نباشد، یا خود درین اندیشه بودم که شاید صبح سعادت از مطلع عنایت طلوع نماید وشب اندوه ومحنت بپایان آید، با اصحاب سخن خواب درمیان آورده از تعبیر استفسار مے نمود که ناگاه کسی آمده خبر آورد که پادشاه بیجانگر که مملکتے وسیع وسلطنتے رفیع دارد قاصد ونشان بنام سامری فرستاده مضمون آنکه ایلچی حضرت خاقان سعید را در روز باین جانب فرستد، وسامری اگرچه در تحتِ حکم او نیست امّا از وبغایت ترسان وهراسان باشد، چه گویند پادشاه بیجانگر سی صد بندر دارد وهر یک قرینهٔ کالیکوت ودر خشکی دو سه ماهه راه شهر وولایت اوست وکالیکوت وچند بندر که متصل آن است تا قائل که در برابر سراندیپ که سیلان نیز گویند واقع است، همه را ملیبار می نامند، وجهازات از کالیکوت بمکّهٔ مبارکه مے رود واکثر فلفل می برند، ومردم کالیکوت در دریا دلیر باشند، وبه چینی بچگان اشتهار دارند، ودزدان در دریا متعرض کشتی کالیکوت نشوند، ودر آن بندر همه چیز یافت است، وهیچ عیب نیست بغیر گاؤ کشتن وگوشت گاؤ خوردن، واگر کسی گاؤ کشد ومعلوم شود بے توقّف آن کس را بکشند، و گاؤ را چنان عزیز دارند که خاکستر سرگین او را بر پیشانی

بالله، فی الجمله فقیر اجازت یافته از کالیکوت بیرون آمد و بکشتی از
بندر بندرانه که داخل ملیبار است گذشته به بندر منگلور که سرحد
مملکت بیجانگر است رسید، و دو سه روز آنجا بوده بره خشکی روان
شد و دو سه فرسنگی منگلور بتخانه دید که در همهٔ جهان نظیر آن
نباشد، مربعی متساوی الاضلاع تخمیناً ده گز در ارتفاع پنج گز،
مجموع از روی ریخته، چهار صفه، و در صفهٔ پیش گاه بتی بصورت
آدمی تمام قد از طلا ساخته، و دو یاقوت احمر در دو چشم او چنان
لطیف پرداخته که بعینه گوئی نگاه می کند، در غایت دقت و کمال
صنعت، و از آنجا گذشته هر روز بقصبهٔ و دیهی معمور عبور مے
شد، تا کوهی پیش آمد که دامنش بر سر آفتاب سایه مے انداخت،
و تیغش نیام از گردن بهرام مے ساخت، کمرش از نگینهاء کواکب
ثواقب جوزا مرصع و سرش از افسر مکلل اکلیل لمع ٭

بیت

زبسکه با کمر او مساس کرد فلک ٭ تنش تمام چو برگ بنفشه گشت کبود

در پایان آن کوه درختان انبوه و اشجار خاردار چنان فراوان
که هیچ وقت سواد آن از پرتو شمع آفتاب بانه افروز منور نشده و
ابر جهان پرور به تربیت آن خاک دست نیافته، و از این کوه و
بیشه گذشته بقریهٔ بیلور که بنیان و خوبانش نمودار حور و قصور بودند
رسید و درین بیلور بتخانه ایست چنان بلند که از چند فرسنگ می

نماید وصفت آن عمارت بے مبالغہ بہ تحریر و تقریر راست نمی آید
مجملاً آنست کہ درمیان آن دہ قریب دہ جریب فضائے ست چون
باغ ارم دلکشا، و درون فضا گلہاء گونہ گون چون برگ درختان
بیرون از احصا، قد سرو برلب جویبار راست چون عکس قامت
یار و در آب چشمہائے عاشق اشکبارے نمود، و چنار تا از شاخ
جوانی برخوردار باشد پیوستہ دست بدعا می کشود، و سپہر جہاندیدہ
در نظارہ آن تن چشم گشتہ گرد ستر تازہ رخساران چمن می گشت
و از غایت حیرت در مطالعۂ اوراق ریاحین سرش می گشت
تمام زمین آن سبزہ ریاحین و اطراف آن طاق نماہا از سنگ
تراشیدہ و در کمال تزئین و درمیان آن فضا کرسی بقد آدمی از
سنگ خوب تراشیدہ و سنگہا چنان بمہارت و لطافت بہ یکدیگر بستہ
کہ گوئی یک تختہ سنگ است یا قطعہ ایست از سپہر نیلگون بر بسیط
ربع مسکون ظاہر شدہ و در وسط آن کرسی عمارتے سر بعیوق افراشتہ
گنبدے از سنگ کبود مخروطی و انواع نقشہا در سنگ سہ طبقہ نگاشتہ

قطعہ

ازان گنبد چگویم کز لطافت — جہان را نسخۂ خلد برین بود
خم طاق بلندش چون مہ نو — ز رفعت با فلک پہلو ہمی سود

چندان نقش و تمویہ بقلم سحر تیز و خامۂ سحر انگیز بدان خارا بو کہ
مانند آن بہ نخاز خارا نتوان نمود چنانچہ از پایان تا بالا مقدار کف

دستی بران عمارتِ عالی از نقش فرنگی و خطائی خالی نبود، صورت عمارت چہار صفحہ طنبی طول سی گز عرض بیست گز و بنجاہ گز ارتفاع تخمیناً *

بیت

تا سرش از اوج بگردون شتافت | گنبد بے سنگ از و سنگ یافت
سنگ وی از بسکہ بخورشید سود | زو زرہ خورشید عیارے نمود
گر نہ خرف شد فلک شیشہ ساز | از چہ بران سنگ شود شیشہ باز

دغیر ازین عمارات دیگر خرد و بزرگ مجموع منقّش و مصوّر دغایت لطافت، و در آن مقام صبح و شام بعد از عبادات سازہا نوازند و پردہا سازند و سماع کنند و دعوت دہند، و تمام مردم آن قریہ را وظائف و ادرارات از آنجا مقرر است و از شہرہاء دور نذرہا بآنجا آورند و باعتقاد ایشان کعبۂ گبران است، دو سہ روز در آنجا ساکن بودہ، و بعد از ان مراحل پیمودہ اواخر ماہ ذی الحجّہ بہ بلدۂ بیجانگر رسیدہ و پادشاہ جمعے باستقبال فرستادہ بمقام نیکو فرود آوردند *

ذکر تتمۂ داستان سفر ہندوستان و صفت شہر بیجانگر و ہفت حصار در گرد یکدیگر

از حکایات سابق و کلمات متناسق سامعان الفاظ و ناظران حروف مطّلع و صاحب وقوف اند کہ اخبار سفر دریا یا بیجار سیدہ بود کہ

حاوی اوراق عبدالرزاق بن اسحاق بشهر بیجانگر رسید، شهری دید
در غایت عظمت و آبادی و پادشاهی در کمال سلطنت و جهانبانی
مملکت او از سرحد سراندیپ تا ولایت گلبرگه و از حدود بنگاله تا ناحیت
ملیبار زیادت از هزار فرسنگ باشد بیشتر ولایات معمور و معتبر و موازی
سی صد بندر دارد و زیادت از هزار فیل کوه پیکر عفریت منظر و یازده
لک لشکر، و در تمام هندوستان رای خود رای تر از و نشان نمیدهند،
و پادشاهان آن ولایات را رای خوانند، و براهمه پیش او بر همه مقدم
باشند حکایات کتاب کلیله و دمنه که در زبان پارسی کتابی خوب تر از آن
در بیان نیامده، و از رای و برهمن منقول است همانا از نتائج حکمت
دانایان آن مملکت خواهد بود، و شهر بیجانگر که مردم دیده نظیر سواد
آن بچشم ندیده و گوش هوش در همه جهان شبیه آن نشنیده، و وضع آن
چنان ست که هفت حصار و شهر بند در گرد یک دیگر کشیده و گرداگرد
حصار اول در عرض پنجاه گز همه جا سنگها بقد آدمی نصفی در زمین
و نصفی بیرون نزدیک هم محکم کرده اند، چنانچه سوار و پیاده دلیر آسان
نزدیک حصار نتوان رفت، و اگر کسی خواهد که صورت آن هفت حصار
و شهر بند آن را نسبت با شهرهات در خاطر آرد چنان بر لوح اندیشه
نگارد، که حصار اول از کوه مختار و درهٔ دو برادران تا کنار رود و پل
مالان که در جانب شرق قریهٔ غیزان و در طرف غرب قریه سینان باشد
حصاری است مدور بر سر کوه از سنگ و گچ ساخته و دروازهای محکم

پرداختہ و دروازہ بانان حاضر و درجزئیات بچشم احتیاط ناظر و ہمچنین حصار دوم از پل جوی نو تا پل درۂ قراہ و در شرق پل ریگینہ و چکان و درغرب باغ زبیدہ و قریۂ جنبیان، و حصار سیم از مزار امام فخرالدین رازی تا گنبد محمد سلطان شاہ و حصار چہارم از پل انجیل تا پل کارد، و حصار پنجم از درباغ زاغان تا پل آب چکان و حصار ششم از دروازۂ ملک تا دروازۂ فیروز آباد، و حصار ہفتم کہ درمیان واقع است دہ برابر چہار سوے شہر ہرات باشد و آن درگاہ پادشاہ است، چنانچہ دروازۂ حصار اول کہ در طرفِ شمال است تا دروازۂ کہ در جانب جنوب دو فرسنگ شرعی باشد و ہمچنین در شرق و غرب و میانِ حصار اول و دوم تا سیُم مزارع باغات و عمارات است و از سیُم تا ہفتم غلبہ بسیار و دکّان و بازار، و بر درگاہ پادشاہ صورت چہار بازار برابر یک دیگر واقع شدہ آنکہ بر جانب شمال است ایوان کیوان یعنی سرائے راے و بر سرِ ہر بازار طاقے رفیع و رواقے بدیع برآوردہ اند، امّا ایوان پادشاہ از ہمہ اعلا است و بازارہا بغایت عریض و مستطیل باشد، چنانچہ گل فروشان در پیشِ دکّانہا تخت ہا بلند نہادہ اند، و از دو طرف گل فروشند، و دران شہر پیوستہ گل خوشبوے تازہ روے باشد، چنانچہ طعام ضروری دانند بے گل نیز صبر نتوانند، و اہلِ حرفہ ہر جماعت دکّان با متصل یک دیگر دارند، جوہریان ہر وارید و الماس یاقوت و زمرّد در بازار

آشکار فروشند، و مروارید ہاے آبدار و دُرہاے شاہوار کہ غوّاصان دریاے بصارت شبیہ و نظیر آن ندیدہ و نشنیدہ و جوہری فلک ہر حبّہ را از آن جنّۃ القلب بہادر میان آوردہ و از غیرت ہر دانۂ آن آتش در خرمن ماہ چہاردہ اُفتادہ آن کرہ نقرۂ خنگ دریائی کہ جولانگاہ او تاج شاہان است و میدان آن کفِ دست بحر نوال سلطان، زادۂ کان نہ امّا مدام در دکان قرار و آرام او، و صاحب عزلت نہ امّا در گوشہا مقام او، یاقوت ہاے رمّانی کہ از غیرت رنگ او دلِ نار خون شدہ، و از شرم فروغ او جمرہ آتش در سنگ نہان گشتہ، مہرِ خورشیدش بصد خون پروردہ و کوہ سنگین دلش درون سینہ بصد ناز برآوردہ، آتشے است کہ از ہیچ آب فروغ او نمیرد، آفتابے کہ از کسوف تغییر نپذیرد الماس ہاے پیکانی کہ سہمش از کانِ رعد چون برق زخشان جستہ و بہر جا رسیدہ سوختہ و خستہ، در بریق و لمعان زبان سنان آفتاب نمود او الکن و در حدّت و شدّت حسام بہرام پیش او پارۂ آہن، عجب نباتی کہ در دل حرقت زہر ہلاہل اندازد و طرفہ زہبی کہ چراغ جہان را بے تاب و فروغ سازد او را بجو فروشند۔ امّا در ہا صمہ برا بر طلا ست بظاہر رونقی ندارد امّا شعاع باطنش رشک زہرۂ زہرا است زمرّد ہاے سبز ریحانی کہ در نظارۂ آن چشم بینندگان حیران است و از صورت آن معنی الخضرۃ تزید

فی البصر برمردمان عیان واعیان جہان را از مشاہدۂ لطافت آن انگشت حیرت در دہان طراوت رنگ نزش در چہار فصل برنگ آب سبزۂ نورستہ از نظارۂ آن در لرزہ وتاب و در فضاء دلکشاد درگاہ سلطنت پناہ آبہاے روان بسیار وجویہا از سنگ تراشیدہ ملسا و ہموار، و بر دست راست ایوان سلطان دیوان خانہ ساختہ بغایت معظّم صورت چہل ستونی و درپیش دکانی بلند زیادہ از قدآدمی بستہ اند درسی گز طول وشش گز عرض و دفترخانہ و نویسندگان اینجا باشند ونوشتن ایشان دو نوع است یکے بر برگ جوز ہندی کہ دو گز درازی دارد و دو انگشت پہنا بقلم آہن منقّش مے کنند وہیچ رنگ نیست واین مکتوب کم بقا باشد۔ دوم جنس سفیدی را سیاہ کنند و سنگ نرمی دارند ہمچو قلم تراشند و باآن مے نویسند واز آن سنگ رنگ سفید برین جنس سیاہ مے آید وبسیار مے ماند واین دفتر معتبر باشد، و درمیان آن چہل ستون بردکانی خواجہ سرائی دیانک نام تنہا باستقلال دیوان نشیند و در پایان دکان چوب داران صفہا کشیدہ ایستادہ اند ہرکس را مہم باشد بمیان چوب داران درآمدہ مختصر تحفہ گذارند، و روے بر زمین نہادہ باز برپا ایستند و سخن عرض کنند دیانک بقاعدہ کہ در آن ملک بعدل مقرراست حکم کند و دیگر کسے را مجال سخن نباشد۔ و چون دیانک از دیوان برخیزد چند چتر ملوّن پیش او مے برند۔ و

نفیرے کشند واز دو طرف مداحان دعاے کنند وتا پیش پادشاه
هفت جا دربان نشسته باشد وچون دیانک روان شود بر هر درے
چیزی باز ایستند چنانچه از در هفتم دیانک تنها درون رود - و
مهمات عرض کند و بعد از زمانے بیرون آید و در قفاے درگاه
پادشاه خانه وجاے دیانک باشد، و بر دست چپ درگاه پادشاه
ضراب خانه است، وزر ایشان سه نوع طلائی مغشوش باشد یکے
را درهم گویند قریب مثقالی بدو دینار کپکی دوم را پرتاپ خوانند
نصف آن وسه دیگر را فنم خوانند عشر آن از همه رائج تر فنم است
وغش یک فنم از نقرهٔ پاک سازند وتار گویند وآن نیز بغایت
رائج است وسه یک تار از مس باشد وجتل نامند، قاعدهٔ آن
ملک چنان است که تمام ولایات بمحاصل مقرر زر بضراب خانه آرند
وهر کرا از دیوان زر نویسند بر ضراب خانه حواله دارند وسپاهیان
هر چهار ماه مرسوم گیرند وکسے را بر ولایت چیزے ننویسند لاجرم
آن مملکت بنوعے معمور است که شرح و بسط در آن باب موجب
مزید اطناب است، ودر خزانهٔ پادشاه خانها باشند مانند حوضها
پر طلای گداخته یک پاره وتمام خواص وعوام آن دیار تا محترفه
بازار با جوهران و مرصعات در گوش وگردن وبازو وسر دست و
انگشت باشند ودر برابر دیوان خانه فیل خانه ایست که اگرچه پادشاه
را در مملکت فیل بسیار باشد اما فیلان بزرگ را بر درگاه نگاه دارند

و در درون حصار اوّل و دوم میان شمال و غرب فیلان توالد کنند و فیل بچگان حاصل شوند و پادشاه را فیل سفیدیست بغایت جسیم و جا جا مقدار عدسی بوزرنگ، هر روز صباح راپیش رائے آرند دیدن اورا بفال نیک دانند و فیلان درگاه را کچری دهند۔ چنانچه کچری پزند و پیش فیل از دیگ بیرون کرده نمک ریزند و شکر تر پاشیده ممزوج سازند و قلولها هریک نزدیک یدومن در روغن فرو برده در دہان فیل نهند و اگر از ینها یکے فوت شود فیل قصد قتل فیلبان کند و پادشاه نیز قهر کند روزے دو نوبت این نوع غذا دهند و هر فیل را خانه جدا باشد دیوارها بغایت محکم و بالا ها بچوب هائے قوی پوشیده و زنجیرها که در گردن و پشت فیل بسته باشد سر زنجیر را بر بالائے استوار کنند و اگر جائے دیگر بندند فیل آسان کشاید و بر دستها نیز زنجیر نهند و گرفتن فیل چنان باشد که در راهے که بآب میرود چاهے کشاده فرو برند و سر چاه را سست پوشند و چون در آنجا افتد دو سه روز هیچ کس گرد فیل نگردد و بعد ازان شخصے آید و چند چوب محکم بروزند ناگاه کسے آید و زننده را دور اندازد و چوب را گرفته پرتاپ دہد و قدرے علف پیش او انداخته باز گردد و همچنین چند روز شخص اوّل فیل را مے زند و دوم منع میکند تا با شخص دوم اُنس گیرد و او بآهستگی نزدیک فیل رود و میوهٔ که مرغوب فیل باشد نزدیک برد و اورا خارش و مالش دهد تا باین

نوع ریاضت رام شود و گردن به بند نهد *

حکایت - گویند فیلی از بند گریختہ بصحرا و جنگل رفت فیلبان از عقب رفتہ در راہ او چاہ کند دل فیل ازان حیلہاے ہراسید ع

چو آہوے از دام صیاد جستہ

چوبے مانند عصا در خرطوم گرفتہ پیش پیش بر زمین نہادہ احتیاط میکرد و بآب مے رفت فیلبانان از گرفتن آن عاجز شدند و پادشاہ میل گرفتن آن فیل داشت فیلبانے از بالاے درختے کہ فیل از پائین آن مے گشت پنہان شدہ در وقت گذشتن فیل خود را از بالاے درخت بر پشت فیل انداخت و ریسمان سطبری کہ بر پشت و سینہ فیل مے بندند و ہنوز آن ریسمان بستہ بود محکم گرفت فیل ہرچند خود را جنبانید و کلانید و خرطوم انداخت فائدہ نداشت و بر پہلو غلطان شد بر پہلو کہ مے غلطید فیلبان بہ پہلوے دیگرے جست و درین اثنا چند نوبت قلابہا بر سر فیل زد چنانکہ فیلک زبون شدہ منقاد شد و تن بہ بند و گردن بکمند نہاد و فیل را پیش پادشاہ آوردہ پادشاہ دربارہ او انعام تمام فرمود *

و پادشاہان ہندوستان بہ شکار فیل روند و یک ماہ و بیشتر در صحرا و جنگل باشند و فیلان گرفتہ بآن مباہات کنند - و گاہے گناہگاران را در پاے فیل اندازند تا برانو و خرطوم و دندان نا چیز سازد و تجار فیلان از سیلان بہ ولایت ہا برند و گراں اندر گنز اعتبار کردہ فروشند - و در براہ بر ضراب خانہ شحنہ گاہ ست گویند دوازدہ ہزار کس

مقرر است که هر روز اجرهٔ ایشان دوازده هزار فنم دهند + کار عسسان آن است که از قضایا و مهمات این هفت حصار باخبر باشند و هرچه گم شود یا دزد برد ایشان پیدا نمایند و اگر نه تاوان دهند، چند برده که رفقاے فقیر خریده بودند گریختند و به شحنه رسانیده حکم کرد که عسسان آن محله که مسکن مسکینان بود پیدا کنند یا تاوان دهند عسسان قیمت معلوم کرده تاوان دادند + این است صفت شهر بیجانگر و شرح احوال پادشاه و حاوی اوراق که اواخر ذیحجه که بشهر بیجانگر رسیده بود و در وثاقی بغایت عالی که در هرات بجاے بالاے دروازه ملک باشد ممر جمهور خلائق بموجب تعیین اقامت نموده چند روز از کوفت راه برآسود و هلال محرم در آن شهر معظم و منزل جمال فرخ فال نمود روزے قاصدان از درگاه پادشاه آمدند و فقیر آخر روز بدرگاه رفت و پنج سر اسپ خوب و دو تقوز کمخا و اطلس پیش برد و پادشاه در چهل ستونے به عظمت تمام نشسته بود و بر یمین و یسار غلبهٔ بسیار حلقه بسته و پادشاه قباے اطلس زیتونی در بر داشته مرواریدهاے آبدار بل درهاے شاهوار که جوهری عقل قیمت آن دشوار داند گردن بند ساخته سبز رنگی لاغر اندام مایل به بلندی بغایت جوان بود و بر دو عارض غبار خطے و بر ذقن هیچ نه صورتے بغایت مطبوع فقیر را پیش او بردند سر فرود آورد او التفات نموده نزدیک خود نشاند و نشان همایون را ستانده سپرد و کلمه هیچی را گفت [illegible] وقت گشت که پادشاه بزرگ براے ما

ایلچی فرستاد و چون فقیر جهت گرمی هوا و تعدد جامها عرق بسیار کرده بود پادشاه مرحمت نمود و باد زنهٔ خطائی که در دست داشت عنایت فرمود و طبقی آوردند دو دستهٔ تنبول و بستهٔ پانصد فنم و مقدار بیست مثقال کافور چوانه به فقیر دادند و اجازت یافته بوثاق آمد علوفهٔ هر روز دو گوسفند و چهار جفت مرغ و پنج من برنج دیک من روغن دیک من شکر و دو درهٔ زر آورده بودند و همچنین هر روز مے آوردند و هفته دو نوبت آخر روز فے طلبید و احوال حضرت خاقان سعید مے پرسید و هر نوبت دستهٔ تنبول و بستهٔ فنم و چند مثقال کافور مے آوردند و کلمه چی را مے گفت پادشاهان شما ایلچی را دعوت دهند خوان نهند چون ما و شما طعام یک دیگر نمے خوریم ع

این بستهٔ زر دعوت ایلچی باشد

تنبول برگیست مانند برگ نارنج دراز تر در هندوستان و اکثر بلاد عرب و مملکت هرموز آن برگ را بسیار معتقد باشند و در واقع جاے اعتقاد است و بیان تناول آن چنان ست که مقداری فوفل که آنرا سپاری نیز مے گویند شکنند و در دهان نهند و یک برگ تنبول را برابر آن زنی آهک تر کرده بر و مالند و پیچیده در دهان نهند و همچنین تا چهار برگ در دهان مے نهند و مے خایند گاہے کافور بآن ضم کنند و گاہے آب دهان سرخ شده اندازند رخساره ها برفروزد و سرخوشی مانند شراب تصوّر شود و گرسنگی را تسکین دهد و سیر را

راغب طعام سازد و بوی طعام برد و دندان محکم کند ٭

ذکر جشن مہناومی کہ پیش کفار اعتبار بسیار دارد

کفار تسلط شعار آن بلاد و دیار از روی تکبر و اقتدار و تجبر و افتخار سالی یک بار جشنی خسروانہ و بزمی پادشاہانہ مہیا می نمایند و آنچنان است کہ پادشاہ بیجانگر فرمود کہ از تمام ممالک او کہ سہ چہار ماہہ راہ است سرداران و کلان تران روی بدرگاہ پادشاہ آورند و ہزار فیل چون دریاے جوشان و ابر خروشان بسلاحہای آراستہ و صندوقہاے پیراستہ و بازی گران و نفط اندازان دران ہا بازداشتہ و برروی و خرطوم و گوش فیل صورت ہای غریب و نقش ہاے عجیب بشنگرف و غیرآن نگاشتہ حاضر ساختند ٭

چون سرداران لشکر و گردن کشان ہر کشور و دانایان برہمن و فیلان چون اہرمن بر درگاہ فرمان فرماے زمین و زمن بموعد معین جمع آمدند سہ روز متعاقب در ایام بیض ماہ رجب در فضاے بسیار وسیع و مقامی بغایت بدیع از کثرت آں سواد و فیلان کوہ نہاد امواج بحر اخضر و افواج دشت محشر معاینہ بود و صورت وَ اِذَا الْوُحُوْشُ حُشِرَتْ بے شبہت روی نمود ٭

ہیکل فیلان بہ زمین خم فگند — زلزلہ در عرصۂ عالم فگند
زاں ہمہ دندان کہ بلا سنج بود — روی زمین عرصۂ شطرنج بود۔

از چشم وپیل وران بپیل مال　　حشر جبد ثابت و سیر جبال

و دران فضاے دلکشا چهار طاقهای جان فزا بسته بودند سه طبقه و
پنج طبقه از بالا تا پایان تصویر مجسم کرده هر صورتی که در خیال آید از آدمی و
وحوش و طیور و سائر حیوانات تا مگس و پشه همه در غایت دقت و
حذاقت ساخته و بعضے چهار طاقها چنان پرداخته که گردان بود
وبسرعت روی دیگر می نمود و از منظرها و غرفها هر لحظه ماه روی دیگر
چهره می کشود و در پیشان آن میدان چهل ستونی نه طاق و در کمال
لطافت تزیین داده و تخت پادشاه در طاق نهم نهاده مقام
فقیر در طاق هفتم مقرر فرمودند و غیر یاران فقیر هر که در آن طاق
بود اخراج نمودند و میان چهل ستون و چهار طاقها در میدانے
بغایت پاکیزه مطربان و قوالان خوانندگی و گویندگی کنند و
بیشتر مطربان دختران باشند جمعی دختران ماه رخسار چهرها
خوشتر از نو بهار با جامهاے زیبا و صورتهای دلربا بسان
گل تازه در پس پردهٔ نازک می آمدند تا برابر پادشاه ناگاه
پرده را که از دو طرف گرفته اند بر اندازند و دختران راه ها
کوفتن سازند بنوعی که عقل از هوش رود و روح مدهوش گردد و
بازی گران بازی هاے غریب کنند سه چوبی نهند پیوسته
بهم هر یک گزی طول و نیم گز عرض و سه چهار یک ارتفاع
و دو چوب دیگر بر بالای دو چوب اول نهند پدر را زاده پهنا نزدیک

آنها و یک چوب نهند بر بالای چوب دوم که بر بالاے چوب اول ست اندک خرد تر چنانچه از چوب های اول و دوم دو پایه شود به نسبت چوب سیم که بر بالای همه است و فیلے بزرگ را آموخته اند که از چوب اوّل و دوم بر بالای چوب سیم رود که کشادگی روے آن چوپاند کے از کف یک دست فیل زیاده باشد و چون فیل بچهار دست و پا خود را بران چوب نگاه دارد باقی چوب ها را از قفا بردارند و چون فیل بر زبر سر آن چوب باشد هر اصولی که مطربان سازند فیل آن را به خرطوم نگاه دارد و ملایم آن جنبش نموده خرطوم بردارد و فرود آرد و دیگر عمودی برپای کنند در بلندی ده گز و چوبی دراز چون شاهین ترازو و میان سوراخ بر سر آن عمود راست سازند بر سر یک چوب شاهین بوزن فیل سنگ بسته و بر سر دیگر مقدار یک گز تخته پهن ساخته سری که تخته دارد بریسمان پایان کشند و فیل روان بران تخته رود و فیل بآن آهسته آهسته ریسمان را سست می گذارد تا هر دو طرف چوب در ده گز ارتفاع چون شاهین ترازو طیار راست ایستند و پیوسته آن چوب که یک طرف فیل است و بر دیگر هم سنگ او سنگ چون نصف دائره نیم دوری در برابر بادشاه بریمین و یسار می آید و میرود و فیل دران مقام ع

چنان بلند که آنجا نمی رسد آواز

راه اهل ساز نگاه داشته حرکات باصول می کند، و هر جماعت که خوانندگی و سازندگی و بازی گری کنند بادشاه ایشان را زر و جامه

بخشند سه روز پیوسته ازان زمان که طاؤس آفتاب عالمتاب درمیان
آسمان جلوه گری می نمود تا آن هنگام که غراب ظلام شام بال و پر گشود
صورت جشن پادشاهی به خوب‌ترین وجهی روی نمود و شرح انواع
آتش بازی و موشک سازی و اصناف لهو و لعب دیگر موجب
مزید اطناب است و روز سیم در وقتی که پادشاه برخاست فقیر
را پیش تخت بروند تختی دیدا از طلا در غایت بزرگی بجواهر نفیس
مرصع ساخته و دقائق لطافت وصناعت در آن پرداخته و
همانا که در ممالک روی زمین بهتر از آنجا ترصیع کاری نکنند و
در پیش تخت بالشی از اطلس زرهیتونی انداخته و سه قطار مروارید
آب دار غیر دُر شاهوار بر گرد آن دوخته و پادشاه درین سه روز
بر پشت تخت بر بالای این بالش می نشست و پادشاه بعد از
فراغ از جشن مهناه می نماز شام به طلب فقیر فرستاد و چون بدرگاه
رسید بر چهار صفه در آوردند ده گز در ده گز تقریباً و تمام سقف و
دیوارها تمام در تخته طلا مرصع گرفته هر تخته به سطبری پشت شمشیری
و به میخهای طلا محکم ساخته و در صفهٔ پیش گاه تخت پادشاه بغایت
بزرگ از طلا نهاده و پادشاه بر آن به عظمت نشسته احوال حضرت
خاقان سعید و امرا و لشکر ها و عدد و اسپان و اوصاف بلدان چون
سمرقند و هرات و شیراز پرسید و بیش از حد اظهار محبت فرمود
و فرمود که چند زنجیر فیل و دو طغوز خواجه سرا و دیگر تحفه ها در صحبت

ایلچی دانامی فرستم و دران مجلس یکے از مقربان بزبان ترجمان از لطافت چهار صفّه مرصع استفسار نمود بآن معنی که در ملک شمامی تواند بود فقیر بموقف عرض رسانید که شاید دران ملک نیز امثال این توان ساخت امّا رسم نیست پادشاه تحسین بسیار فرمود و چند بستۂ فهم و تنبول و میوہائے خاصه عنایت فرمود و جمعے هرموزیان که در آن بلده بودند از استماع التفات پادشاه و داعیۂ ایلچی فرستادن بدرگاه سلاطین پناه اضطراب عظیم نمودند و در اندراس این اساس طرحے انداختند و از کمال شرارت و خباثت این سخن ساختند که فقیر فرستادۂ حضرت خاقان سعید نیست و این سخن بسمع امیر و وزیر رسید . ع

چه جائے میرو وزیر این سخن بشاه رسید

چنانچه بعد ازین گفته شود انشاء الله تعالے و درین ایام دیانک وزیر که حسن اهتمام بحال این فقیر داشت رایت عزیمت بصوب مملکت گلبرگه برافراشت و سبب این عزیمت آن بود که پادشاه گلبرگه سلطان علاء الدین احمد شاه خبر قصد دیورای و کشته شدن ارکان دولت او شنید و بغایت منبسط گردید و قاصدی زبان آور فرستاد و پیغام داد که هفت لک ور بهه تسلیم نمائی والا لشکری جهان کشای به آن ولایت سازم و قاعدۂ کفر از بنیاد براندازم بادشاه بیجانگر دیورائے . ع

برآشفت آشفتنی خشمناک

و گفت چون من زنده ام اگر نوکری چند کشته شود باک نیست . ع

نوکرا اگر ہزار بمیرد مرا چہ باک
بیک دو روز ہزار چند ازان تواند ساخت ع
چون بود خورشید تابان ذرہ بے پایان بود

واگر ضعف و قصور و عجز و فتور تصور کردہ اند چنان نیست طالع قوی و سعد قرین است و بخت یار اکنون ایشان ہرچہ از ولایت من توانند گرفت غنیمت دانستہ بسادات و علمای خود دہند کہ من ہرچہ ازان ممالکت در قبضۂ اقتدار آرم بزنار داران و براہمہ خواہم داد و از طرفین لشکرہا فرستادہ در اطراف ممالک یک دیگر خرابی بسیار کردند و پادشاہ در دیوان زنار داری نیمہ پذیر نام را قائم مقام دیانک گذاشت کہ او نیز خود را عدیل وزیری می داشت قصیری شریری نحسی نجسی عبوسی منحوسی ہمہ اوصاف ذمیمہ در و حاصل و ہمہ اخلاق حمیدہ ازو زائل آن ناپاک چون مسند دیوان را پلید ساخت علوفہ یومی را بے جہتے بر انداخت ہر موذیان مجال خباثت یافتہ شیطنت کہ در طینت ایشان مخمور بود بہ ظہور آوردند و بجنسیت شرارت باین نیمہ پزیر زیر اندرہ زبیر یار شدہ گفتند فقیر فرستادۂ حضرت خاقان سعید نیست و سوداگری است حکم آنحضرت بدست آوردہ و دروغے چند بہ سمع کفار رسانیدند در ضمیر شان جاگیر شد و چندگاہ بچنین حال تباہ دران کفرستان حیران بود درین حیرت چند نوبت پادشاہ در اثنائے راہ رسید و عنان عنایت باز

کشید و احوال پرسید و فی الواقع حاوی بدایع اخلاق بود ٭ ع
گر همه عدل ست همین بس بود

و دیانک اطراف گلبرگه تاختہ و عاجزی چند را اسیر و زبون ساختہ
باز آمده از جهت نا ساختن جزئیات فقیر نیمه پزیر را ملامت فرمود و
فرمود که هفت هزار فنم بر ضراب خانه نوشته، در روز وصول یافت،
و دو ایلچی خواجه مسعود و خواجه محمد هم از مروم خراسان که در آن ولایت
بوند با اندک بیلاک و قماشی برسالت مقرر شدند و فتح خاقان از
نسل سلطان فیروز شاه که پادشاه مملکت دهلی بود قاصدی خواجه
جمال الدین نام با بیلاک و عرضه داشت ارسال نمود و پادشاه
در روز اجازت با فقیر گفت که ترا گفتند که حضرت میرزا شاهرخ
نفرستاده و اگر نه ترا زیادت رعایت مے نمودیم اگر بار دیگر باین
ملک آئی و مے دانم که آنحضرت فرستاده شاید که آنچه مناسب
سلطنت ما باشد به ظهور آید و فقیر بزبان حال مے گفت بیت

دیگر به غریبی نروم همره شاهی　　　　از بادیهٔ عشق تو گر با وطن آیم

و در مکتوبے که به آنحضرت نوشته بود سخن خبائث هر موزبان درج
نمود به این عبارت که ارادهٔ آن بود که بحضرت خلافت به تحف و هدایای
پادشاهانه توسل جوییم اما جمعے گفتند که عبدالرزاق ملازم آنحضرت
نیست و در اوصاف حضرت خاقان سعید نوشته بود که ماثر
ملکانه و مفاخر پادشاهانه باصفوت انبیا و صفت اولیا مجتمع

ساختہ چنانچہ بر السنۂ صغیر و کبیر و رقم تحریر ہر خبیر و قلم تقریر ہر دبیر
این معنی نقش پذیر است قطعہ

نوح خلیل خُلقی خضر کلیم حالتی | احمد عرش ہیبتی عیسے روح منظری
رُبع زمین ز در گہت ثبت نہند بعد ازین | زین سوی خط استوا در خط حکم آوری

وچون آن ولایت بزعم این طائفہ داخل ممالک خط استوا است
ذکر خط استوا در خط حکم آوردن مناسب واقع ست وفقیر جزئیات
ساختہ بطرف ساحل عمان روان شد۔

وآن جہاز بہزار ہزار اہتزاز بمیان دریا رسید، واہل کشتی
عید اضحیٰ در دریا کردہ او آخر ذیحجہ کوہ قلہات را دیدند واز
محنت بحر براحت رسیدند دران ایام ہلال محرم سنہ ثمان و
اربعین وثمانمائہ بسان خیال ابروی یار در دریا نمود۔ وچند روز
دیگر کشتی در دریا بود و بمسقط آمدہ لنگر انداخت وکشتی
راکہ ز جہت طوفان نقصان یافتہ بود مکمل ساخت وباز
بکشتی در آمدہ روان شد۔ وکشتی از مسقط سفری شدہ
بہ بندر خورفقان آمد و یک دو روز زآنجا توقف شد۔
واز بندر خورفقان باز بہ کشتی روان شدہ دوازدہم ماہ صفر
روز جمعہ چاشت گاہ بہ شہر ہرموز رسید واز بندر ہنور تاہرموز
بمدت ہفتاد و پنج روز آمد۔

اِنتخاب از سفرنامهٔ ناصرِ خسرو

صفت شهرِ مصر

بر بالائی نهاده وجانب شرقی شهر کوه است اما نه بلند بلکه سنگهاست و پشتهای سنگین و بر کنارهٔ شهر مسجد طولون است بر سر بلندی و دو دیوار محکم کشیده که جز دیوار آمد و میافارقین به از آن ندیدم و آن را امیری از آنِ عباسیان کرده است که حاکم مصر بوده است و بروزگار حاکم بامر الله که جد این سلطان بود فرزندان ابن طولون بیامده اند و این مسجد را بسی هزار دینار مغربی فروختند و بعد از مدتی دیگر مناره که درین مسجدست نه فروخته بکندن گرفتند حاکم فرستاده است که شما بمن فروخته اید چگونه خراب می کنید گفتند ما مناره را نه فروخته ایم و پنج هزار دینار بایشان داد و مناره را هم بخرید و سلطان ماه رمضان آنجا نماز کردی و روزهای جمعه، و شهر مصر از بیم آب بر سر بالائی نهاده است و وقتی سنگهای بلند و بزرگ بوده است همه را بشکستند و هموار کردند و اکنون آن چنان جایها را عقبه گویند و چون از دور شهر مصر را نگاه کنند پندارند کوهی ست و خانه های هست که چهارده طبقه از بالای یک دیگر

است و خانه های هفت طبقه و از ثقات شنیدم که شخصی بر بام هفت طبقه باغچهٔ کرده بود و گوسالهٔ آنجا برده و پرورده تا بزرگ شده بود و آنجا دولابی ساخته که این گاو می گردانید و آب از چاه بر می کشید و بر آن بام درختهای نارنج و ترنج و موز و غیره کشته و همه در باره آمده و گل و سپرغمها همه نوع کشته و از بازرگانی معتبر شنیدم که بسی سراهاست در مصر که او حجره هاست برسم مستغل یعنی به کرایه دادن که مساحت آن سی ارش در سی ارش باشد سی صد و پنجاه تن در آن باشند و بازارها و کوچه ها در آنجاست که دائما قنادیل سوزد چه نگه هیچ روشنائی در آنجا بر زمین نیفتد و رهگذر مردم باشد و در شهر مصر غیر قاهره هفت جامع است چنانکه بهم پیوسته و بهر دو شهر پانزده مسجد آدینه است که روزهای جمعه در هر جای خطبه و جماعت باشد درمیان بازار مسجدی ست که آن را باب الجوامع گویند و آن را عمرو عاص ساخته است بروزگاری که از دست معاویه امیر مصر بود و آن مسجد به چهارصد عمود رخام قایم است و آن دیوار که محراب بر اوست سرتاسر تختهای رخام سپید است و جمیع قرآن بر آن تختها بخطی زیبا نوشته و از بیرون به چهار حد مسجد بازارهاست و درهای مسجد در آن گشاده و مدام در آن مدرسان و مقریان نشسته و سیاحت گاه آن شهر بزرگ آن مسجد است و هرگز نباشد که درو کمتر از پنج هزار خلق باشد چه از طلاب علوم و چه از غریبان و چه از

کاتبان که چک و قباله نویسند و غیر آن و آن مسجد را حاکم از فرزندانِ عمرو عاص بخرید که نزدیک او رفته بودند و گفتند ما محتاجیم و درویش و مسجد پدرِ ما کرده است اگر سلطان اجازت دهد بکنیم و سنگ و خشت آن بفروشیم پس حاکم صد هزار دینار بایشان داد و آن را بخرید و همه اهل مصر را بر این گواه کرد و بعد از آن بسیار عمارات عجیب در آنجا بکرد و بفرمود و از جمله چراغدانی نقرگین ساختند شانزده پهلو چنانکه هر پهلوی از وی یک ارش و نیم باشد چنانکه دائره چراغدان بیست و چهار ارش باشد و هفت صد واند چراغ در وی می افروزند در شب های عزیز و گفتند وزن آن بیست و پنج قنطار نقره است هر قنطار صد رطل و هر رطل صد و چهل و چهار درهم نقره است و گویند که چون این چراغدان ساخته شد به هیچ در نمی گنجید از در های جامع از بزرگی که بود تا دری فرو کوفتند و آن را در مسجد بردند و باز در را نشاندند و همیشه در این مسجد ده تو حصیر رنگین نیکو بر بالای یک دیگر گسترده باشد و هر شب زیاده از صد قندیل افروخته و محکمهٔ قاضی القضاة در این مسجد باشد و بر جانب شمالی مسجد بازاریست که آن را سوق القنادیل خوانند در هیچ بلاد چنان بازاری نشان نمی دهد هر ظرایف که در عالم باشد آنجا یافت شود و آنجا آلتها دیدم که از ذَبْل[۱] ساخته بودند چون صندوقچه و شانه و دستهٔ کارد و غیره و آنجا بلور سخت نیکو دیدم و استادان

[۱] یعنی صنوبر یا سرو کوهی که به عربی عرعر گویند +

نغز آن را می تراشیدند و آن را از مغرب آورده بودند و می گفتند در این نزدیکی در دریای قلزم بلوری پدید آمده است که لطیف تر و شفاف تر از بلور مغربی ست و دندانِ فیل دیدم که از زنگبار آورده بودند از آن بسیار بود که زیادت از دویست من بود و یک عدد پوست گاو آورده بود از حبشه که همچو پوست پلنگ بود و از آن نعلین سازند و از حبشه مُرغ خانگی آورده اند که نیک بزرگ باشد و نقطهای سپید بروی و بر سر کلاهی دارد بر مثال طاؤس و در مصر عسل بسیار خیزد و شکر هم، روز سیم دی ماه قدیم از سال چهارصد و شانزده عجم این میوه ها و سپرغمها به یک روز دیدم که ذکر می رود وهی هذه گل سُرخ، نیلوفر، نرگس، تُرنج، نارنج، لیمو، مرکب، سیب یاسمن، شاه سپرغم، بِه، انار، امرود، خربوزه، دستنبویه، موز، زیتون بلیلهٔ تر، خرمای تر، انگور، نیشکر، بادنجان، کدوی تر، ترب، شلغم، کرنب، باقلای تر، خیار، بادرنگ، پیاز تر، سیر تر، جزر، چغندر، هر که اندیشه کند که این انواع میوه و ریاحین که بعضی خریفی است و بعضی ربیعی و بعضی صیفی و بعضی شتوی چگونه جمع بوده باشد همانا قبول نه کند فامّا مراد را این غرض نبودهٔ و ننوشتم اِلّا آنچه دیدم و بعضی که شنیدم و نوشتم عهدهٔ آن بر من نیست چه ولایت مصر وسعتی دارد عظیم همه نوع هواست از سردسیر و گرم سیر و از همه اطراف هر چه باشد به شهر آورند و بعضی در بازارها می فروشند و به مصر سفالینه سازند از همه نوع چنان لطیف و شفاف که دست

چون بر بیرون نهند از اندرون بتوان دید از کاسه و قدح و طبق وغیره
و رنگ کنند آن را چنانکه رنگ بوقلمون را ماند چنانکه از هر جهتی
که بداری رنگ دیگر نماید و آبگینه سازند که به صفا و پاکی بزبرجد ماند
و آن را بوزن فروشند و از بزازی ثقه شنیدم که یک درهم سنگ
ریسمان به سه دینار مغربی بخرند که سه دینار و نیم نیشاپوری باشد
به نیشاپور پرسیدم که ریسمانی که از همه نیکوتر باشد چگونه خرند
گفتند هر آنچه بی نظیر باشد یک درم به پنج درم بخرند، شهر مصر
بر کنار نیل نهاده است به درازی و بسیار کوشکها و منظرها
چنان ست که اگر خواهند آب بریسمان از نیل بردارند اما آب شهر
همه سقایان آورند از نیل بعضی به شتر و بعضی به دوش و سبوهای دیدم
از برنج دمشقی که هر یک سی من آب گرفتی و چنان بود که پنداشتی
زرین است یکی مرا حکایت کرد که زنی ست که پنج هزار از آن سبو
دارد که بمزد می دهد هر سبوی ماهی به یک درم و چون باز سپارند باید سبو
درست باز سپارند، و در پیش مصر جزیره در میان نیل است که وقتی
شهری کرده بودند و آن جزیره مغربی شهر است و در آنجا مسجد آدینه
ایست و باغ هاست و آن پارهٔ سنگ بوده است در میان رود و
این دو شاخ از نیل هر یک به قدر جیحون تقدیر کردم اما بس نرم
و آهسته می رود و در میان شهر و جزیره جسری بسته است بسی و شش پاره
کشتی و بعضی از شهر دیگر سوی آب نیل است و آن را جزیره خوانند

و آنجا نیز مسجد آدینه ایست اما جسر نیست بزورق و معبر گذرند و در مصر چندان کشتی و زورق باشد که به بغداد و بصره نباشد اهل بازار مصر هرچه فروشند راست گویند و اگر کسی به مشتری دروغ گوید او را بر شتری نشانده زنگی بدست او دهند تا در شهر می گردد و زنگ می جنباند و منادی می کند که من خلاف گفتم و ملامت می بینم و هر که دروغ گوید سزای او ملامت باشد در بازار آنجا از بقال و عطار و پیله ور هرچه فروشند باردان آن از خود بدهند اگر زجاج باشد و اگر سفال و اگر کاغذ فی الجمله احتیاج نباشد که خریدار باردان بردارد و روغن چراغ آنجا از تخم ترب و شلغم گیرند و آن را زیت حار گویند و آنجا کنجد اندک باشد روغنش عزیز و روغن زیتون ارزان بود پسته گران تر از بادام است و مغز بادام ده من از یک دینار نگذرد و اهل بازار و دکانداران بر خران زینی نشینند که آیند و روند از خانه به بازار و هر جا بر سر کوچه ها بسیار خران زینی آراسته داشته باشند که اگر کسی خواهد برنشیند و اندک کرایه می دهد و گفتند پنجاه هزار بهیمه زینی باشد که هر روز زین کرده بکرایه دهند و بیرون از لشکریان و سپاهیان بر اسپ ننشینند یعنی اهل بازار و روستا و محترفه و خواجگان ، و بسیار خر ابلق دیدم همچو اسپ بل لطیف تر و اهل شهر عظیم توانگر بودند و در آن وقت که آنجا بودم و در سنه تسع و ثلثین و اربع مایه سلطان را پسری آمد فرمود که مردم خرمی کنند

شهر و بازار بسیار استند چنانکه اگر وصف آن کرده شود همانا که بعض
مردم آن را باور نکنند و استوار ندارند که دکانهای بزازان و صرافان
وغیرهم چنان بود که از زر و جواهر و نقد و جنس و جامهای زربفت
و قصب جای نبود که کسی بنشیند و همه از سلطان ایمن اند که هیچ
کس از عوانان و غمازان نمی ترسید و بر سلطان اعتماد داشتند که
بر کسی ظلم نکند و بمال کسی هرگز طمع نکند و آنجا مالها دیدم از آن مردم
که اگر گویم یا صفت کنم مردم عجم را آن قبول نیفتد و مال ایشان
را حد و حصر نتوانستم کرد و آن آسایش که آنجا دیدم هیچ جا ندیدم و
آنجا شخصی ترسا دیدم که از متمولان مصر بود چنانکه گفتند کشتیها
و مال و ملک او را قیاس نتوان کرد غرض آنکه یک سال آب نیل
وفا نکرد و غله گران شد وزیر سلطان این ترسا را بخواند و گفت
سال نیکو نیست و بر دل سلطان جهت رعیت بار است تو
چند غله توانی بدهی خواهی به بها خواه بقرض ترسا گفت بسعادت
سلطان و وزیر من چندان غله مهیا دارم که شش سال نان مصر بدهم
در این وقت لامحاله چندان خلق در مصر بود که آنچه در نیشاپور بودند
خمس ایشان بجهد بود و هر که مقادیر داند معلوم او باشد که کسی را چند
مال باید تا غله او این مقدار باشد و چه ایمن رعیتی و عادل سلطانی بود که
در ایام ایشان چنین حالها باشد و چندین مالها که نه سلطان بر کسی ظلم و جور
کند و نه رعیت چیزی پنهان و پوشیده دارد و آنجا کاروان سرای دیدم

که دار الوزمی گفتند در آنجا قصب فروشند و دیگر هیچ، و در اشکوب زیر خیاطان نشینند و در بالای رفّاآن، از قیّم آن پرسیدم که اجرهٔ این تیم چند است گفت هر سال بیست هزار دینار مغربی بود اما این ساعت گوشه از آن خراب شده عمارت می کنند هر ماه یک هزار دینار حاصل یعنی دوازده هزار دینار و گفتند که در این شهر بزرگتر ازاین نیست و به مقدار این دویست خان باشد ٭

سیر سلطان مصر

امن و فراغت اہل مصر بدان حد بود که دکان های بزازان و صرافان و جواهریان را در نبستندی الا دامی بروی کشیدندی و کس نیارستی بچیزی دست بردن، مردی یهودی بود جوهری که سلطان را نزدیک بود و او را مال بسیار بود و همه اعتماد جوهر خریدن بر او داشتند روزی لشکریان دست بر این یهودی برداشتند و او را بکشتند چون این کار بکردند از قهر سلطان بترسیدند و بیست هزار سوار برنشستند و بمیدان آمدند و لشکر بصحرا بیرون شد و خلق شهر ازان بترسیدند و آن لشکر تا نیمهٔ روز در میدان ایستاده بودند خادمی از سرای بیرون آمد و بر در سرای بایستاده و گفت سلطان می فرماید که بطاعت هستید یا نه ایشان بیکبار آواز دادند که بندگانیم و طاعت دارا اما گناه کرده ایم خادم گفت سلطان می فرماید که باز گردید

در حال بازگشتند و آن جهود مقتول را ابوسعید گفتندی پسری داشت و برادری گفتند مال او را خدای تعالی داند که چند است و گفتند بربام سرای سی صد تغار نقرگین بنهاده است و در هر یک درختی کشته چنان است که باغی، همه درختهای مثمر و حامل، برادر او کاغذی نوشته بخدمت سلطان فرستاد که دویست هزار دینار مغربی خزانه را خدمت کنم در سر آن وقت از آنکه می ترسید سلطان آن کاغذ بیرون فرستاد تا بر سر جمع بدریدند و گفت که شما ایمن باشید و بخانهٔ خود باز روید که نه کس را با شما کار است و نه ما بمال کسی محتاج و ایشان را استمالت کرد، از شام تا قیروان که من رسیدم در تمامی شهر و روستاها هر مسجد که بود همه را اخراجات بر وکیل سلطان بود از روغن چراغ و حصیر و بوریا و زیلو و مشاهرات و مواجبات قیمان و فراشان و مؤذنان وغیرهم و یک سال والی شام نوشته بود که زیت اندک است اگر فرمان باشد مسجد را زیت حار بدهیم و آن روغن ترب و شلغم باشد در جواب گفتند تو فرمان بری نه وزیری چیزی که بخانهٔ خدا تعلق داشته باشد در آنجا تغییر و تبدل جائز نیست، و قاضی القضاة را هر ماه دو هزار دینار مغربی مشاهره بود و هر قاضی به نسبت وی تا بمال کس طمع نکنند و بر مردم حیف نرود.

در سنه احدی و اربعین که بمصر بودم خبر آمد که ملک حلب عاصی شد از سلطان و او چاکری از آن سلطان بود که پدران او ملوک حلب بودند

سلطان را خادمی بود که او را عمدة الدوله می گفتند و این خادم امیر مطالبان عظیم توانگر و مالدار بود و مطالبی آنان را گویند که در کوه های مصر طلب گنج ها و دفینه ها کنند و از همه مغرب و دیار مصر و شام مردم آیند و هر کس در آن کوه ها و سنگسار های مصر رنجها برند و مالها صرف کنند و بسیار آن بوده باشد که دفاین و گنج ها یافته باشند و بسیار را اخراجات افتاده باشد و چیزی نیافته باشند چه می گویند که در این مواضع اموال فرعون مدفون بوده است و چون آنجا کسی چیز یابد خمس به سلطان دهد و باقی او را باشد، غرض آنکه سلطان این خادم را بدان ولایت فرستاد و او را عظیم بزرگ گردانید و هر اسباب که ملوک را باشد بداد از دهلیز و سرا پرده وغیره و چون او بحلب شد و جنگ کرد آنجا کشته شد اموال او چندان بود که مدت دو ماه شد که بتدریج از خزانهٔ او بخزانهٔ سلطان نقل می کردند از جمله سی صد کنیزک داشت و چون او بحلب کشته شد آن ملک ترسید که سلطان لشکرها فرستد پسری هفت ساله را با زن خود بسیار تحف و هدایا بحضرت سلطان فرستاد و برگذشته عذر ها خواست چون ایشان بیامدند قریب دو ماه بیرون نشستند و ایشان را در شهر نمی گذاشتند و تحفه ایشان قبول نمی کردند تا ائمه و قضاة شهر همه بشفاعت بدرگاه سلطان شدند و خواهش کردند که ایشان را قبول کردند و بالتشریف و خلعت باز گردانیدند، از جمله چیز ها اگر کسی خواهد بمصر باغی

سازد در هر فصل سال که باشد بتواند ساخت چه هر درخت که
خواهد مدام حاصل تواند کرد و بنشاند خواه مثمر و مجمل خواه
بی ثمر و کسان باشند که دلّال آن باشند و از هرچه خواهی
در حال حاصل کنند و آن چنان است که ایشان را درختها
در تغار ها کشته باشند و بر پشت بام ها نهاده و بسیاری بامهای
ایشان باغ باشد و از آن اکثر پُر بار باشد از نارنج و ترنج
و نار و سیب و به و گل و ریاحین و سپرغمها و اگر کسی خواهد
حمّالان بروند و آن تغار ها بر چوب بندند همچنان با درخت و
بهر جا که خواهند نقل کنند و چنانکه خواهی آن تغار را در زمین
جای کنند و در آن زمین بنهند و هر وقت که خواهند تغار ها بکنند
و بار ها بیرون آرند و درخت خود خبر دار نباشد و این وضع در همه
آفاق جای دیگر ندیدام و نشنیده و انصاف آنکه بس لطیف
است در قاهره نماز عید بکردم و سه شنبه چهاردهم ذی الحجه
سنه احدی اربعین و اربع مایه از مصر در کشتی نشستم و براه
صعید الاعلی روانه شدم و آن روی بجانب جنوب دارد و ولایتی
است که آب نیل از آنجا بمصر می آید و هم از ولایت مصر است
و فراخی مصر اغلب از آنجا و آنجا هر دو کنارهٔ نیل بسی شهرها
و روستاها بود که صفت آن کردن بتطویل انجامد ❊

انتخاب از لطائف الطوائف

تالیف ملا علی صفی بن ملا حسین الواعظ الکاشفی

در احکام عجیبہ منجمان

منجمّی را بردار کردند کسی در آن محل ازو پرسید کہ این صورت را در طالع خود دیدہ بودی؟ گفت رفعتی می دیدم۔ لیکن ندانستم کہ بر این موضع خواہد بود، ؛

آفتابۂ نقرہ در منزل پادشاہی گم شد۔ منجمی را آوردند کہ بعلم طالع مسئلہ نیک دانا بود۔ و آن علم شریف ست در فنّ نجوم، آن منجّم اسطرلاب گرفت و طالع وقت پیدا کرد و نظرات کواکب را در آن وقت ملاحظہ نمود و بعد از تحقیق بلیغ گفت این آفتابۂ نقرہ ہم خودش دزدیدہ حاضران بخندیدند و گفتند این چہ سخن است کہ تو میگوئی گفت درحرم را ہیچ فضّہ نامی ہست و فضّہ در لُغتِ عرب نقرہ را گویند گفتند آری خادمۂ ہست کہ فضّہ نام دارد۔ او گفت آن فضّہ نام ابریق فضّہ را دزدیدہ بعد از تفحص حال چنان بود کہ گفتہ بود بادشاہ آن ابریق را از آن جاریہ گرفتہ بمنجّم داد و آن جاریہ را اجزای لایق در کنار نہاد ؛

در زمان ابو معشر بلخی که سر آمد منجمان زمان بود انگشتری بادشاه بلخ در حرم سرای او گم شد و پادشاه بغایت ملول گشت و آن را بفال بد گرفت و ابو معشر را طلبید و گفت ای استاد اگر این انگشتری پیدا نشود اکثر اهل حرم را بقتل می رسانم و غضب عظیم می رانم در این باب ارتفاعی می گیر و در طالع وقت نظری عمیق کن و نیک متوجه این امر شو ابو معشر بعد از آنکه طالع وقت گرفته بود و ملاحظهٔ انظار کواکب سیاره کرده گفت این انگشتری را حق سبحانه فرا گرفته است پادشاه و ارکان دولت حضار مجلس از آن سخن حیرت کردند و بعضی از جهال بر او خندیدند و بعد از تفحص بلیغ آن را در میان کلام الله یافتند که پادشاه وقت تلاوت قرآن در میان مصحف گذاشته بوده است پادشاه ابو معشر را خلعت خاصه داد و برای او ده هزار دینار فرستاد،،

نزد خسرو پرویز منجمی بود در کمال مهارت و بصارت روزی نزد خسرو آمد و گفت ای خسرو قاطعی بطالع من رسیده است و من از آن بسیار هراسانم و گستاخی بخاطرم آمد پرویز گفت ترا در حضرت ما درجهٔ قربت است بگو آنچه بخاطرت رسیده گفت میخواهم که ده روز در قصر خاص خسرو باشم و شبها آنجا خواب کنم که مأمن سعادت و اقبال و مسکن امانی و آمال است تا آن قاطع از درجهٔ طالع من بگذرد پرویز رخصت داد و او ده شبان روز در آن قصر بود و شبها نزدیک فراش پرویز خواب کرد

تا نهٔ روز گذشت و شب وہم در آمد اتفاقاً جمعی از دشمنان پرویز خوابگاهِ او را معلوم کرده بودند نقبی زدند آنچنانکه سر بر میان قصر بر کرد در پهلوی جامۂ خواب منجّم، و دشمنان گمان بردند که آن پرویز است سرش از تن جدا کردند و در آن محل پرویز در حرم سرای خاص بود و از آن صورت خبر نداشت چون صباح بقصر در آمد و آن حال مشاهده کرد از علم و دانش منجّم حیران بماند و بر فوتِ او حسرت بسیار خورد و گفت چون فدای ما شد او را بدخمۂ خاص ما ببرید پس او را بردند و در مقبرهٔ خاص کسری دفن کردند، ؏

سلطان محمود غزنوی روزی در خانۂ چار در نشسته بود حکیم ابوریحان را طلبید و گفت طالع وقت بگیر د حکم کن که من ازین خانۂ چار در که مشرق و مغرب و شمال و جنوب کشاده است۔ از کدام در بیرون خواهم رفت و اگر خلاف حکم تو ظاهر شود ترا بقتل رسانم حکیم حیران بماند و از بدخوی او بترسید و چون از امتثال امر چاره نداشت اسطرلاب برداشت و ارتفاع گرفت و ملاحظۂ تمام و احتیاط بلیغ بجا آورد و بعد از آن چیزی نوشت و درہم بپیچید و در زیر چار بالش او نهاد محمود فی الحال میتین را طلبید و بفرمود تا ضلعی را که میان مشرق و شمال بود بشگافتند و از آن شگاف بیرون رفت۔ پس کاغذ حکیم طلبید و سر کشاد و بخواند نوشته بود که سلطان از هیچ در بیرون نرود بلکه دیوار بشگافد و از فرجه که میان مشرق و شمال باشد بیرون رود محمود از آن حکم انگشت تحیر بدندان گرفت

وبغایت اورا معتقد شد وہم درآن مجلس صدہزار درم بوی داد واسب خاص وخلعت خاصہ از فرق تا قدمش پوشانید و قدر و منزلتِ اورا بدرجۂ اعلیٰ رسانید ؛

در لطایفِ شعرا نسبت بسلاطین

ثعلبی شاعر از شعراء پای تخت منصور خلیفہ بودہ گفت روزی قصیدۂ غرّا گفتم و بامید صلہ کلّی پیش خلیفہ بردم و براو خواندم ودرجۂ قبول یافت بعد از آن گفت ای ثعلبی کدام دوستر داری آنکہ ترا سی صد دینار زر سرخ دہم یا سہ کلمہ از کلمۂ علم حکمت بتو آموزم کہ ہریکی بصد دینار زر سرخ ارزد من بنا بر خوش آمد او گفتم حکمت باقی بہ از نعمتِ فانی گفت کلمۂ اوّل آنکہ چون جامۂ تو کہنہ گردد وموزۂ نو مپوش کہ بدنماید گفتم آہ وا ایلاہ کہ صد دینارم بسوخت ، خلیفہ تبسم کرد و گفت کلمۂ دوم آنکہ چون روغن در ریش مالی بزیر ریش مرسان کہ گریبان را چرب کند گفتم دریغ وہزار دریغ کہ دو بیست دینارم ضائع شد ، خلیفہ باز تبسّم کرد و گفت کلمۂ سوم پیش آنکہ بیان کند ، گفتم ای خلیفہ روزگار بعزّت پروردگار کہ حکمت سوم را ذخیرہ نگاہ دار و صد دینار باقی را بمن دہ کہ آن مرا ہزار بار نافع تر از حکمت شنیدن ، خلیفہ بخندید و بفرمود تا پانصد دینار زر سرخ آوردند و بمن تسلیم کردند ، ؛

ابو مقاتل ضریر از فصحاء عرب ست قصیدہ غرّا در مدح ہادی خلیفہ بگفت وعرض کرد و مطلعش این ست ، ؛

لا تقل بشری ولکن بشریان   غرة الهادی ویوم المهرجان

هادی را خوش نیامد و براو اعتراض کرد که اے ضریرابتداء قصیده بلفظ لا کردهٔ که کلمهٔ نفی است و این مبارک و میمون نیست ابومقاتل گفت هیچ کلمه در عالم افضل و اشرف از کلمهٔ توحید نیست لا اله الا الله است وابتدا بحرف لا ست هادی را جواب او خوش آمد وصله وافر داد *

مولانا مظفّر هروی درزمان ملکان هرات قصیده گوی زبردست بوده و در اشعار تتبع خاقانی می کرد و در مدح ملک معز الدین حسین قصاید غرّا گفته روزی قصیده بر ملک می خواند چون بدین بیت رسید که

زبر قدر قدر او نه قبهٔ خضرا و خور   توده چندر مادست و درخشان اخگری

ملک بوی تعرض کرد و گفت این معنی را خاقانی در قصیدهٔ گفته است که

چیست مهر و سپهر با قدرش   اخگری در میان خاکستر

مولانا برهم برآمد و منفعل شد و گفت خاقانی این معنی را از من برده است ملک حسین گفت این سخن چون راست آید و حال آنکه خاقانی بعمرها پیش از تو وفات یافته مولانا گفت ای ملک معانی را که در ازل از مبداء فیاض متوجه روح من بوده است خاقانی از او در راه دزدیده و بنام خود کرده ملک بخندید و برآن قصیده مولانا را صلهٔ لائق داد *

چون امیر تیمور ولایت فارس را مسخر کرد بشیراز آمد و شاه منصور را بکشت و حافظ شیرازی را طلبید و او همیشه منزوی بود و بفقر و فاقه میگذرانید سید زین العابدین گنابدی که نزد امیر تیمور قرابتی تمام داشت

ومرید حافظ بود حافظ را بملازمت امیر تیمور آورد۔ دید که آثار فقر و ریاضت از او ظاهر است گفت اے حافظ من بضرب شمشیر تمام روی زمین را خراب کردم تا سمرقند و بخارا معمور کنم و تو آنرا بیک خال ہندی بخشی و میگوئی که۔

اگر آن ترک شیرازی بدست آرد دل ما را بخال ہندوش بخشم سمرقند و بخارا را

حافظ گفت ازین بخشندگیہاست که بدین فقر و فاقه افتادہ ام امیر تیمور بخندید و برای حافظ وظیفهٔ لائق تعیین کرد +

مولانا لطفی شاعر که تربیت کردهٔ میرزا بایسنغر بودہ روزی قصیدهٔ ردیف باغ مولانا مظفّر ہروی را جواب نیکو گفت و بعرض میرزا رسانید فرمود که قصیدهٔ ردیف سرای او را نیز جواب گو بگفت اوّل ببینم که از باغ او چه بر خورم بعد از ان قدم در سرای او نہم میرزا بخندید و او را صلهٔ وافر داد +

در بدیہه گفتن شعر بحضور سلاطین

معزّی از فضلاء شعراست و در اصل از نسا بوده و در مبادی حال بسپاہی گری شغل می نمود و آخر کار بملازمت سلطان جلال الدین ملکشاہ که از دودمان سلجوق بود شتافت و در ملازمت او منصب ملک الشعرائی یافت و سبب این منصب بدیہهٔ بود که از او واقع شد و او چنانست که شام عید رمضانی سلطان بر بام قصر بود۔ با مقرّبان ندیمان و ہلال جستن شغف تمام داشت و مردم حدید النّظر ہرچند می جستند نمی یافتند ناگاہ نظر سلطان بر او افتاد و بغایت مسرور

امیر [illegible]

شده بدیگران نمود معزّی در آن محل حاضر بود سلطان گفت در صفت ماهِ نو بدیهه بگوی و این رباعی گفت:۔

ای ماه کمان شهریاری گوئی　　　در گوش سپهر گوشواری گوئی
نعلی زده از زر عیاری گوئی　　　یا ابروی آن طرفه نگاری گوئی

سلطان را این رباعی از او پسند افتاد و مرتبه او را بلند کرده برسالت بقیصر روم فرستاد گویند از آن سفر چهل قطار شتر و متاع نفیس باصفهان آورد و خاقان معتقد شعر او بود و منکر شعر رشید وطواط که نام او محمد بن عبد الملک است و در انواع فضائل ذوفنون بوده است و در اصل از بلخ است اما در خوارزم ساکن بوده و ظهور وی در دولت آتسز بن سلطان محمد خوارزم شاه بوده و تربیت از او یافته و او بغایت حقیر جثه و تیز زبان بوده است و ازین جهت او را وطواط گفته و آتسز در اصل از غلام زاده سلطان جلال الدین ملک شاه بود و سلطان حکومت خوارزم را بعد از فوت پدرش سلطان محمد بوی تفویض نمود و وی هر سالی بمرو یکبار می آمد و ملازمت سلطان می کرد و باز میگشت و اکثر اوقات با کفار تتار جهاد کردی و از ایشان مردم بسیار گشت و مال و منال خطیر بدست آورد و بغایت قوّت و مکنت و شوکت حاصل کرد و چون سلطان جلال الدین وفات یافت و سلطان سنجر پسرش ولی عهد پدر گشت آتسز سر براو فرو نیاورد و گردن از ربقهٔ طاعتش برتافت و لشکر سلطان سنجر از مرو فوج فوج گریزان گریزان روی بخوارزم نهادند و ترک ملازمت خدمت سلطان

سنجر داد و در محل رشید وطواط قصیده در مدح آتسز بگفت که مطلعش اینست -

آتسز غازی بتخت ملک بر آمد   دولت سلجوق و آل او بسر آمد

این مطلع بسمع سلطان سنجر رسید و کینه رشید در دل گرفت و لشکر عظیم از مرو برداشته بدفع آتسز روی بخوارزم نهاد و حکیم انوری در ملازمت او بود و در آن محل آتسز در قلعهٔ هزار اسپ که حصنی بود بغایت حصین اقامت داشت و رشید با او بود سلطان سنجر آنرا امید انست پس آتسز حصاری شد و سلطان بفرمود تا آغاز محاربه کردند و در اثنای حرب سلطان سنجر انوری را فرمود که بدیهۀ بگو تا بر تیر بندند و در این قلعه افگنند انوری در حضور سلطان این رباعی گفت -

ای شاه همه ملک جهان حسب تراست   وز دولت و اقبال جهان کسب تراست
امروز بیک حمله هزار اسب بگیر   فردا خوارزم و هزار اسب تراست

این رباعی را بر تیر بستند و در قلعه انداختند و مردم آنرا بپیش آتسز بردند چون رباعی را بخواند رشید را گفت فی الفور بدیهه بگوی تا بر تیر بسته بلشکر سنجر اندازند و رشید پیش آتسز این رباعی بگفت +

ای شه که بجامت می صافست نه دُرد   اعدای ترا ز غصه خون باید خورد
گر خصم تو ای شاه بود رستم گرد   یک خر از هزار اسب نتواند برد

پس آتسز فرمود آنرا بر تیر بستند و در لشکر سلطان انداختند مردم آنرا پیش بردند و سلطان دانست که از نظم رشید است کینهٔ او بر کینه افزود و قسم یاد

کرد که چون رشید بدست او افتد وی را بهفت پاره کند و این خبر برشید رسید و عظیم بترسید بعد از آن سلطان بفرمود تا لشکر بیکبار حمله آوردند و بجنگ سخت در پیوستند و کار بر اهل قلعه تنگ شد و آتسز تاب مقاومت نداشت شبا شب از قلعه بگریخت و در آن شب رشید را فرصت آن نشد که همراه آتسز بیرون رود و در زاویهٔ متواری شد و سلطان فرمود که رشید را پیدا کنند بعد از تفحص بلیغ او را در گوشهٔ یافتند و خبر بسلطان آوردند حکم کرد او را بر سر او روی بازار برند و بهفت پاره کنند او زاری کرد که اوّل پیش خواجه منتخب الدین بدیع کاتب برید که منشی دیوان و ندیم مجلس سلطان است که دو کلمه عرض داشته کنم بعد از آن حکم سلطان بر من برانید او را نزد خواجه بردند گفت من شنیده ام که سلطان حکم فرمود که مرا بهفت پاره کنند و حال آنکه من مرغکی حقیرم مرا بهفت پاره کردن خالی از تشویش نیست اگر سلطان عنایت کرده بفرماید تا مرا دو پاره کنند لطفی باشد خواجه بخندید و سخن او را بغرض سلطان رسانید سلطان تبسّم نمود و فرمود که او از آن حقیر تر است که بدو پاره نیز بتوان کرد بگذارید تا هر کجا خواهد رود و او را گذاشتند و باز بملازمت آتسز رفت و عمر دراز یافت و سالها در ملازمت پسر آتسز ایل ارسلان بود و بعد از او زمان دولت پسر ایل ارسلان سلطان شاه را نیز دریافت چون سلطان شاه ولی عهد پدر شد آرزوی صحبت رشید داشت بفرمود تا او را بر تخت روان نهاده

پیش او بردند مردی چنان ضعیف شده بود که پشت او خمیده بود و پاهای او قوت رفتار نداشت چون سلطان شاه با او عداوت داشت از روی امتحان و طبع آزمائی او را گفت ای رشید مرا نصیحتی کن بیک رباعی که در آن هم ذکر صفت جد و پدرم باشد و هم ذکر صفت من رشید پیش از اندیشه در آن سن رباعی گفت

جدّت ورق زمانه از ظلم بشست　　عدل پدرت شکستگی کرد درست
ای بر تو قبای سلطنت آمد چست　　هان تا چه کنی که نوبت دولت تست

بر این رباعی او را چهل هزار درهم بخشید ❊

چون سلطان سنجر با اتابک ماوراء النهر عزیمت کرد بر خانان اتفاق نموده در صحرای نسف هجوم شد و در آن نواحی شکست بر لشکر افتاد و چون بر لب جیحون فرود آمد لشکر بسیار ملول و محزون بود فرید کاتب که از شاگردان انوری است شاعر و فاضل بود و در آن لشکر همراه سلطان بود پیش سلطان بر پای ایستاده بود سلطان گفت ای فرید هیچ دیدی که مرا چگونه چشمی رسید در این سال که پیش آمد بدیهه چیزی بگوی فرید این رباعی گفت

شاها ز سنان تو جهانی شد راست　　تیغت ز پی زوال ازخدا کین خواست
گر چشم بدی رسید آن هم ز قضاست　　کان کس که بیکحال بماند خداست

سلطان را این رباعی موجب جمعیت خاطر گشت و فرید را صلهٔ بسیار داد ❊

ازرقی حکیم کامل و شاعر فاضل بود و اسم او زین الدین ابوبکر بوده است و در دوران سلطان شاه سلجوقی که سلطان طغانشاه بن الب ارسلان بوده است ندیم سلطان شدی و اخلاص سلطان باو بسیار بوده است ...

متغیر شد ازرقی حاضر بود سلطان او را فرمود که در این باب چیزی بدیهه بگوی این رباعی گفت

رباعی

گر شاه دو شش خواست دو یک روی نهاد   تا ظن نبری که کعبتین داد نداد
شش چون نگریست حشمت حضرت شاه   از هیبت شاه روی بر خاک نهاد

سلطان او را بر این رباعی صلهٔ وافر داد ٭

رکن صاین شاعری فاضل بوده است و از قاضی زادگان سمنانست و در زمان دولت غازی تیمور خان تربیت یافته و در خدمت او منصب امامت داشته روزی از و تقصیر در خدمت بوجود آمده بود خان او را بند فرمود و چند ماه در بند بماند وقت فرصت نگاه میداشت و با بندگران سر راه بر خان گرفت و نیازی عرض کرد خان گفت بدیههٔ مناسب حال بگوی تا ترا بخشیم او علی الفور این رباعی بگفت ـ

در حضرت شاه چون قوی شد رایم   گفتم که رکاب را ز زر فرمایم
آهن چو شنید این حدیث از دهنم   در تاب فتاد و حلقه زد بر پایم

خان بفرمود تا بند از پای او بر داشتند و بخشش او بردند و خان او را خلعت خاص داد و بسر منصبش فرستاد ٭

ظهیر فاریابی لقب و نامش ظهیر الدین طاهر بن محمد فاریابی است و فاضل و عالم بوده و در شعر شاگرد رشید سمرقندیست که حکایت مهر و وفا نظم کرده است ولیکن در شعر از استاد خود و بلکه از بسیار استادان در پیش است و دی در عهد

دولت قزل ارسلان تربیت یافت و برای او قصاید غرّا گفت و این بیت بغایت مشهور است از یک قصیدهٔ او که

بیت

نه کرسی فلک نهد اندیشه زیر پای تا بوسه بر رکاب قزل ارسلان دهد

ریش ظهیر بغایت سُرخ و رنگین بوده است روزی قزل ارسلان او را گفت برای ریش سرخ خُود چیزی بر بدیهه بگوی که خاتمهٔ آن متضمن حسن طلبی باشد ظهیر این ابیات علی الفور بگفت که۔

ابیات

واعظی بر فراز منبر گفت که چو پیدا شود سرای نهفت
ریشهای سیاه روز امید باشد اندر پناه ریش سفید
باز ریش سفید را گناه بخشد ایزد و بریشهای سیاه
مردکی سُرخ ریش حاضر بود دست در ریش زد چون این بشنود
گفت ما خود درین شمار نه ایم در دو گیتی بهیچ کار نه ایم
بندهٔ آن سُرخ ریش مظلوم است که ز انعام شاه محروم است

قزل ارسلان را از آن ابیات خوش آمد و او را صلهٔ تمام انعام کرد۔

امیر شیخ حسن بعد از سلطان ابوسعید خدا بنده در بغداد و آذربایجان بادشاه شد و دلشاد خاتون زوجهٔ او بغایت فاضله و عاقله و کریمه و جمیله بود و سلمان ساوجی در مدح امیر شیخ حسن و دلشاد خاتون قصاید بسیار دارد و تربیت کردهٔ ایشان است و سبب تربیت امیر شیخ حسن مر سلمان را آن بود که چون سلمان آوازهٔ بذل و کرم

ایشان شنیده از شهر ساوه به بغداد رفت اتفاقاً از گرد راه در صحرا بملازمت امیر شیخ حسن رسید وقتی که با مقربان خود برسم شکار بیرون آمده بود و در آن صحرا کمان بر دست داشت و تیری می انداخت و سعادت نام غلامی پیاده در رکاب او بود و از پی تیر امیر میدوید و باز بوی میرسانید سلمان پیش آمد و سلام کرد جمعی که او را می شناختند پیش امیر صفت او کردند و امیر غائبانه صفت او شنیده بود و شعر او دیده متوجه او شد گفت ای سلمان آوازهٔ تو شنیده ام اکنون همین قدم که ایستادهٔ در باب تیراندازی من و دویدن سعادت از پی تیر بیتی چند بر بدیهه بگو سلمان کاغذ و دوات و قلم از جیب خود بدر آورد و همچنان ایستاده این ابیات بدیهه بگفت و بنوشت و بدست امیر داد و چون قوت طبع سلمان دید به تربیت او پرداخت و درجهٔ او را بلند ساخت ۔

ابیات

چو در باب چاچی کمان حضرت شاه ‌‌‌‌ تو گفتی که در برج قوس است ماه

دو زاغ کمان با عقاب سه پر ‌‌‌‌ بدیدم بیک گوشه آورده سر

نهادند سر بر سر دوش شاه ‌‌‌‌ ندانم چه گفتند در گوش شاه

چو از شست بگشاد خسرو گره ‌‌‌‌ برآمد ز هر گوشه آوازه زه

شها تیر در بند تدبیر تست ‌‌‌‌ سعادت دوان در پی تیر تست

بعهدت ز کس ناله بر نخاست ‌‌‌‌ بغیر از کمان ور بناله رواست

که کرد است زور چنین بر کمان ‌‌‌‌ که در عهد سلطان صاحب قران

شبی سلمان در مجلس سلطان اویس بود که پسر رشید امیر شیخ حسن و دلشاد خاتون است و وی بغایت صاحب جمال خوش طبع و فاضل مستعد کریم شیمه و عالی همت بوده است چون

مجلس منقضی شد سلمان خواست که بمنزل خود رود شب تاریک بود
سلطان فرّاش را فرمود تا شمعے بزرگ با لگن زرین از مجلس
همراه او برود و در منزل او گذاشت تا صباح ببرد چون سلمان
بامداد بملازمت سلطان آمد فرّاش از سلمان لگن زرّین طلبید۔
سلمان بر بدیهه این دو بیت بگفت :۔

من و شمعیم دو دل سوختهٔ خانه سیاه — که شب او گریه و من از غم هردن سوزم
شمع خود سوخت شب دوش بزاری امروز — گر لگن را طلبد شاه زمن من سوزم

سلطان بخندید و آن لگن بوی بخشید +

پسر شاه شجاع در شیراز جوانی بود فرزانه و بیمثال و یگانه در حسن وجمال
منوچهر نام روزی بر سم گوی بازی بر اسپی سوار شده بود که آنرا بسی هزار
دینار زر سرخ بها کرده بودند و جهان ملکه زوجهٔ شاه شجاع که مادر شاه
منوچهر بود و بسیار فاضله و کامله بود در فنون شعر و غیر آن با شاه سواره
ایستاده بود و هر دو تماشای چوگان بازی فرزند می کردند و شاهزاده درین
اسب تازی و چوگان بازی بود که ناگاه پای اسپ خطا شد و شاهزاده
بیفتاد و روی او مجروح و خون آلوده شد و عالم بر چشم شاه و جهان ملکه و سائر
ناظران از رعیّت و سپاه تاریک و سیاه گشت و غضب بر شاه مستولی
شده حکم کرد آن اسپ را بکشند امرا و مقرّبان حاضر بودند ملول و مضطرب
شدند زیرا که آن اسپی بود نادره و بی نظیر در صورت و رفتار هیچکس در آنزمان
مثل آن اسپی ندیده بود و نشنیده آخر بیچاره شدند و جهان ملکه اشارت

([illegible])

کروند که بدیهه بگوی و آن اسپ را حمایتی بکن و از کشتن برهان فی الفور
این رباعی بگفت :-

شاها تو ادب کن فلک بدخوی را — کو چشم رسانید رخ نیکو را
گر گوی غلط رفت بچوگانش زن — ور اسپ خطا کرد من بخش او را

شاه را آن رباعی خوش آمد اسپ را بوی بخشید و صد هزار درم
صلهٔ این رباعی بوی داد ٭

امیر شاهی سبزواری که نام وی آق ملک بن ملک جمال الدین است
و در اصل از اعیان فیروزکوه بود و تربیت کردهٔ میرزا بایسنغر بن
میرزا شاهرخ است . روزی در مجلس میرزا بایسنغر بزرگ زادهٔ ناقابل
برو مقدم نشست میرزا را این تقدم از او ناخوش آمد روی بامیر شاهی
کرد و گفت در باب تقدم این نااهل و تاخر خود بدیهه بگوی امیر شاهی
فی الحال این قطعه بگفت :-

قطعه

شاها مدار چرخ فلک صد هزار سال — چون من یگانهٔ ننماید بصد هنر
گر زیر دست خس بنشاکس نشسته‌ام — اینجا لطیفه‌ایست بدانم من این قدر
بحر است مجلس تو و در بحر بی خلاف — گوهر بزیر باشد و خاشاک بر زبر

اِنتخاب از بادشاہنامہ

مُلّا عبدُ الحمید لاہوری

بیان قسمت اوقات قدسی سمات قدسی برکات بجلایل امور یزدانی و نبایل شیون سلطانی

بعنایت بی غایت سبحانی انسان از سایر موجودات به عقل و کاردانی مختص گشته محل تکلیف او امر و نواہی و مورد بازپرس الٰہی گردید چنین مخلوقی انموذج صنایع غیر متناہی است و مرآت اسرار کونی والٰہی و بسازی و برای بازی نیافریده اند + مثنوی

توچہ چیزی چہ گوہری چہ کسی — نرسیدی بخویش در چہ رسی

عرش کم در بزرگواری تو — فرش در موکب عماری تو

بل مقصود کلی و مطلوب اصلی آنست کہ پرستش آفریدگار بتقدیم رساند و در معاملات ابنای جنس سر رشتہ سویت و عدالت بدست داشتہ در مقام یاری و مددگاری باشد و با اہل منزل در داد و ستد و کارگذاری طریقہ انیقہ حسن سلوک مرعی دارد علی الخصوص فرمانروایان والاشکوہ کہ بہ نیروی یزدانی و فر آسمانی از کافہ برایا بخلافت و نیابت الٰہی

امتیاز یافته انتظام عالم والتیام جهانیان باهم وجه همت والا گردانیده اند
چه ناگزیر سلاطین بلند مرتبت آن است که سرپنجهٔ مظلوم از دست پیچ
ظالم دور دارند و دلهاے عالمیان بکرم پروری و دادگستری مسرور و در
ترویج دین قویم و شریعت مستقیم نهایت اهتمام بکار داشته تهی دستان را
به ایصال مراد و توانگران را به عنایت و مرحمت شاد گردانند۔ لله الحمد که قبای
این شمایل رضیه برقامت زیبای این پادشاه دین پناه چست است و
افسر این خصائل بهیه بر فرق آسمان سای این خاقان فلک دستگاه درست برخی
از اوقات میمنت آیات این ذات ملکی صفات بعبادت الهی و لختی بمهمات
بادشاهی و پارهٔ به استراحت بدن برای ترطیب دماغ و ترویج قوی تا مهام
پادشاهی و حوائج بندگان الهی به انبساط طبیعت و رطوبت دماغ با نصرام
رسد می گذرد۔ وگاهی برای اعتیاد تردّد و دشواری و آگهی از احوال ملک
و افعال رعایا به نخچیری پردازند و در خورد و خواب که ناگزیر زندگی و پایندگی
است نهایت اعتدال رعایت می فرمایند و اصلا بسان فرمانروایان متغلب
که غرض از پایهٔ گرانمایه سلطنت جز اندوختن مال و منال که سرمایهٔ وزر و وبال
است امر دیگر ندانند و همگی زندگانی گرامی را بستلذات جسمانی و مغتنمات
نفسانی که پیرایهٔ اثم و نکال است صرف نمایند لمحهٔ بغفلت و بطالت بسر نمی
رود و خجسته ساعات شبا روزی چنین انقسام یافته پیش از بامداد بدو ساعت
نجومی از خواب عبادت انتساب در آمده به وضو می پردازند۔ در آغاز صبح
صادق سنّت موکّده گذارده رسیدن هنگام مستحب صلوٰة فرض رو به قبله مرادات

درکمال تخشّع واستکانت نشسته به اوراد وادعیه مشغول می شوند۔ پس ازان فرض را به خلوص نیّت وحضور قلب وتعدیل ارکان درنهایت تضرّع وابتهال ادا نموده بوظائف مقرّره می پردازند ✣

مثنوی

خود ندیدند بر سر گاهی | سال بیهودگان چو تو شاهی
بهترین مایه اش زسر حد جد | سنّتِ احمد است وفرضِ احد
طاعتِ ایزدی بضاعت را | سنّتِ احمدی شفاعت را

بعد از طلوع آفتاب بدو سه گھری سر مهر افسر از دریچه که آنرا بزبان اهل هندوستان جروکه درشن گویند بر می آرند جهانیان سعادت کورنش دریافته کامیاب مطالب صوری ومعنوی میگردند اکثر دو گھری وگاهی به اقتضاے قلّت وکثرت مهّمات وکمی وفزونی انبساط طبیعت کمتر یا بیشتر هم می نشینند وغرض از وضع این طرز بار که حضرت عرش آشیانی انار اللّٰه برهانهٗ اختراع فرموده اند آن ست که اکثر بندهاي مزاحم ومانع ومیدانی که مانند دل ودستِ کریمان وسیع است پیش از جمیع کارها بدریافت طلوع آفتاب آسمان آرا وطلوع خورشید گیتی کشا فیض نور ولور فیض دریابند وهم گرفتگان وجور کشندگان بی منازعی دواعی ومقاصد خود را معروض دارند متصدّیان مهمّات عدالت بکنه معامله وارسند در دو لتخانهٔ خاص وعام یا خلوتخانه که بغسل خانه معروف گشته وخدیو زمان آنرا بدولتخانهٔ خاص موسوم ساخته اند چنانچه گذارش مے یابد بعرض اقدس رسانند تا بنفس نفیس بازپرس

فرموده فصل معاملات بر وفق شریعت غرا نمایند و نیز فیلان مست سرکش آدم کش که آوردن آنها در دولتخانهٔ خاص و عام باعث مضرت تام است درهمین جا از نظر اقدس بگذرند و جنگ فیل که خاصهٔ پادشاهان هندوستان است و درخور تماشای فرمانروایان والاشان نیز درین مکان فسیح واقع شود. الحق بے چنان میدانی وسیع آویزهٔ چنین دو عفریت منظر کوه پیکر بروی کار نیاید. در زیر دست و پاے این دو بیستون با چار ستون در اثناے گریز و تعاقب جهانی دست خوش و پامال گردد + بیت

یک جهان پنبه را کشد بر جای　　روزگار از دو پیل پهلو سای

اگرچه باستانی سلاطین هندوستان به تربیت افیال کوه کن صف شکن پرداخته اند اما آنچه از جیاد افراد این نوع در کمیت و کیفیت بسان دیگر اشخاص کارخانهٔ سایر انواع درین دولت بلند مرتبت بهم رسیده در هیچ زمانے شنیده نیامد تا بدیدن چه رسد گاهی بحکم انبساط طبیعت تا چار پنج جفت بجنگ می اندازند و فیلان کوه آسای باد رفتار در همین سر زمین بر اسپ می دوانند - تا در پیکار بر سوار دلیر در آیند و اسپان افواج قاهره و تماشائیان امراو همین عرصه پهنا ور می بندند و ازین مقام که دست انتظام بهم پیوسته دولتخانهٔ خاص و عام که در کمال زینت و صفا است و بالای آن برای پناه آفتاب ایوانی از پارچه به پا میگردد و زیر آن قالین ها فرش میشود و سه طرفش چوبین مجری است به طول بیست و پنج گز و عرض پانزده مشتمل بر سه دروازه تشریف می فرمایند و جهانیان سعادت کورنش دریافته کامیاب مرادات می گردند.

پادشاه زادهای عالی مقدار بر یمین و شمال می ایستند و هرگاه حکم می شود
می نشینند و اکثر بندها پشت به حجرهٔ ایوان و برخی که به نسبت قرب امتیاز
دارند در راست و چپ آن نشیمن هر یک به اندازهٔ مرتبت سعادت ایستادگی اندوزند
و متصدیان مهمات برابر حجره که درخور رتبه ایستاده معاملات ملکی و مالی بعرض
اقدس می رسانند و ملتمسات منصبداران بوسیلهٔ بخشیان عظام معروض
می شود و جمعی به اضافات و خدمات سربلند می گردند و برخی که از صوبجات
و اطراف ممالک بدرگاه عرش اشتباه می آیند به سعادت ملازمت مستسعد
می شوند و طائفه که بصوبجات و خدمات متعین می گردند دستوری می یابند و
بذریعهٔ میر آتش و مشرف توپخانه و بخشیان احدیان برق اندازان و احدیان
از نظر کیمیا اثر می گذرند و هر که مستحق رعایت داند التماس می نماید و
متصدیان دار العمارت سرکار خاصهٔ شریفه از میر سامان و دیوان بیوتات مطالب
گوناگون بعرض اشرف اقدس می رسانند و هر کدام را بداهتاً پاسخی که حیرت
افزای وزرای عطارد آثار و کهنه تکچیان کاردان شود می فرمایند و بوساطت
مقربان درگاه عرائض پادشاهزادهای عالی مقدار و حکام صوبجات و
فوجداران و دیوان و بخشی و دیگر متصدیان مهمات و پیشکشها گذرد
عرائض درباری فلک دولت بنفس نفیس مطالعه میفرمایند
و حقیقت عرائض دیگر العزیز عرض رسد و صدر
کل ممالک محروسه عرض
می رساند و

سلکِ معروض میدارد و مقاصد این جماعه بانصرام می رسد و در حضور اقدس
هر کدام در خور استعداد مبلغی نقد عطا می شود و متصدّی خدمت عرض مکرّر
یادداشت هاے مناصب جاگیر و نقدی و اقسام معاملات ابواب المال
و اربابِ التحاویل[1] سائر احکام مطاعه بار دیگر به عرض اشرف می رساند و
کارگذاران اصطبل و فیلخانهٔ خیول و فیول رسم معتاد از نظر مقدس میگذرانند
ضابطهٔ گذشتن معتاد و باز خواست زری که بجهت خوراک دواب از سرکار
فیض آثار تن می شود بر تقدیر زبونی و لاغری این جانداران از مصنوعات
پادشاه دانش دستگاه حضرت عرش آشیانی است و متصدّیان داغ
و تصحیح تابینان امرا که خیول شان تازه بداغ و تصحیح رسیده باشد
با اسپان به نظر کیمیا اثر در می آرند تا اگر آدم یا اسپ زبون باشد
تابین باشی بعتاب پادشاهی معاتب گردد۔ دیگر مساہلہ روا ندارد۔
از ینجا پس از چار گھڑی و گاہی پنج بنقاضاے قلّت و کثرت حوائج و
مہمّات بندگانِ الٰہی برخاسته بدولت خانهٔ خاص رفته پایه افزاے
اورنگ اقبال مے گردند در عهد دولت حضرت عرش آشیانی میان
دیوانخانه و مشکوے دولت جای بود که آنحضرت دران غسل میکردند
و در آنجا بعضی ملتزمان بساط قرب بار می یافتند و دیوان و بخشی نیز
سعادت حضور دریافته مطالب ضروریه بعرض می رسانیدند بمرور ایام
این خلوت کده از ان رو که حمام متصل آن اساس می یابد به اسم غسلخانه
مشهور گشت و برا لسنهٔ خاص و عام مذکور و اکنون به تسمیه اقدس بدولتخانهٔ

---

[1] اس اصطلاح کی تشریح [illegible] آئین اکبری دیکھئے

خاص زبان زد روزگار است و در بنجا جواب بعضی عرائض ضروریہ بخط مبارک می نویسند در جواب لختے مطالب کہ بذریعۂ وکیل یا وزیر یا متصدیان خدمتِ عرض عرائض صوبہ داران بعرض اشرف می رسد دبیران بلاغت آئین مطابق آنچہ بر زبان الہام بیان جاری شود فرامین نافذ مضامین قلمی مے نمایند۔ وبعد از نگارش بہ شرف مطالعہ خدیو دوربین احتیاط گزین مے رسد۔ اگر غلطی در عبارت یا سہو و نسیانے در مطالب رفتہ باشد اصلاح می فرمایند واز پادشاہزادہائے کامگار ہرکہ صاحب رسالہ باشد رسالۂ خود در ظہر فرمان اطاعت عنوان نوشتہ بمہر خود رساند و بآئین رسالہ دیوان معرفت خود مے نویسد۔ بعد ازان فرامین قدر آئین بحرم محترم مے رود تا بمہر اشرف اوزک کہ نزد حضرت مہد علیا ممتاز الزمانی است مزین گردد و دیوان خلوت کدہ دیوانیان عظام مہمات خالصۂ شریفہ و تنخواہ ارباب مناصب معروض داشتہ بانصرام می رسانند و نیز صدر کل حوائج اصحاب استحقاق بعرض اقدس می رساند و خدیو خدا آگاہ جمعے را زمین و مبلغے را نقد و برخی را یومیہ درخور استعداد مرحمت نمودہ کامیاب میگردانند و لختے را مبالغ از خزائن زر و زن تصدق در دامن مراد ریختہ از احتیاج بر می آرند و نشبندی از اوقات بدیدن کارنامہائے صنعت گران سرطراز جادو پرداز از مرصع کار و میناکار وغیرہ مے پردازند و دارو غہائے کارگہ عمارت خاصہ بہ اتفاق معماران شگرف کار نادرہ آشنا طرح عمارات

بہ نظر اصلاح اثر در مے آرند وچون خاطر خورشید مآثر را با بنیۂ
رفیعہ واکنۂ منیعہ کہ روزگار درازنہ بحکم ان آثارنا تدل علینا از علو
ہمت وسمو دولت خداوندش بزبان بے زبانی در گفتار اند واعصار
دیر باز از آبادگیری وزینت گستری ونزاہت پروری نامش یادگار
توجہ تمام است۔ اکثر منازل را بہ نفس نفیس طرح مے فرمانید ودرآنچہ
معماران چابک دست بفکر دراز طرح کشیدہ باشند تصرفات بجا و
بازخواستہا ے زیبا می کنند وبرطرح مقرر رکن رکین دولت ساعد
رصین سلطنت یمین الدولہ آصف خان شروح قدسی احکام
بر مے نگارد۔ تادست آویز متصدیان عمارت و معماران باشد
درین عہد آسایش مہد کار عمارت بجاے رسیدہ کہ حیرت افزای
جہان نوردان دشوار پسند مہندسان جادو کار این صنعت بے
مانند است تفصیل آن در محالش نگاشتہ نامہ را رنگ آمیز و
خامہ را نقش انگیز خواہد گردانید وگاہے جانوران شکاری از
پرندہ وو دندہ بہ نظر والا در می آرند و لختے بہ تماشاے اسپان
پری منظر کوہ پیکر باد سیر آتش سار برق نہاد براق نژاد کہ رایضان
چابک سوار در صحن دولت خانۂ خاص می گردانند مے پردازند
وچہار پنج گھری روز باین مشاغل بسر مے رود۔ وخدیو زمان
درباز پرس جور خستگان دل شکستہ باآنکہ مردم داناے معاملہ
فہم خداترس رالیشان والاشان قضاء عدالت و داروغگی آن

نصب فرموده اندر روز چهارشنبه بے تخلف از جهروکه درسن برخاسته دولت خانۂ خاص را رشک بهشت برین مے گردانند و دران روز معدلت افروز جز متصدیان عدالت و ارباب فتوے وچندے از فضلاے دیندار دیانت کار و برخی از امرا که همیشه ملتزم بارگاه حضور اند بار نمی یابند و متکفلان عدالت یک بیک از دادخواهان را به نظر اقدس در آورده مدعی به عرض اشرف مے رسانند و خاقان مظلوم نواز ظالم گداز بشگفته روئی و نرم خوئی کیفیت واقعه استفسار فرموده بر وفق فتوای علما حکم مے نمایند و اگر سیاستی باید کرد برخصت شارع به تقدیم مے رسد و در بارۂ دادپژوهان اطراف واکناف که فصل مدعیات آنها جز در همان سرزمین صورت پذیر نباشد. مناشیر والا به ناظمان آنجا صادر مے گردد که بد وربینی و حق گزینی صدق از کذب باز دانسته ستم راندار ک نمایند و ستم دیده را بداد رسانند و الا متخاصمین را بدرگاه عدل و انصاف تا دارالخلافه اکبرآباد که محط رایات جلال است بفرستند و از مشاغل دولت خانۂ خاص فراغ یافته بشاه برج که در بلندی به سدرة المنتهی هم آغوش است و در استواری به سد سکندری هم دوش تشریف مے فرمایند و درین بیت الشرف غیر پادشاهزادهاے کامگار بخت بیدار وچندے از ملتزمان بساط قرب هیچ یکے بے دستوری راه ندارد و حقے

خدمت گاران کہ ایشان نیز بے طلب در نمی آیند و بآن خدمت قیام دارند توقف مے کنند و بعضے امور پادشاہی کہ بروی روز افتادن آن صلاح دولت نیست و مضامین فرامین قضا آئین کہ بامراے دور دست باید نوشت و اظہار آن مصالح ملکی بر تا بد باوزیر در میان مے آرند و آنچہ از مطالب ضروریہ خالصہ وطلب و تنخواہ ارباب مناصب در دولت خانۂ خاص بہ عرض نرسیدہ باشد وزیر درینجا معروض داشتہ بانجام می رساند ودرین رفعت کدۂ دولت دو سہ گھری می نشینند و گاہی کہ مقاصد بیشتر باشد بیشتر و نزدیک بہ نیمۂ روز مشکوی اقبال را بہ قدوم میمنت لزوم رشک افزائے مینو می گردانند و ہمین کہ وقت نماز ظہر می رسد بہ نماز و اوراد پرداختہ طعام تناول مے فرمایند و تا معاملات بہ ترطیب دماغ و انبساط خاطر بہ تقدیم رسد ساعتی بروفق سنت سنیۂ نبویہ علیہ کرایم الصلوۃ والتحیۃ بہ قیلولہ مے پردازند و در حرم محترم نیز بخلاف دیگر دولت مندان غفلت پیشہ بمستلذات جسمانی و متنعمات نفسانی نپرداختہ بہ قضاے حوائج محتاجان اشتغال مے نمایند و عفت مآب عصمت احتجاب ستی النساء خانم کہ از مزاج دانی و شیوہ زبانی و حسن خدمت و لطف ادب در خدمت ملکۂ روزگار حضرت مہد علیا بہ مہم سازی و معاملہ پردازی سعادت اندوز

است ہموار مطالب درماندگان و مقاصد اُفتادگان به عرض
آن اُبہت قباب خورشید نقاب مے رساند و آن بانوی
حریم اقبال بخدا بو خدا پرست معروض مے دارند وجہانی
کامیاب مرادات می گردد و بمستورات پراگنده اوقات
فراخور حال زمین و روزیانه و زر نقد مرحمت مے شود و برخی
دوشیزگان راکه از بے کسی و بے چیزی اسباب عروسی سرانجام
نپذیرد از حلی و حلل و نقود و دیگر آنچه ناگزیر این کاراست
درخور اصالت و حالت جہاز عنایت می شود
و به ہمسران آنہا نکاح انعقاد مے یابد و ہر روز در محل
اقدس از زر و زیور و مبالغ گرامند به این عنوان بخرج مے
رود و پس از نماز عصر گاہے به جھروکۂ دولت خاص و عام
بر می آیند و بندگان سعادت مند بدولت کورنش مے
رسند و به اندازۂ وقت مہمّات روائی می یابد و کشکچیان که
ہندوستانی زبان چوکیداران گویند تسلیم قور می کنند
و ہمواره بمرافقت سعادت نماز شام را در دولت خانۂ
خاص بجماعت ادا می فرمایند بعد از نماز دران نشیمن
فردوس آئین که از فزونیے کافوری شموع مرصّع لگن فروغ
آگین است قریب چار پنج گھری به نظم مہمات سلطنت
اشتغال مے نمایند و گاہی درین مکان نزاہت نشان

به استماع اقسام نغمات گوینده وسازنده توجه می فرمایند مهارت بادشاه دانش دستگاه درین صناعت بے مانند که لذیذ ترین مستلذات ودقیق ترین معقولات است خصوصاً نغمۂ هندوستانی بمرتبه ایست که زیاده بران متصور نیست بر همگنان پیدا است که حسن صوت را خصوصاً اگر متکیف به کیفیت نغمه شود در دلربائی وخاطر کشائی اثرے عظیم است چنانچه در اطفال بے تمیز مشاهد ومعاین است وهذا هیچ امتی از امم بے موسیقی نیست حتی سکان شوامخ جبال وقطان براری وقفار۔ وآنچه از وسعت دستگاه فزونی اداهاے نازک وفراونی معانی رنگین ومضامین دلنشین وگذارش مراتب نازونیاز در نغمۂ هندوستان است در دیگر نغمات عشری از اعشار ویکے از هزار نیست وبالجمله حسن نغمۂ هندوستان۔ چون نغمۂ حسن هند عالمگیر است ونغمه شناسان وحسن پرستان هر دیار مرا درا اسیر *

بیت

گوش چشمی شود چو آرد رنگ — چشم گوشی شود چو سازد چنگ

وبسا از صوفیان صافی دل وریاضت مندان پیوندگسل در محفل فیض منزل سماع وتواجد جان بجانان به آسانی سپرده اند و ودیعت حیاة را شگفته پیشانی۔ تفصیل آن از بسیاری شهرت محتاج نگارش نیست۔ وبعد فراغ ازین امور نماز عشا را ادا نموده

از دولت خانۂ خاص بہ شاہ برج تشریف مے فرمایند واگر کارے در دولت خانۂ خاص سرانجام نیافتہ باشد وزیر کل و بخشیان را طلب فرمودہ بانجام میرسانند واز ہشیاری وجدکاری کار امروز بہ فردا نینداختہ بل کار فردا امروز ساختہ بمشکوی دولت تشریف مے برند و دو سہ گھری درآنجا باستماع نغمہ فرح بخش خاطر مقدس گشتہ بادل بیدار وخرد ہوشیار سر دانش پرور بربالین خواب مے نہند وتا بخوشبین خواب درشوند مجلسیان شیوا بیان دس پس پردہ کتب سیر وتاریخ مبین احوال انبیا و اولیا و وقائع سلاطین سابقہ وحوادث خواقین سالفہ کہ سعادتمندان پند پذیر را تذکرۂ بیداری است و بیدار بختان روشن ضمیر را تبصرہ ہوشیاری خصوصاً ظفر نامہ کہ درآن آثار فرمانروائی وجہان کشائی حضرت صاحبقرانی گذارش یافتہ و واقعات بابری میخوانند وہمگی اوقات خواب عبادت انتساب قریب بدو پہر است اکثرے میفرمایند کہ اوقاتے کہ بدادگستری وخلق پروری وانجام مہام جہانیان وقضاے حوائج محتاجان واندوختن اسباب رضاے الٰہی و اداے حق نعمت پادشاہی بسر توان برد حیف باشد کہ بسان کوتاہ بینان ناسپاس وتن پروران حق ناشناس بخواب غفلت مصروف گردانیدہ شود ؂

انتخاب از شاهنامه

رفتن رستم به توران زمین به شکل بازرگانان

چو سالار نوبت بیامد به در — به شبگیر بستند گردان کمر
سپاه از پس پشت گردان به پیش — نهاده بکف بر همه جان خویش
همه نیزه و تیرشان همچو ن — همه دست را پاک شسته بخون
سپیده دمان گاه بانگ خروس — به بستند بر کوههٔ پیل کوس
تهمتن بیامد چو سرو بلند — به چنگ اندرون گرز و بر زین کمند
برفت از در شاه با لشکرش — همی آفرین خواند بر کشورش
چو نزدیکی مرز توران رسید — سران سپه را همه برگزید
بلشکر چنین گفت پس پهلوان — که ایدر بباشید روشن روان
مجنبید از ایدر مگر جان من — زتن بگسلد پاک یزدان من
بسی چیده باشد مگر جنگ را — همه تیز کرده بخون چنگ را
سپه را بدین مرز ایران بماند — خود و سرکشان سوی توران براند
همه جامه بر سان بازارگان — بپوشید و بگشاد بند از میان
گشادند گردان کمرهای سیم — بپوشیدشان جامه های گلیم

سوی شهر توران نهادند روی ‌‌ یکی کاروانی پُر از رنگ و بوی
گرانمایه هشت اسپ در کاروان ‌‌ یکی رخش و دیگر نشستِ گوان
ده اُشتر همه بار شان گوهرا ‌‌ صد اُشتر همه جامهٔ لشکرا
زبس هایهوی جرنگ درای ‌‌ بکردار طهمورثی کرّه نای
همه دشت از آوازِشان می‌خنید ‌‌ همی رفت تا شهرِ توران رسید
چو آمد بنزدیکِ شهرِ ختن ‌‌ نظاره بیامد برش مرد و زن
نُبُد پهلوان و سواران بجای ‌‌ نه کس پیش درگاه او در بپای
چو پیران ویسه ز نخچیرگاه ‌‌ بیامد تهمتن بدیدش براه
یکی جام زرّین پُر از گوهرا ‌‌ بدیبا بپوشید رستم سرا
دو اسپ گرانمایه با گوهرش ‌‌ بدیبا بیاراست اندر خورش
بفرمانبران داد و خود پیش رفت ‌‌ بدرگاه پیران خرامید تفت
برو آفرین کرد کای نامور ‌‌ با ایران و توران به بخت و هنر
چنان کرد روشن جهاندار ساز ‌‌ که پیران مرا او را نه دانست باز
به پرسید و گفت از کجائی بگو ‌‌ چه مردی و چون آمدی پوی پوی
بدو گفت رستم ترا کهترم ‌‌ ز شهر تو کرد ایزد آبشخورم
ببازارگانی از ایران به تور ‌‌ بپیمودم این راه دشوار و دُور
فروشنده ام هم خریدار نیز ‌‌ چه دارم چه خرّم ز هر گونه چیز
به مهرِ تو دارم درونم نوید ‌‌ کنون چیره شد بر دلم بر امید
اگر پهلوان گیردم زیر پر ‌‌ خرم چارپای و فروشم گهر

هم از داد تو کس نیازار دم | هم از امر مهرت گهر بار دم
پس آن جام پُر گوهر شاهوار | میان مهان کرد پیشش نثار
گرانمایه اسپان تازی نژاد | که بر موے شان گرد نفشاند باد
بسے آفرین کرد وان خواسته | بدو داد شد کار پیراسته
چو پیران بران گوهران بنگرید | کزان جام رخشنده آمد پدید
برو آفرین کرد و بنواختش | بران تخت پیروزه بنشاختش
که رو شاد و ایمن بشهر اندرآے | که ما نزد خویشت بسازیم جاے
ازین خواسته با تو تیمار نیست | کسے را بدین با تو پیکار نیست
برو هرچه داری بهائ بیار | خریدار کن هر سوے خواستار
فرود آے در خان فرزند من | چنان باش با من چو پیوند من
چنین گفت رستم که اے پهلوان | از ایران ترا اندم این کاروان
بدو گفت رو بار ز دگیر جاے | کنم پاسبانان به پیشت بپاے
یکے خانه بگزید و بر ساخت کار | به کلبه درون رخت بنهاد و کار
خبر شد کز ایران یکے کاروان | بیامد بر نامور پهلوان
ز هر سو خریدار بنهاد گوش | چو آگاهی آمد ز گوهر فروش
خریدار دیبا و فرش و گهر | بدرگاه پیران نهادند سر
چو خورشید گیتی بیاراستے | بدان کلبه بازار برخواستے

بر آمد برین روزگارے چنین
که رستم بماند به توران زمین

آمدن منیژه پیش رستم زال و بانگ زدن رستم بر وی و فرستادن انگشتری

منیژه خبر یافت از کاروان ... هم اندر بشهر اندر آمد دوان
برهنه سر آن دخت افراسیاب ... بر رستم آمد دو دیده پر آب
همی باستین خون مژگان برفت ... برو آفرین کرد و پرسید و گفت
که برخوردی از جان و از گنج خویش ... مبادت پشیمانی از رنج خویش
به کام تو بادا سپهر بلند ... ز چشم بدانت مبادا گزند
هر امید دل را که بستی میان ... ز رنجی که بردی مبادت زیان
همیشه خرد بادت آموزگار ... خنک شهر ایران و خوش روزگار
چه آگاهی استت ز گردان شاه ... ز گیو و ز گودرز ایران سپاه
نیامد ز بیژن بایران خبر ... نیایش نخواهد بدن چاره گر
که چون نوجوانی ز گودرزیان ... همی بگسلاند به سختی میان
بسود است پایش به بند گران ... دو دستش به مسمار آهنگران
کشیده به زنجیر و بسته به بند ... همه چاه پر خون ازان مستمند
نیابم ز درویشی خویش خواب ... ز نالیدن او دو چشم پر آب
بترسید رستم ز گفتار اوی ... یکی بانگ برزد براندش ز روی
بدو گفت کز پیش من دور شو ... نه خسرو شناسم نه سالار نو
ندارم ز گودرز و گیو آگهی ... که مغزم ز گفتار کردی تهی

به رستم نگه کرد و بگریست زار — ز خواری بباریدخون درکنار
بدو گفت کای مهتر پر خرد — ز تو سرد گفتن نه اندر خورد
سخن گر نگوئی مرانم ز پیش — که من خود دلی دارم از درد ریش
چنین باشد آئین ایران مگر — که درویش را کس نپرسد خبر
بدو گفت رستم که ای زن چه بود — مگر اهرمن رستخیزت نمود
همی بر خروشی تو بازار من — ازین روی بد با تو پیکار من
بدین تندی از من میازار بیش — که دل بسته بودم ببازار خویش
دو دیگر بجای که کیخسرو است — بدان شهر من خود ندارم نشست
ندانم ز بن گیو و گودرز را — نه هرگز بپیمودم این مرز را
بفرمود تا خوردنی هرچه بود — نهادند در پیش درویش زود
یکایک سخن کرد ازو خواستار — که با تو چرا شد دژم روزگار
چه پرسی ز ایران و از تخت شاه — چه داری همی راه ایران نگاه
منیژه بدو گفت کز کار من — چه پرسی ز رنج و ز تیمار من
ازان چاه سر با دلی پر ز درد — دویدم به نزد تو ای رادمرد
که از تو بپرسم یکی من خبر — ز گیو و ز گودرز پرخاش خر
زدی بانگ بر من چو جنگ آوران — نترسی تو از داور داوران
منیژه منم دخت افراسیاب — برهنه ندیده مرا آفتاب
کنون دیده پرخون و دل پر ز درد — ازین در بدان در دو رخساره زرد
همی نان کشکین فراز آورم — چنین راند ایزد قضا بر سرم

ازین زارتر چون بود روزگار — سر آرد مگر بر من این کردگار
که بیچاره بیژن دران ژرف چاه — نه بیند شب و روز و خورشید و ماه
به غلّ و به مسمار و بند گران — همے مرگ جوید ز یزدان مر آن
مرا درد بر درد بفزود ازان — نم از دیدگانم بپالود ازان
کنون گرت باشد بایران گذر — ز گودرز کشواد یابی خبر
بدرگاه خسرو مگر گیو را — نه بینی و یا رستم نیو را
بگوئی که بیژن بچاه اندرست — وگر دیر آئی شود کار پست
چو خواهی که بینی مپاسای دیر — کز ازیال سنگ است و آهن بزیر
بدو گفت رستم که اے خوب چهر — چرا باری از دیدگان آب مهر
چرا نزد باب تو خواهشگران — نینگیزی از هر درے مهتران
مگر بر تو بخشایش آرد پدر — بجوشدش خون و بسوزد جگر
گر آزار بابت نبودے ز بیش — ترا دادے چیز از اندازه بیش
به خوالیگران گفت هر گون خورش — که اورا بباید بیاور برش
بیکے مرغ بریان بفرمود گرم — دو دسته بدو اندرون نان نرم
سبک دست رستم بسان پری — نهان کرد در مرغ انگشتری
بدو داد و گفتش بدان چاه بر — که بیچارگان را توئی راهبر
منیژه برآمد بدان چاه سر — دوان و خورشها گرفته به بر
نوشته بدستار چیزے که برد — چنان هم نوشته به بیژن سپرد
نگه کرد بیژن بخیره بماند — ازان چاه خورشید رخ را بخواند

که ای مهربان از کجا یافتی — خورش ها کزین گونه بشتافتی

بسا رنج و سختی کت آمد بروی — ز بهر منی مهربان پوی پوی

منیژه بدو گفت کز کاروان — یکی مایه ور مرد بازارگان

از ایران به توران به بهر درم — کشیده ز هر گونه بسیار غم

یکی مرد پاکیزه با هوش و فر — ز هر گونه با او فراوان گهر

همش دستگاه است و هم دل فراخ — یکی کلبه سازیده در پیش کاخ

بمن داد ازین گونه دستار خوان — که بر من جهان آفرین را بخوان

بدان چاه نزدیک آن بسته رو — دگر گر بخواهد به بر تو به نو

بگسترد بیژن پس آن نان پاک — بر امید دل گاه با ترس و باک

چو دست خورش برد ازان داوری — بدید آن نهان کرده انگشتری

نگینش نگه کرد و نامش بخواند — ز شادی بخندید و خیره بماند

یکی مهر پیروزه رستم بروی — با آهن نوشته بکردار موی

چو بار درخت وفا را بدید — بدانست کامد غمش را کلید

بخندید خندیدنی شاهوار — چنان کامد آوازش از چاه سار

منیژه چو بشنید خندیدنش — دران چاه تاریک بسته تنش

شگفت آمدش داستانی بزد — که دیوانه خندد ز کردار خود

منیژه عجب ماند ازان کار سخت — بگفتا این چه خنده است ای نیکبخت

چگونه گشادی بخنده دو لب — که شب روز بینی همی روز شب

چه رازاست پیش آی و با من بگوی — مگر بخت نیکت نمودست روی

بدو گفت بیژن کزین کار سخت بامّید آنم که بگشاد بخت
کنون گر وفاے مرا نشکنی بسوگند با من تو پیمان کنی
بگویم ترا سر بسر داستان چو باشی بسوگند هم داستان
که گر لب بدوزی ز بهر گزند زنان راز بان هم نماند به بند
منیژه خروشید و نالید سخت که بر من چه آمد ز بدخواه بخت
دریغا شده روزگارانِ من دلِ خسته و چشم بارانِ من
بدادم به بیژن تن و خان و مان کنون گشت بر من چنین بدگمان
پدر گشته بیزار و خویشانِ من برهنه دوان بر سرِ انجمن
در گنج و دینار و تاج و گهر بتاراج دادم همه سر بسر
ز امّید بیژن شدم نا امید جهانم سیاه و دو دیده سپید
بپوشد همے راز بر من چنین تو آگه تری اے جهان آفرین
بدو گفت بیژن همه راست است ز مژگان تو آب پرکاست است
چنین گفت اکنون بباید گفت ایا مهربان یار هشیار جفت
سزد گر بهر کار پندم دهی که مغزم برنج اندرون شد تهی
تو بشناس کان مرد گوهر فروش که آن خوردنی مر ترا داد دوش
ز بهرِ من آمد به توران فراز وگرنه نبودش بگوهر نیاز
ببخشود بر من جهان آفرین به بینم مگر پهن روے زمین
رهاند مرا زین غمانِ دراز ترا زین تکاپوے گرم وگداز
بنزدیک او شو بگویش نهان که اے پهلوانِ کیان جهان

بدل مهربان و به تن چاره جوی — اگر تو خداوند رخشی بگوی
بیامد ز بیشه بکردار باد — منیژه به رستم پیامش بداد
چو بشنید گفتار آن خوبروی — کزان راه دور آمدش پوی پوی
بدانست رستم که بیژن سخن — گشاد است بر ماه رخ سر ز بن
بدو گفت رستم که ای خوب چهر — که ایزد ترا از تو مبرّا دهر
بگویش که آری خداوند رخش — ترا داد یزدان فریادبخش
ز زابل با یران ز ایران به تور — ز بهر تو پیمودم این راه دور
بسا غم که خوردی درین روز چند — ز تیمار گشتی چنین مستمند
چو این گفته باشی سخن را زدار — شب تیره گوشت بر آواز دار
ز بیشه فراز آر هیزم بروز — شب آید یکی آتشی بر فروز
ربدان تا به بینم سر چاه را — بدان روشنی بسپرم راه را
منیژه ز گفتار او شاد شد — دلش ز اندهان یکسر آزاد شد
بیامد دمان تا بدان کوهسار — که بودش بچاه اندرون غمگسار
بگفتش که دادم سراسر پیام — بدان نیک پی فرّخ نیکنام
چنین داد پاسخ که آنم درست — که بیژن بنام و نشانم بجست
تو با داغ دل چند پوئی همی — دو رخ را بخوناب شوئی همی
بگویش که ما را بسان پلنگ — بسود از پئی تو کمرگاه و چنگ
کنون چون درست آمد از تو نشان — به بینی کنون تیغ مردم کشان
زمین را بدرّانم اکنون بچنگ — بگردون براندازم آسوده سنگ

مرا گفت چون تیره گردد هوا   شب از چنگ خورشید گردد رها

بکردار کوه آتشی برفروز   که دشت و سر چاه گردد چو روز

چو بشنید بیژن بر آن سان پیام   بچاه اندرون گشت ازان شاد کام

سوی کردگار جهان کرد سر   که ای پاک بخشندهٔ دادگر

ز هر بد تو باشی مرا دستگیر   تو زن بر دل و جان بدخواه تیر

بده داد من زانکه بیداد کرد   تو دانی غمان من و داغ و درد

مگر باز یابم بر و بوم را   بمانم به سنگ اختر شوم را

تو ای جفت رنج آزموده ز من   فدا کرده جان و دل و چیز و تن

بدین رنج کز من تو برداشتی   همه رنج من شادی انگاشتی

بدادی بمن تاج و گنج و گهر   جهاندار خویشان و مام و پدر

اگر یابم از چنگ این اژدها   بدین روزگار جوانی رها

بکردار نیکان یزدان پرست   بپویم بپای و بیازم بدست

بسان پرستاره پیش کیان   بپاداش نیکت ببندم میان

کنون این یکی رنج بردار نیز   کزین رنج یابی بسی گنج و چیز

منیژه به هیزم شتابید سخت   چو مرغان برآمد به شاخ درخت

بخورشید بر چشم و هیزم به بر   که تا کی برآرد شب از کوه سر

چو از چشم خورشید شد ناپدید   شب تیره بر کوه لشکر کشید

بدانگه که آرام گیرد جهان   شود آشکارای گیتی نهان

که لشکر کشد تیره شب پیش روز   بگیرد سر هور گیتی فروز

نیژه بشد آتشی برفروخت ‌‌ ‌ که چشم شب قیرگون رابسوخت
بگوش اندرون بانگ روئینه خم ‌ ‌ که آید ز زره رخش روئینه سم

بیرون آوردن جهان پهلوان رستم زال بیژن را از چاه

تهمتن بپوشید رومی زره ‌ ‌ برافگند بند زره را گره
به پیش خداوند خورشید و ماه ‌ ‌ بیامد و را کرد پشت و پناه
همی گفت چشم بدان کور باد ‌ ‌ بدین کار بیژن مرا زور باد
به گردان بفرمود تا هم چنین ‌ ‌ به بستند بر گرده گه بند کین
براسپان نهادند زین پلنگ ‌ ‌ همه جنگ را ساخته تیز چنگ
تهمتن برخشنده بنهاد روے ‌ ‌ همی رفت پیش اندرون راه جوے
چو آمد بر سنگ اکوان فراز ‌ ‌ بدان چاه اندوه گرم و گداز
چنین گفت رستم بدان هفت گرد ‌ ‌ که روے زمین را بباید سپرد
ببایدشما را کنون تاختن ‌ ‌ سرچاه از سنگ پرداختن
پیاده شدند آن سران سپاه ‌ ‌ که از سنگ پرداخته مانند چاه
بسودند با سنگ بسیار چنگ ‌ ‌ شده مانده گردان و آسوده سنگ
چو از نامداران بپالود خوے ‌ ‌ که سنگ از سر چاه نهاد پے
از اسب اندر آمد گو شیر نر ‌ ‌ زره دامنش را بزد بر کمر
ز یزدان زور آفرین زور خواست ‌ ‌ بزد دست و آن سنگ برداشت راست
بینداخت بر بیشهٔ شهر چین ‌ ‌ بلرزید از آن سنگ روے زمین
ز بیژن بپرسید و نالید زار ‌ ‌ که چون بود کارت به بد روزگار

زگیتی همه نوش بودیت شهر / زدستش چرا بستدی جام زهر
چنین گفت بیژن ز تاریک چاه / که چون بود بر پهلوان رنج راه
مرا چون خروش تو آمد بگوش / همه زهر گیتی شدم پاک نوش
بدینسان که بینی مرا خان و مان / از آهن زمین وز سنگ آسمان
بکندیم دل زین سرای سپنج / ز بس رنج و سختی و اندوه و رنج
بدو گفت رستم که بر جانِ تو / ببخشود روشن جهانبانِ تو
کنون ای خردمند آزاده خوی / مرا مانده از تو یکی آرزوی
بمن بخش گرگین میلاد را / ز دل دور کن کین و بیداد را
بدو گفت بیژن که ای یار من / چه دانی که چون بود پیکار من
ندانی تو ای مهتر شیر مرد / که گرگین میلاد با من چه کرد
گر آید برو بر جهان بین من / برو رستخیز آید از کین من
بدو گفت رستم که گر بدخوئی / بیاری و گفتار من نشنوی
بمانم ترا بسته در چاه پای / باسپ اندر آیم شوم باز جای
چو گفتار رستم رسیدش بگوش / ازان تنگ زندان برآمد خروش
چنین داد پاسخ که بدبخت من / زگردان و از دوده و انجمن
زگرگین چنین بد که بر من رسید / بدین روز نیزم ببایدکشید
کشیدیم و گشتیم خوشنود ازو / زکینه دل من بیاسود ازو
فروهشت رستم بزندان کمند / برآوردش از چاه با پای بند
برهنه تن و موی و ناخن دراز / گدازنده از درد و رنج و نیاز

همه تن پر از خون و رخساره زرد — ازان بند و زنجیر زنگار خورد
خروشید رستم چو او را بدید — همه تن در آهن شده ناپدید
بزد دست و بگسست زنجیر و بند — جدا کرد از و حلقهٔ پای بند
سوی خانه رفتند ازان چاه سار — بیکدست بیژن بیکدست زار
پر از غم نشستند هر دو جوان — همی یاد کردند بر پهلوان
تهمتن بفرمود شستن سرش — یکی جامه پوشیده نو بر برش
ازان پس چو گرگین بنزدیک اوی — بیامد بمالید بر خاک روی
ز کردار بد پوزش آورد پیش — بپیچید ازان خام کردار خویش
دل بیژن از کینش آمد براه — مکافات ناورد پیش گناه
شب تار کردند اسبان بزین — بپوشید رستم سلیح گزین
نشست از بر رخش و نام آوران — کشیدند شمشیر و گرز گران
برفتند از چاه برگشته کار — چنان چون بود در خور کارزار
بشد با بنه اشکش تیز هوش — که دارد سپه را بهر سوی گوش
به پیش اندرون کاروان و بنه — سپه را همی برد او یک تنه
به بیژن بفرمود رستم که شو — تو با اشکش و با منیژه برو
که ما امشب از کین افراسیاب — نه آرام یابیم نه خورد و خواب
یکی کار سازم کنون بر درش — که فردا بخندد برو لشکرش
چنین گفت بیژن منم پیش رو — گر از من همی کینه سازید نو
برفتند با رستم آن هفت گرد — بنه اشکش تیز هش را سپرد

انتخاب از قصاید سلمان ساوجی

(۱)

فی الموعظه

ز حبس نفس خلاص ای عزیز گر یابی — سریر سلطنت مصر جان مقر یابی
ازین خرابهٔ تنگ مقام اگر ببری — فراز کنگرهٔ عرش مستقر یابی
اگر بچشم تأمل بخاک در نگری — بزیر پای خود اندر هزار سر یابی
کمال قدر و شرف میکنی طلب چون ماه — منازلی که تو می جوئی از سفر یابی
ز خود سفر کن اگر نعمت ابد طلبی — که در چنین سفر آن سفرهٔ ماحضر یابی
تو مرغ بی پری از بال همت خیزی — ببال کن طیران تا ز بال پر یابی
بزیر تیغ چو کوه ار نشسته باشد — که سنگ پارهٔ از لعل بر کمر یابی
بدان قدر که بیابی ز رزق راضی شو — چو بیش و کم همه در قبضهٔ قدر یابی
دلست کعبهٔ عرفان و کعبهٔ دل را — درا ز صفاست تو سعی بکن که دریابی
ببوی دوست سحر خیز شو چو باد صبا — که بوی دوست ز مشکین دم سحر یابی
تو خفتهٔ ز دو عالم خبر نداری هیچ — ز حال خویش بخواب عدم خبر یابی
چو مشک و عود عزیزی نفس و طیب نفس — به سوز سینه و خونابهٔ جگر یابی
ندیم مجلس کروبیان قدس شوی — ز شر نفس خلاصی بجو اگر یابی
بخلوت حرم دوست آنزمان برسی — کزین ره دو و دو نه تتق گذر یابی

دل شکسته جویا قوت شاد کن وانگه | بعهدهٔ من از آتش اگر ضرر یابی
زخویش دور کن آتش بکردهٔ خلاص | اگر بیابی ازان تیغ زین سپر یابی
اگر نه بر دل کوه است خاک از دوران | فسرده خون زچه در سینهٔ حجر یابی — فسرده
زغصه بر جگر بحر نیز داغی هست | وگرنه از چه لبش خشک و چشم تر یابی
زحشمت ار سبل ریب عیب برخیزد | سرا پردهٔ حجب عیب در نظر یابی
خواص خاص زعامی مجو که ممکن نیست | که آنچه در دل بحر است در شمر یابی
برای مصلحت پادشاه گردون را | گهی به خاور و گاهی به باختر یابی
سپهر با عظمت را که بسته هست کمر | برای خدمت اولاد بوالبشر یابی
تو برتری ز ملک زانکه بر کرامت نفس | که در ملک نتوان یافت در بشر یابی
تو در مزارع دنیا چو تخم بدکاری | در آخرت هم ازان جنس بار و بر یابی
دو تو نی فقرا جامه ایست کز عظمت | هزار میخ افلاکش آستر یابی — دوتائی
ندارد آن شرف اعتبار دنیی دون | که خویش را تو بدان چیز معتبر یابی
زآه و ناله حذر کن که غیر ناوک آه | بجوشن فلکی بر چه کارگر یابی
ببخش مال و مترس از کمی که هر چه دهی | جزای آن بیکی ده زداد گر یابی
تو هیچو منبع مائی بعینه چندان | که بیشتر بدهی فیض بیشتر یابی
چو غنچه خانه پراز برگ و دائمی دل تنگ | که کی زباد هوا خردهٔ زر یابی
مقدر است نصیب ار هزار سعی کنی | هر آنچه هست مقدر همان قدر یابی
چو نرگست همگی چشم پر ز زر و سیم است | نظر بزر نه کنی هیچ اگر بصر یابی
مکن ملامت دنیا که سست بنیاد است | گزین سرای و در خلد هشت در یابی — مذمت

جلیس او شوی انکه که چشم و گوش را | ق | کزان جمال و مقال حبیب دریابی
چو گاو چشم ز دیدار عیب سازی کور | | چو پیل گوش ز گفتار خلق کر یابی
گذر بلاله ستان کن چو باد تا در خاک | | غریق خون همه سرهای تاجور یابی
اگر بنسخهٔ تشریح جسم در نگری | | شروح صنع درین جلد مختصر یابی
گذشت عمر عزیزت به هرزه تا امروز | | دلا بکوش که باقی عمر دریابی
تو مردمی ز همه مردمان امید مدار | | که این کرم ز نفوس ملک سیر یابی
مباش در دم نحلی که در دمش نوش است | | که در دم و دُم او نوش و نیشتر یابی
نه هر حجر که بر آید در و گهر بینی | | نه هر قصب که بروید در و شکر یابی
ببین که با همه حسن تقاچه کوتاه است | | بقای صبح دوم را که پرده دریابی
ز آه سرد حذر کن که کوه را چون کاه | | زباد سینهٔ درویش پر حذر یابی
اگر کند سخنی در غلاف مظلومی | | ازان بترس که شمشیر کارگر یابی
همیشه نفع رسان باش و بردبار چو خاک | | که نکشت عمر گرامی ازین ثمر یابی

گمر نیز عمه

(۲)

فی الموعظه

رفتند رفیقان و رسیدند بمنزل | | در خواب وری تو هنوز ای دل غافل
از نیست بهستی و ز هستی بره نیست | | تا شهر وجود دست روان اند قوافل
راه تو پر از آب و گل و لاشه ضعیف است | | بس شاهسوارا که فرو رفت درین گل
ای غرهٔ دنیا مطلب غور که جستند | | نه غور پدید است درین بحر نه ساحل
آری ره بیرون شدنی هست ازین بحر | | آن راه ندانند بجز اهل سواحل

قسمت نشود بیش و کم از کوشش و تقصیر | تا خود چه قدر گشت مقدّر ز ازل
خواهی که برغبت همه پیوند تو خواهند | رو رشتهٔ پیوند نخست از همه بگسل
دنیا چه کنی جمع که مقصود ز دنیاست | دلقی کهن و نانی و باقی همه فاضل
تن ده برضا کانچه قضا بر تو نوشته است | از تو نشود دفع به تعویذ و حمایل
حق را بشناس از نظر چشم و دل و گوش | کاینها همه بر قدرت حق اند دلایل
گفتی تو که با حقم و حق بر طرف نیست | با تست بلی حق و تو مشغول بباطل
جز حق که تواند که کند آدمئی را | پیدا ز کف خاک بدین شکل و شمایل
در خوردن و خفتن چه شوی همسر انعام | می کن عملی تا نشوی کم ز عوامل
هم سوده و فرسوده شوی آخر اگر خود | ز آهن بودت عرق ز پولاد مفاصل
قول علمائی که عمل نیست در ایشان | مانندهٔ رمحیست که خالی ست ز عامل
این طول امل چیست بر آنی که زمانه | شد عمر ترا تا بقیامت متکفّل
خواهی که چو گل از دمت آسوده شود خلق | چون غنچه بر آن باش که گردی همه تن دل
عاجل دهی از دست که آجل بستانی | رو دوست طلب کن چه کنی عاجل و آجل
از خود گذر ای دوست بدو رس که کسی نیست | غیر از تو میان تو و مقصود تو حایل
در راه هوا کاه وشی سارع و پرّان | در شارع دین کوه صفت سنگی و کاهل
این اشک ریائی ست چه در رو چه نشیند | سیمی سره باید که بصیر است معامل
از حسن مزن لاف که خواهد شدن آخر | این نرگس چشم و گل رخسار تو زایل
تو در ظلمات شب کفرانی و برایت | بر کرده درین گنبد فیروزه مشاعل
در جاه گرفتم که شدی طغرل و سنجر | بنگر که کجایند کنون سنجر و طغرل

از بد که بد آید طمع نیک مدارید	خاصیّت کافور مجوئید ز پلپل	
چیزیکه خلاصِ تو در آنست خلوص است	باقی همه اجزاے تو قیدند و حبایل	
عالم که ندارد عملے مثل حمار است	بے فائدہ اثقال کتب باشدہ حامل	
از نفس بدان چشم نکوئی نتوان داشت	هرگز ندهد نفع عسل زهرِ هلاهل	
آخر تو نگوئی که بخشید ز اوّل؟	اصوات بم و زیر بہ قمری و عنادل	
یا کیست که داده ست بباغ از سرِ مستی	از بلبلهٔ گل مے گلگون به بلابل	مستی
یا بهرِ کمال از پے تحصیل خرد را	کس بر سر ابناے جهان کرده محصّل؟	
یا کیست که از اوّل ماه و وسط روز	نور مه و خورشید کند زائد و زایل	زاید
اینست چو محقق شود اے بندہ بود ظلم	گر تو نبری طاعت این حاکم عادل	
نفس ملکی را نه بود حاجتِ زینت	طاؤس ملائک چه کند زیب حلاحل	
دولت بجهد است و کفایت و گر اینست	این چیست که عالم رود اندر پی جاهل؟	
در بیت حرم قافلهٔ ساعی و مهجور	در نیمه یمن طائفهٔ ساکن و واصل	
بر دوش هر آنکس که طرازے ز هنر نیست	آن بین و مزن دست با ذیال اراذل	
وحشی که خورد خار قناعت بود آهو	گر زانکه فرود آورد او سر به سنابل	
رو قطع تعلّق بکن امروز که فردا	آسوده ز اغلالی و ایمن ز سلاسل	
توحید بدل گو چه کسا نیکه بانگشت	گفتند نهاو ند براں حرف انامل	
تو اصل و جودی شرفت واضح دلایح	خود را همگی ساخته باطل و عاطل	
در راندن سائل چه جوابت بود آخر؟	آن روز که باشد ز تو رزّاق تو سائل	
سلمان دگری اچه دهی پند که هستند	اوضاع ترا اهل جهان منکر و عاذل	

پندیکه بقول آیدت اوّل تو بفعل آر — ورنه نبود هیچ موثّر دم قائل

(۳)

وله فی مدح سلطان اویس

بختم از بادیه در کعبهٔ علیا آورد — بازم اقبال برین حضرت اعلا آورد
منم آن قطره که انداخت سحابم در خاک — باز بر داشتم از خاک و بدریا آورد
در محاق ارچه مه طالع من بود بقوس — آفتابش نظرے کرد و بجوزا آورد
جذبهٔ صحبت خورشید چو شبنم مارا — سوے مصعد دگر از مهبط ادنا آورد
چون سکندر طمعم بود به تاریکی و باز — به لب آب حیاتم خضر آسا آورد
ملجا من در شاه است و للّٰه الحمد — که مرا بخت برین ملجأ و ماوا آورد
رفته بودم ز سر شعر هوائے در شاه — دوش در خاطرم این مطلع غرّا آورد

باد نوروز نسیم گل رعنا آورد
گرد مشک ختن از دامن صحرا آورد

شاخ را باد به نقش دم طاؤس نگاشت — غنچه را باغ به شکل سر بغا آورد
لاله از دامن کوه آتش موسے بنمود — شاخ بیرون ز گریبان ید بیضا آورد
بلبل آشفته ازان گشت چو وامق که صبا — سخنے از دهن غنچهٔ عذرا آورد
از پے خسرو گل بلبل شیرین گفتار — نغمهٔ باربد و صوت نکیسا آورد
بلبل پردهٔ سرا صوت چکاوک بنواخت — مطرب زهره لوا نغمهٔ عنقا آورد
بودم افتاده ز پا شوق تو ام دست گرفت — بر سر کوے توام بے سر و بے پا آورد

سر زلفت که ز اسلام کنارے دارد / در میان عادت زنار و چلیپا آورد
سرو بالای بلند تو بدین شیوهٔ ناز / هر کجا رفت دل و هوش به یغما آورد
طرب لعل تو مے را برسانید به کام / جان شیرین به لب ساغر و صهبا آورد
عشق تو کیش من و طاعت شاهم دین است / مومن آنست که اقرار بدینها آورد
سرو را باد صبا منصب بالا بخشید / لاله را لطف هوا خلعت والا آورد
بود بر غنچهٔ گل وجهے و آن چه بر دان / بلبل از غنچه به تشنیع و تقاضا آورد
دامن پیرهن یوسف گل را بدرید / باد گوئی که برو عشق زلیخا آورد
تافت صد زهره ز هر شاخ بهر شاخ مگر / شاخ ثور است که بر زهرهٔ زهرا آورد
نقش بند چمن آراے طبیعت گوئی / نقش خضرا همه بر صفحهٔ غبرا آورد
گل رعنا چو سر نرگس مخمور گران / دید در ساغر زرین می حمرا آورد
کرد ساقی چمن بلبل عاشق را مست / زان می لعل که در ساغر مینا آورد
میشود باز دل از آرزوی طلعت شاه / غنچه در دل نگر آن فکر و تمنا آورد
پادشاهی که کمال شرف پادشهیش / نقص در سلطنت بهمن و دارا آورد
ظل حق شاه ویس آنکه ز آفات فلک / ملک را در کنف چتر فلک سا آورد
آنکه در دعوے ملکش چو خرد برهان خواست / آیت معدلت مملکت آرا آورد
تیغ او یک دو ذرعست و لیکن ز قلب / آتشے گشت و زبان تا به زبانا آورد
اے که نعل سم اسبت فلک از گوش ملک / کرد بیرون جهت پارهٔ حورا آورد
اے که خاک رهٔ شبرنگ تو برداشت بچشم / چرخ کحلے ز پے دیدهٔ بینا آورد
دین پناهید بذات تو و ذات تو پناه / به خداوند تبارک و تعالے آورد

هر کجا موکب منصور تو یک پے بنهاد — دولت از چار طرف روی بدانجا آورد
جان نمی داد عدو از پے تحصیل اجل — رفت شمشیر ترا بر سر اعدا آورد
دهر پیر است و جهان از تو کیخسرو عهد — قوتے در تن پیران کے برنا آورد
مشرف عیب بدیوان ضمیرت امروز — از ولایات عدم نسخهٔ فردا آورد
تیر قهر تو نه سخت عجائب دارد — که بهر جا که درون رفت مفاجا آورد
هر مثالیکه به توقیع سعادت بنوشت — آسمان بر سرش از نام تو طغرا آورد
بهترین صورتے اندیشهٔ اخلاص تو بود — زان تصوّر که خرد در دل دانا آورد
نور خورشید ضمیر تو دران بقعه که تافت — شاخ زر بار همه عقد ثریّا آورد
پادشاها! چه دهم شرح که بیماری و ضعف — چه بلا دور ز حضرت! بسرما آورد
پنج نوبت بسر صدق و ارادت هر روز — خواستم روی بدین کعبهٔ علیا آورد
رفته بودم ز جهان تا عدم آباد مرا — دولتت باز ببازوی توانا آورد
بعد سی سال سفر باز ز بغداد مرا — بعراق آرزوی مولد و منشا آورد
گریهٔ بیوه زن و اشک یتیمان عراق — اے بسا آب که در دیدهٔ خارا آورد
در عراق آنچه من از ظلم و تعدّی دیدم — شرم دارم به زبان بعضے از آنها آورد
یارب نیم شب و آه سحرگاه ضعیف — اے بسا رخنه که در گنبد اعلیٰ آورد
کیمیاے نظر لطف بران خاک انداز — که خدایت بجهان از پے احیا آورد
تا در اطراف جهان مرده مردم خواهند — به زبان ذکر جهانداری کسرے آورد

ملک کسریٰ همه در قبضهٔ فرمان تو باد
که جهان باز نخواهد چو تو کس را آورد

(۴)

منم کہ نیست شب و روز جز گناہ کارم — گناہ کارم و امید عفو می دارم
امید وار بفضل خدائے دہر روزے — ہزار بار خدا را از خود بیازارم
شکم بسان صراحی مدام پر ز حرام — سجود مے کنم و زان سجود بیزارم
چو من مخالف دین میرزم چو ساغر و چنگ — چسود گریۂ خونین و نالہ زارم
چو خامہ نامہ سیہ میکنم بدان سودا — کہ زلف دلکش مشکین خطی بدست آیم
تو آن مبین کہ چو زنبور جامہ ام عسلی است — کہ من ز روز ازل باز بستہ زنّارم
کجا رسد بنیا ہیچ حکمتم بزبان — کہ من بخاک سر چشمۂ دل انبارم
در آب گل شدہ ام غرق مشکلست از گل — رہ برون شدن من کہ بس گرانبارم
بمن بچشم بدی منگری کہ من در خود — چو نیک مے نگرم بدترین اشرارم
بآدمیم نخوانی دگر اگر یک رو — کنی مشاہدۂ پردہائے اسرارم
چو دیو ناکسم و ناسپاس و بدکردار — مباد در ہمہ عالم کسے بہ کردارم
نماند پند خرد را مجال در سر من — کہ پُر شدست دماغ از خیال و پندارم
بہ تن قرین مقیمان کنج محرابم — بدل ندیم حریفان کوے خمّارم
دمید صبح مشیب و رسید روز اجل — ولے ہنوز من از جہل در شب تارم
گرم چو عود بسوزند نیست کس را جرم — کہ من بدود دل خویشتن گرفتارم
مرا چو روز و شب آتش فروختن کار است — یقین کہ گرم بود در جحیم بازارم
شکستہ عہد و شکستہ دلم کہ خواہد کرد — شکستہ ہائے مرا جبر غیر جبّارم
ز کردہ توبہ و استغفر اللہ از گفتہ — اگرچہ خوب پسندیدہ است گفتارم

مہینا ملکا قادرا خدا و ندا | تو ئی رئوف و رحیم و غفور و غفّارم
وران نفس کہ امید از حیات قطع کنم | ز فضل و رحمت خود نا اُمید مگذارم
اگرچہ من برضایت نکردہ ام کارے | تو رحمتے کن و نا کردہ کردہ انگارم

(۵)

والصینالہ

چون بعزم حضرت خورشید جمشید اقتدار | آفتاب سایہ گستر سایۂ پروردگار
ابر دریا آستین خورشید گردون آستان | اردشیر شیردل نوشیروان روزگار
زہرہ عشرت ماہ طلعت مہر بہرام انتقام | مشتری رائی وعطارد فطنت و کیوان وقار
ظل حق چشم و چراغ دودۂ چنگیز خان | کاسمان را برمراد رائے او باشد مدار
از خراب آباد شہر ساوہ کردم عزم جزم | ساعت میمون بفال سعد روزے اختیار
جمعے از واماندگان موج طوفانِ بلا | قومے از سرگشتگانِ تیہ ظلمِ روزگار
جملہ در فتراک من آویختند از ہر طرف | کاخر از بہر خدا یا از پے اہل وتبار
چون بسوے کعبۂ حاجات داری روے دل | حاجتے داریم حاجتمند را حاجت برآر
ہدہدی تاج کرامت بر سراز حال سبا | گر مجالی باشدت پیش سلیمان عرضہ دار
کاے سکندر معدلت از جور یاجوج الامان | وے سلیمان ان امان از ظلم دیوان زینہار
ساوہ شہرے بود دریا بحری پر از گوہر کہ بود | اصل وا از معجز مولود احمد یادگار
هم نہاد خطہ اش از حرمتِ بیت الحرام از تربت | هم سواد عرصہ اش را از تربت دار القرار
بادا و چون باد عیسے روح بخش و دلکشا | آب او چون آب کوثر غمزدای و سازگار

انذر تربت

در شمال فصل تابستان او بردیست تا — در مزاج آذر و آبان او لطف بهار
همچو نرگس مست و زر در دامن نیم شب — خفته بود و نیست غریبان بر سر هر رهگذار
خواجگان مالدار و معتبر در وی چنانکه — هر یکی را همچو قارون بود صد سرمایه دار
خواجه شد بی اعتبار و مال شد تاراج — ای خداوندان مال الاعتبار الاعتبار
بود از خوبی سوادش چون سواد خلد جمع — از پریشانی نشد چون زلف خوبان تار تار — خال
بقعهٔ بینی چو در دریا تموج اضطراب — مردم در وی چو در دریا غریق اضطرار
عین گستاخی است گفتن در چنین حضرت بشرح — آنچه در وی رفته از قحط و وبا پیرار و پار
هیچ تشویشی در و نابوده جز در زلف یار — هیچ بیماری در و نابوده الا چشم یار
قحط تا حدی که مرد از فرط بی قوتی چو شمع — خون خود را سوختی و در آتش بردی بکار
شب همه شب بر نوای نالهای مرد و زن — خون شوهر می کشید از کاسهٔ سر چون عقار
هر دم از شوق سر پستانها در می گرفت — در دهان پیکان خون آلوده طفل شیرخوار
آه ازان اشرار کایشان آتش شمشیر بر — می جهند امروز و می پرند یک یک چون شرار
اولا بردند یکسر از سرای و خان و مان — هرچه بود از نقد و جنس اندر نهان و آشکار
تا به آب دیدها آن خیکها کردند پر — تا بجنت خانها بر اشتران کردند بار
آنکه بهتر بود و بهتر از پی سیب چوب — پوست بر تن سر بسر بشگافتندش چون انار
همچو آتش چوب می خوردند و میدادند زر — وانگه از بی طاقتی بر خاک می دند زار
آنکه دوش از ناز چون گل بود با صد برگ و ساز — می کند امروز بهر خردهٔ خود را فگار
برگل رخسار و سرو قد خوبان چگل — چشم گردون چون سحاب از روی غیرت اشکبار
توده توده برکفن اندامهای نازنین — در میان خاک و خون افتاده چون گل از خار

آنکه از صد دست بودش جا چو گل ازین ها دستها بر پیش و پس دارد ز خجلت چون چنار

تاج بربودند از منبر چو دستار خطیب طاق برکندند از مسجد چو قندیل از منار

بوریا در ناخن اعدا بدنزنان هر دم که خیز حلقه بیرون کن ز گوش طاق و پس پیش من آر

در ضیاع او که هر یک بود شهری معتبر گور آهو راست مسکن شیر و روبه را قرار

باغ چون باغش خراب و دشت گشتش چون سراب زاغ آنرا باغبان و قاز اینرا بازدار

میکند هر شب بجای بلبلان فریاد بوم کالفرار ای غافلان از این وحشت آباد الفرار

خسروا! الله دمی از حال مسکینان بپرس حسبةً لله نظر بر کار مظلومان گمار

الامان از تیغ قهر آلود درویش الامان الحذر از ناوک فریاد مظلوم الحذر

می رباید خال اقبال از رخ مقبل بحکم تیر آه مستمندان در دل شبهای تار

چون رواداری که در ایام عدل شاملت کز تواضع می فرستند باز تاج سر بسار

شیر و آهو دستها در گردن هم کرده خوش خفته باشند ایمن و آسوده در هر مرغزار

وانگه از تشویش ما را جای در سوراخ مور وانگه از بیداد ما را پای در دنبال مار

لجهٔ دریا و ما لب خشک از و کشتی صفت حضرت خورشید و ما محروم از و خفاش وار

اندرین شهر این زمان جمعی که باقی مانده اند از فقیر و از توانگر از صغار و از کبار

بر امید طلعت خورشید عدلت این زمان همچو ذره بر سر راهند چشم انتظار

گر در اظهار عنایت هیچ تقصیری رود بعد ازان دیار کی گردد دگر در این دیار

آفتابی از دل ما نور رحمت وا مگیر آسمانی از سر ما ظل حرمت وا مدار

تا دعای دولتت را از سر امن و امان میکنند اندر اناء اللیل و اطراف النهار

بیش ازین نتوان قدم زد بر بساط انبساط بر دو بیت عنصری کردم سخن را اختصار

لیابه بندد یا کشاید یا ستاند یا دهد ‌ ‌ ‌ تا جهان بر پای باشد شاه را این یادگار
آنچه بستاند ولایت و آنچه بدهد بسته ها ‌ ‌ ‌ آنچه بندد دست دشمن و آنچه بگشاید حصار

(۶) در مدح سلطان حسین گوید

بنازد ملک اسکندر ببالد افسر دارا ‌ ‌ ‌ به تخت و بخت شاهنشاه جلال الدین و الدنیا — جلال
جهان سلطنت سلطان حسین آن شاه دریادل ‌ ‌ ‌ که در دوران بخت او جهان پیر شد برنا
سر این تخت جمشیدی گذشت از تاج خورشیدی ‌ ‌ ‌ بچندین پایه زان منصب که او بر سر نهادش پا
کشند مهد شبستانش زحل بر طرز لالایان ‌ ‌ ‌ گرش طالع دهد یاری ولی کی دارد این یارا
شهنشاهی که میخواند بچشم ذهن و رای او ‌ ‌ ‌ ز روی تختهٔ امروز نقش صورت فردا
بیا در بزم او گیرد قدح ناهید در میزان ‌ ‌ ‌ به پیش تخت او بندد کمر خورشید در جوزا — چون
شد است از زینت صیافتش آب مملکت روشن ‌ ‌ ‌ گرفت از رایت عالیش کار سلطنت بالا
چو تاج خسروان آمد بدورانش هنر بر سر ‌ ‌ ‌ چو موی شاهدان آمد ز انصافش ستم در پا
جواب سائلان از وی نعم باشد نعم در پی ‌ ‌ ‌ بجز وقت تشهد در کلامش کس نه یابد لا
پادشاهی که در ظل همای عدل و انصافش ‌ ‌ ‌ بگردن میکشد شهباز طوق طاعت عنقا
فروغ روی رایت گرفته بر تیره شب گیسو ‌ ‌ ‌ ز روز آخر خورد او روشن تر شب یلدا
اگر بر نرگس اندازی نظر بینا شود نرگس ‌ ‌ ‌ وگر با سوسن آغازی سخن سوسن شود گویا
در ادراک کمالاتت خرد چندانکه می کوشد ‌ ‌ ‌ همان مقدار میباید که از آئینه نابینا

ملکش

فلکش می گفت با تسنیم و کوثر وصف لطفت را / جواب آمد که این لطف و عذوبت نیست اندر ما

بسی گردید خورشید از پی شهرت خرد گفتش / که شهرت را اگر جویی بجو در سایهٔ عنقا

سر تحریر اوصاف تو دارد کلک سودائی / سر از دستش بخواهد رفت میدانم درین سودا

اگر نتواند دیدن عدو از کور بختی دان / چه غم خورشید تابان را که خفاشش بود اعدا

هنوز از یک هزارت گل یکی نشگفته از غنچه / کنونت گوهر دولت برون می آید از خارا

نهال دولتت را باش تا هنگام بار آید / که از تیغ تو سرسبزیش اکنون میشود پیدا

شکوه و منصبت خواهد رسید از فضل حق جایی / که باشد قصر قدرش را رواقی گلشن مینا

بدور دولتت شمشیر خونخوار است منهزم / که بر گردن نهد سر هرش ولی بر گردن اعدا

چنان خواهد شدن عدلت که شمشیر زبان آور / خلاف شرع در عهدت نیارد دم زدن قطعا

ز دور عفت ذاتت پی تاراج عقل و دین / بشب خون بر سر مردم نیارد آمدن صهبا

ترا بیرون ز سلطانی است حاصل ملک درویشی / که صدق اندرونی را توان دانست از سیما

خداوندا منم کز مدح آباء سرافرازت / بگوهر کرده ام ترصیع گوش اهل عالم را

شما را واجب است الحق نظر در کار من کردن / عجب حالیست حال من نظر در حال من فرما

الا تا هر شجر قمری سراید نغمهٔ بلبل / الا تا در چمن نرگس گشاید نرگس شهلا

نشاند بر کمر کهسار طرف لعل و فیروزه / در آویزد بتاج لاله شبنم لولوی لالا

که از قوس قزح یابی هوا را وسمه رنگ ابرو / که از نجم و شجر بینی زمین را آسمان آسا

صبا در صبحدم خیزد رباید برگ لعل گل / چو دزدی با چراغ آید گزیده تیره دکالا

برای هاون لاله که لعل است و شبه در هم / بسازد دستهٔ مشکین نسیم صبح عنبرسا

مقامی است گرداند سهی سرو از پی مرغان / نوازد از مقام راست صد دستان هزار آوا

زطوطی رنگ شاخ آید نوای نغمهٔ ساری ز کافوری سمن خیزد نسیم عنبر سارا
عنادل چون کلیم اندر کلام آیند با اغصان شود شاخ شگوفه چون عصا اندر ید بیضا
چو دلالی که در خلوت عروس تازه دیبا خزد باد صبا هر دم در آغوش گل رعنا
چنار و سرو در سور عروسان گل سوری بپوشند از هزاران دست دیبا جامهٔ زیبا
الا تا لاله در صحرا الا تا غنچه در بستان یکی چون تاج یک آمد دگر همچون سر بیغا
بهار دولت و عمر ترا سرسبز بادا چنان کز وی خجل گردد ریاض گلشن جنت
زبخت و دولت کامل هر آن چیزی که خواهد دل ترا بادا همه حاصل بفضل مبدع اشیا
دعایت میکنم از جان و دل این است روز و شب دعای غیر ازین یارب تقبل هذه منا
مبارک باد و میمون باد و فرخ باد این دولت کزین وصلت همی نازد روان آدم و حوا

(٧)

وله ایضاً

باز این منم که دیدهٔ بختم منور است زان خاک ره که سرمهٔ خورشید انور است
باز این منم که قبله گهم ساخت آسمان زان آستان که قبلهٔ خاقان و قیصر است
باز این منم نهاده سر طوع و بندگی در پای آن سریر که با عرش همسر است
باز این منم برابر آن کعبه کز جلال با منتهای سدره مقامش برابر است
ای دل شکایتی که ز دوران روزگار داری نهان مدار که درگاه داور است
ای بنده حاجتی اگرت هست عرضه کن کین بارگاه بادشه بنده پرور است

دارای شرق و غرب شهنشاه بحر و بر ‌ ‌ ‌ کاوصاف بحر جودش از اندیشه برتر است
خورشید تیغ زن که ز تیغ گهر نمای ‌ ‌ ‌ از شرق تا به غرب جهانش مسخّر است
سلطان اویس سایهٔ حق کز کمالِ عدل ‌ ‌ ‌ ذاتش معزّ دولت و دین پیمبر است
شاهی که از برای صلاح جهانیان ‌ ‌ ‌ پیوسته تخت و افسر او اسپ و مغفر است
یاجوج فتنه قاصد ملک است و تیغ شاه ‌ ‌ ‌ اندر میان کشیده چو سدِ سکندر است
در دور او بخاک فرو رفته است زر ‌ ‌ ‌ وز آسمان گذشته بصد پایه منبر است
روز ولادتش چو نظر کرد مشتری ‌ ‌ ‌ اتصال داد و گفت که او سعد اکبر است
گردون بچار رکن جهان پنج نوبه زد ‌ ‌ ‌ کین پادشاه شش جهت و هفت کشور است
دولت سرای سلطنتش را سپهر پیر ‌ ‌ ‌ در گوش کرد حلقه و چون حلقه بر در است
ای از شرف سر آمده کل کائنات ‌ ‌ ‌ ذات مبارک تو عقل مصوّر است
چتر تو نقطه ایست درین سبز دائره ‌ ‌ ‌ کان نقطه بر محیط کرم سایه گستر است
تیر تو طائریست همایون که روز رزم ‌ ‌ ‌ خط فراغ بال جهانیش در بر است
تا خطبهٔ عروس ممالک بنام تست ‌ ‌ ‌ نام تو بسته بر زر و بر روی زیور است
تیغ تو بر سر آمدهٔ خصم تست لیک ‌ ‌ ‌ از زحمت آمده سر خصم تو بر سر است
مانند مخیّم تو به لشکرگه نجوم ‌ ‌ ‌ کز شرق تا بغرب خیام است و لشکر است
فی الجمله خود به عدّتِ لشکر چه حاجت است ‌ ‌ ‌ آنرا که عون عصمتِ حق یار و یاور است
گر لشکر عدو شود از ذرّه بیشتر ‌ ‌ ‌ روز مصاف پیش تو از ذرّه کمتر است
آب مخالفان مده الا بجوی تیغ ‌ ‌ ‌ کابشخور مخالفت از حد خنجر است
آنجا که نام نامهٔ عدلِ تو میرود ‌ ‌ ‌ آرامگاهِ گور و کنام غضنفر است

شاهین که کبک خواب نکردی ز بیم او
بالش تذرو را شده بالین و بستر است

وقتی که همّت تو دهد ساغر نوال
یک نیمه از زمین تو دریای اخضر است

جای که رفعت تو زند خیمهٔ جلال
یک فلکه از خیام تو خورشید خاور است

ارزاق را حواله بدیوان همتت
کردند تا بروز حساب این مقرر است

با عود شکر ارچه ندارد قرابتی
دائم ببوی خلق تو با او برادر است

شاها منم بمدح تو آن طوطی فصیح
کز نطق من دهان جهان پر ز شکر است

از بحر طبع من به ثنایت درین محیط
هر جا سفینه ایست کنون غرق گوهر است

من آن معزّ دین خدا را معزّیم
کش صد غلام همچو ملکشه و سنجر است

دوری ز حضرت تو گناهیست بس بزرگ
از بنده نیست این نه سپهر ستمگر است

گردون مدام باعث حرمان بنده است
این خوی در طبیعت گردون مخمّر است

دوری باختیار نجستم ز حضرتت
خود ذرّه را ز مهر جدائی چه درخور است

سوگند می خورم به بهشت و قصور و حور
وانگه بخاک پای تو کان عین کوثر است

کز مدت فراق تو روزی که رفته است
پندار کرده ام که مگر روز محشر است

تا در میان گلشن گردون دهان شیر
فوّارهٔ مرصّع این چشمهٔ زر است

منصور باد رایت تو کافتاب فتح
طالع ز برج این علم شیر پیکر است

سعادت نامهٔ ناصر خسرو علوی

باب اوّل در تسلیم

دلا همواره تسلیم رضا باش	بهر حالی که باشی با خدا باش
خدا را دان خدا را خوان بهر کار	مدان تو یاوران را به از و یار
چو حق بخشد کلاه سربلندی	تو دل در دیگرے بهر چه بندی؟
خدا را باش اگر مردِ خدائی	مکن بیگانگی گر آشنائی
حدیث جنّت و دوزخ رها کن	پرستش خاص از بهرِ خدا کن
ترا بر هر دو گیتی برگزیدست	هم آخر بهر کارے آفریدست
ز تو جز بندگی کردن نباید	از و خود جز خداوندی نیاید
برین در هیچ اکراهے نباشد	وزین به هیچ درگاهے نباشد
اگر لافے زنی هم لاف دین زن	همیشه دست در حبل المتین زن
بهر کارے مددگارت خدا لیست	دلیل راه دینت مصطفا لیست

باب دوم در نیکی

دلا پندم نیوش و دل درو بند	ز تو توبه، ز پیرانِ کهن پند
ازیرا اگر بخود خواری نخواهی	مکن کارے که بار آرد تباهی

مکن کارے کہ از ننگ و ندامت / سیہ روئی کشی اندر قیامت
چو در نیکی رضاے کردگار است / بہ از نیکی نگہ کن تا چہ کار است
درونِ دردمندان شاد مے دار / ز روز درگذشتن یاد مے دار
مکن از حالِ مسکینان فراموش / چو داری مایۂ در علمِ دین کوش
چو از صحبت کند بر نفس تاثیر / بہ صحبت دوستانِ معتبر گیر
دلت را راست کن گر راست کاری / کہ ہست از راست کاری رستگاری
نہ آموزندہ پندِ نیک بر گیر / ز نیکی گر بدت افتد مرا گیر

باب سیم در کم آزاری

فزون خواہی بقا دلہا میازار / کہ دائم دیر زی باشد کم آزار
بیادِ حق تعالے باش خوشنود / کہ خوشنودی رضا حاصل کند زود
مبر بر کس حسد گر مالدار است / کہ تو در رنجی و او شادکار است
ہمیشہ نیک خواہِ مردمان باش / بہ نیکی کوش و آنگہ در امان باش
چو بد خواہی بکس از غم بکاہی / بہ بینی ہیچ بد گر نیک خواہی
دلت را با مروت متفق کن / دگر خیرے کنی با مستحق کن
مدد دہ تا کہ حق یار تو باشد / ہمہ عالم مددگارِ تو باشد
مروت نیست ار افتادہ گانی / برہ بینی و خود مرکب برانی
ز نیکان باش اندر نیکوئی کوش / مکن نیکئ کس از دل فراموش
بہ نیکان عمر ساز و برگ خواہد / بد از اخلاقِ عالم مرگ خواہد

باب چهارم در بُردباری

بکس پسند آنچت ناپسند است
که واجب کشتنِ مار از گزند است

مشو کس را بکین خانه برانداز
که هر کس بد کند یابد بدی باز

مکن شیرین بدل مالِ یتیمان
که از مالت بکاهد هم ز ایمان

تو با خلقِ خدا خوش باش و خوش گو
که خون از پرورش شد مشک خوشبو

گذر از تندی واز تندخوئے
تواضع پیشه گیر و تازه روئے

گره با هر کسے مفگن برابرو
چه بدتر باشد از طبع ترشرُو

مپندار از لب خندان زیان است
که خنده روئ از اهل جنان است

فرو خور خشم اندر گاه گرمی
ز مؤمن خوش بود چربی و نرمی

حلیمی کن چو دانه در گه تنگ
گرت بر سر بگردد آسیا سنگ

مشو غرّه بزور بازوے خویش
که باشد زور بازو ها ازین بیش

باب پنجم - در بیان جاهل و ناجنس

بر از جاهل ارچه خویش باشد
که رنج وے ز راحت بیش باشد

زنادان و ز ناجنس و ز ناکس
بشب بگریز و منگر هیچ پس پس

مکن دل خود بسود بیکرانش
که صد سودش نیرزد یک زیانش

حذر از مال دارِ پُر تکبّر
که مبرز گنده تر گردد چو شد پُر

مکن کارے که نے کار تو باشد
گزان بر هر دل آزار تو باشد

تبرّا کن ز ہر بد فعل و بدنام
کہ بدنامت کند چون خود سرانجام

مکن صاحب سراز نمّام و غمّاز
بکش دامن ز دزد خانہ پرداز

مباش ایمن ز دست و چشم طرّار
ہمہ کس دزد دان کالا نگہ دار

مکن ہمراہی کس نازمودہ
تفاوت دان ز دیدہ تا شنودہ

منافق را مدان یار موافق
منافق را منافق دان منافق

باب ششم در گفت و شنود و پند شنودن

سخن دانستہ گو چیزے کہ گوئی
خود آن آہستہ گو چیزے کہ گوئی

بمیدانِ فصاحت چون در آئی
مران بس گرم تا در سر نیائی

مکن چیزے بر اہل روز گارت
کہ پرسد از تو روزے کردگارت

سخن بشنو ز لفظ ہر ہنر جوے
از آن سانی کہ خوش آید چنان گوے

مگو ناخوش کہ پاسخ ناخوش آید
بکوہ آواز خوش دہ تا خوش آید

مشو با خسروان گستاخ بازی
زبان ہشدار تا سر در نبازی

سخن ناگفتہ باشد کے چو گفتہ
چو شد گفتہ کجا ماند نہفتہ

بہر گفتار منما پیش دستی
مگو ناگفتنی ہا روکہ رستی

ہمیشہ مشورت با دوستان کُن
ز دشمن راز دل دائم نہان کُن

باب ہفتم در دوستی و دشمنی و وفا

چو خواہی کرد با کس دشمنی ساز
مینگن دوستی با او ز آغاز

فگندن دوستی با کس سلیم است — وفا بردن بسر کارے عظیم است
مرنجان کس مخواهش عذر از آن پس — که بدکاری بود رنجاندن کس
مکن قصدِ جفا گر با وفائی — ز سنگ طبعی بود دگرگ آشنائی
چو رنجانیدن کس هست آسان — بدست آوردنش نبود بدانسان
درِ گنجِ معیشت سازگاریست — کلید بابِ جنّت بردباریست
ز توفیق و کلید بے ریائی — همه درهاے دولت برکشائی
چو نتوانی علاج درد کس کرد — میفزاے از جفائش درد بر درد
سنان جور بر دل ریش کم زن — چو مرهم مے نسازی نیش کم زن
ز مردم زادۂ با مردمی باش — چه باشد دیو بودن آدمی باش

باب هشتم در طمع و خواری

طمع در هر چه بستی پاے بستی — چو دست از جمله شستی رو که رستی
طمع بسیار کردن خواری آرد — نتیجه خواریش غمخواری آرد
مدار از کس طمع هردم بچیزے — شود خوار از توقع هر عزیزے
طمع آرد بروے مرد زردی — طمع را سر ببر گر مرد مردی
هر آن سختی که با تو روے نمود — گر آسان گیریش آسان شود زود
بهر بادے مجنبان ز جائے چون بید — به تمکین باش همچون ماه و خورشید
چو مردم پاے محکم نه درین راه — ز آرزو آرزو کن دست کوتاه
قناعت کن بنان خشکهٔ خویش — چو کردی از برون سفله مندیش

خنک بارے بود بار قناعت	کجا باشد چو بازار قناعت
طمع داری سگِ هر تیره کیشی	چو ببریدی طمع سلطان خویشی

باب نهم در احسان

پے نفع اختلاط سفانه مگزین	که دنیائی بیفزاید رود دین
به بخشش کوش چون سنت دهد بر	مکن بر کس بسیم و زر تفاخر
بده چون داد نعمت کردگارت	که ندهد بهرِ تو میراث خوارت
بیزدان ده چو در بخشش شتابی	بیزدان هرچه بدهی باز یابی
برآور حاجت درویش دلریش	بترس از روز حاجتمندی خویش
جوانمردی سعادت را دلیل است	زهر کس این صفت ناید بخیل است
سخی طبع ایمن است از دوزخ و نار	بخیل اندر سقر گردد گرفتار
سزد در خانه گر نانے نداری	که در بسته بمهمانے نداری
چه بدتر در کرم تاخیر کردن	چه بهتر گرسنه را سیر کردن
مخور غم بهر رزق و روزی او	که با هر کس روان شد روزی او
بتابستان مدد ده کوزهٔ آب	زمستان آتشی و موضع خواب

باب دهم در راحت رسانیدن و نیکوئی خواستن

بهین کارے که اندر زندگانیست	نکوخواهی بکس راحت رسانیست
توگر توفیق داری هم بر آن باش	نکوخواه و بکس راحت رسان باش

بلطف و مرحمت دل ها نگهدار
کس از دست و زبانِ خود میازار

بکار افتاده کار آموز مے باش
بهر دل سوخته دل سوز مے باش

علاج دردمندان کن بهر درد
که هر کس کو جراحت کرد بد کرد

چو مرهم خسته را راحت رسان باش
بسختی چارهٔ بیچارگان باش

بپوے اندر جوانی راهِ یزدان
جوان بهتر خدا ترس و خدا دان

به پیری خدمتِ مادر پدر کن
جوانی و جنون از سر بدر کن

مزن طعنه بر ایشان از دل سیر
که گر یابی زمان گردی تو هم پیر

که پروردست مادر در کنارت
پدر بُد سالها تیمار دارت

باب یازدهم در اختلاط با مردمِ دانا

سعادت اختلاط زیرکان است
ز نادان گر رسد سودے زیان است

ز دانایان تنی ارزد جهانی
نیرزد صد سر نادان بنانی

ز دانا بد روئی دانش پذیرد
چو شمعے کان ز شمعے نور گیرد

مبر از صحبت دانا که دانش
کند تاثیر بر تو از زبانش

بلطف از خویش بهتر جو حریفت
که همچون خویش گرداند ظریفت

بیاموز آنچه نشناسی تو زنهار
که بر کس نیست از آموختن عار

بشاگردی هر آن کو شاد گردد
بود روزے که هم استاد گردد

سگ استاد را صیدش حلال است
ز جاهل کشتنِ حیوان وبال است

دران کن جهد تا دانش پذیری
که نادان خیزی از نادان بمیری

بنی آدم اگر بہ دان نبودے
امورش بر ہمہ حیوان نبودے

باب دوازدہم در بر بدن از نادان

از انسانند کنّاس و گلابی
ولے زین بوی و نان یک گندیابی

چہ خوش گفت آن خردمند سخندان
کہ روی از صحبتِ نادان بگردان

درختِ اُنسِ نادان بر نیارد
حضورش جز کہ درد سر نیارد

زبان پیدا کند گر سود خواہد
بدارد بر شرار بہبود خواہد

کسے چون عمر با نادان بسر بُرد
بدو نادان بماند مرد چون مرد

چو از تو مے گذارد دور ساقی
غنیمت دان دو روزہ عمرِ باقی

بسے سرہا فرو رفت است ازین دور
درین قلزم نشان نہ ہند ازین غور

ترا اسباب عطاری فراوان
تو کنّاسی کنی کس را چہ تاوان

کنون دریاب چون توفیق داری
کہ نتوانی گذشتہ باز آری

باب سیزدہم در شروع واجتناب از کارہا

دو روزہ عمر در دنیاے فانی
نکو کن خوے و خلق و زندگانی

بہر کارے سرِ رشتہ نگہدار
عنان یکبارگی از دست مگذار

بہر جائی کہ خواہی در شدن را
نگہ کن راہ بیرون آمدن را

بہر کارے کہ خواہی کرد مدخل
نگہ کن آخرِ کارش باوّل

مباش ایمن زہر راہی و چاہی
کہ دشمن بر کند کوہے بکاہی

مخسپ ارچه بخوابت میل باشد
بهر جا ره گذار سیل باشد
شناور باش از هر آب مگذر
که اندر آب بر میرد شناور
بگفتار زنان هرگز مکن کار
زنان را ناتوانی مُرده انگار
زنان چون ناقصان عقل و دین اند
چرا مردان ره ایشان گزینند

به پیران زبون کن دستگیری
که در پیری بدانی قدر پیری

باب چهاردهم در دانستن جاے میان انجمن

بدان خود را میان انجمن جاے
مکش بیش از گلیم خویشتن پاے
مشو برتر نشین از پایۂ خویش
طلب کن جنس خود همسایۂ خویش
بجاے خود نشین کان به که خوانند
ببالا زانکه با زیرت نشانند
بسا بیدق که چون خوردی پذیرد
به آخر منصب فرزین بگیرد
نگهدار از پراگنده زبان را
میفگن در هلاکت جسم و جان را
ز هزل و لاغ تو آزار خیزد
مزاج سرد آب رو بریزد
چو شه دارد ترا همسایۂ خویش
طلب کن جنس خود همپایۂ خویش
بود در خشم شه آتش فروزی
مرو بس پیش آتش تا نسوزی
عجب کارے ست کار بادشاهی
درو هم قهر و هم لطفِ الهی

گهے نوش است بر کف گاه زهرش
گهے لطف است همراه گاه قهرش

باب پانزدهم در شکر درویشان در فقر

ره فقر است راهی با سلامت — بری از شر و ایمن از ملامت
خلاف سربزرگی کن بخوردی — درین ره پا نهادی دست بردی
چو مردان باش اگر مرد خدائی — رها کن زرق و سالوس و ریائی
اگر با نام و با ناموس باشی — نباشی مرد ره سالوس باشی
ز خود بینی حذر کن گر بدینی — خدا بینی اگر خود را نه بینی
به نیکی نیست کن دعوی هستی — بدان از خود پرستی حق پرستی
فنا شد تا بهشتی گشت ادریس — ز خود بینی به لعنت گشت ابلیس
بود کبر و منی با اهل طاعات — ز مستان گریه بینی و مراعات

باب شانزدهم در بیان سالکان محقق

چه دانی چیست در کنج خرابات — ز سوز و درد رندان در مناجات
دلیلانی که بیتابان راهند — سریر مسکنت را پادشاهند
نهاده نام خود هر یک گدائی — دو عالم را زده یک پشت پائی
پریشان گرد دو عالم عرصه دارند — نظر از جانب حق بر ندارند
تو خود با رهروان خویشی نداری — سر سودای درویشی نداری
جهان خالی ز مردان خدا نیست — نه کس را بود آنچه مر ترا نیست
دغل بسیار مردان در میانند — ز بس اغیار از یاران نهانند

باب هفدهم در دعویداران مقلّد

چو گنجند آن عزیزان در خرابی — طلب کن گنج پنهان تا بیابی
ترا اے مدعی معنی بباید — که دعوے دار بے معنی نشاید
نشانداری که گل از خار خیزد — بکن کارے که کار از کار خیزد
بدان ره را و آنگه رهبری کن — ندیده راه ترک داوری کن
کس از مقصود مقصد کے شود شاد — که از اعمیٰ بعمیا جوید ارشاد
اگر خود طالبی مردے طلب کن — بدرد خویش همدردے طلب کن
مزن بر دست و پاے دزد دین بوس — که در بار تو بندد زرق و سالوس
بجو مردے اگر بینائیت هست — مده بر دست هر تردامنی دست
درین بازارگاه پُر از طرّار — همه کس دزد وان کالا نگهدار
ز بس نفس دغل هر یک یزیدی — بحیلت کرده خود را بایزیدی
همه گوئی شریکان خدایند — دگر پرسی ندانند از کجایند

باب هژدهم در یار موافق وفا نمودن

دلا یاری طلب گرمے توانی — چنان یاری که بروے جان فشانی
کدامین دوست کو از دوست نازد — چو کار افتد بجان جان را ببازد
خنک آنکس بود یار خردمند — که بتواند کشاد از پاے دل بند
ندیدم من چنین یک دوستداری — که از دل برتواند داشت باری

نزا گر یافت شد مارا خبر کن — وگرنه این حکایت مختصر کن
چو یابی دوستے سخنش نگذار — به سستی دامنش از دست مگذار
چو کس را یار یک دل یار گردد — بهر آزار کے بیزار گردد
بباید قرن دیگر زندگانی — که تا همسر دوگرمش باز دانی
نه بر هرزست کار یار و یاری — که صدق و اعتقاد آمد بیاری
بیاری در فراوان کار باشد — نه هر کس یار خوانی یار باشد

باب نوزدهم در فرق دوست و دشمن

بباید فرق کردن دشمن از دوست — که دانستن ز دشمن دوست نیکوست
همه کس راز داری را نشاید — درست از آب هر کوزه نیاید
کجا دشمن سرشت دوست باشد — که مغز دوستی بے پوست باشد
سگے کش با تو پیونداست جانی — به از یاری که دارد سرگرانی
نباشد عیش بے هم دوستان را — چنان چون ذوق بے گل بوستان را
کسے کش آزمودی بازمایش — که بس باشد یکے بار آزمایش
همان است او گرش صد آزمائی — که ناید هرگز از وے آشنائی
خوش آید طبع مار آشفتن را — نشاید مار جز سر کوفتن را
وگرچه دوست بینی راز او پوش — که دارد به ز تو راز ترا گوش؟

چه دانی تو که دشمن گردد آن دوست
بعمد از مغز اسرارت کشد پوست

باب بستم در قرض دادن و گرفتن

زنو کیسه مکن هرگز درم دام
که رسوائی و جنگ آرد سرانجام

مده زر بے گرو گر پادشاهی
که دشمن گردوت گر باز خواهی

بود یک رنجش ار یاد آوری زر
صد دیگر چو گوئی زر بیاور

مده زر بے گرو کان نیست بهبود
بشرط آنکه بستانی از و زود

وگر قرضے ستانی مرد با هوش
چو کارت کرده آید در ادا کوش

باب بیست و یکم در نفس بد رباخواران

ربا خواره ز اهل نار باشد
کجا از خلد برخوردار باشد

بود با هر عزیز اهل رباخوار
شرف دارد بسے سگ بر رباخوار

چه ایمان خواهی آنکس را که خواهد
که تا نانے خورد جانش بکاهد

بدان تا خود بود در راحت و ناز
کند درویش را خانه برانداز

بسا ممسک که نعمت جمع آورد
که مرد و قحبه اش با دیگرے خورد

بسازد سود خود در پادشاهی
پس از وے کرده فرزندان گدائی

ربا خور را سبک دولت سرآید
وگر خیرے کند نادر خور آید

مخور نانش اگر خود نفع جان است
که گرد آورد خون مفلسان است

زمین و چرخ با عار اند از وے
خدا و خلق بیزار اند از وے

کند صد سال اگر دوزخ نشینی
زمالک بخشش آرد نے خزینی

باب بیست و دوم در صنعت وران

به از صانع بگیتی مقبلے نیست
زکسب دست بهتر حاصلے نیست

بروز اندر پے سامان خویش است
چو شب در خانهٔ سلطانِ خویش است

خورد بیش و کم آن مایه که خواهد
بروز افزاید آنچ از وے بکاهد

بری از سبلت هر دون و هر خس
تن آسوده ز بیم و منّتِ کس

بباز و حاصل آرد قوتِ فرزند
خورد خوش با عیالِ خویش پیوند

رسد صد برکت از کسب حلالش
بیفزاید خدا در کسب و مالش

چو شب شد خفت ایمن در شب تار
چو روز آید رود باز از پے کار

بطاعت تا زمستقبل بماضی
خدا راضی از و هم خلق راضی

زکسب دست نبود هیچ عارے
به از کسب نباشد هیچ کارے

سر صانع بگردون بس فراز است
سلاطین را به صنّاعان نیاز است

باب بیست و سیم در حق کشاورزان

به از صنّاع عالم دهقان است
که وحش و طیر را راحت رسان است

زصانع رایگان نفعے نخیزد
ز دهقان عاقبت چیزے بریزد

جهان را خرّمی از دهقان است
از و گه زرع گاهے بوستان است

ازین به یا بنی آدم چه کار است
کز آدم در جهان این یادگار است

براحت رازقِ ہر مار و مورند
ہمان گہ آدمی دیگر ستورند
اگر دہقان چنان باشد کہ باید
سبک گوی از ملایک در رباید
اگر جویاسے قحطِ نان نباشد
کسے را پایۂ دہقان نباشد
بکار اندر ہمہ مردان کارند
عرق ریزند و قوتِ خلق کارند
کلیدِ رزق قسمت سخت درمشت
چراغ دل فروزی دردہ انگشت
بہ دنیا عاقلانہ تخم کشتند
بہ عقبٰے درگلِ باغ بہشتند

باب بیست وچہارم در مناقب انبیاواولیا وحکما

سہ قوم اندر جہان اشرف تر اینند
ز مردم آنچہ خاصا نند اینند
نخستین پایہ برتر انبیا راست
وزین پایہ فرو مر اولیا راست
سیم پایہ حکیمانِ جہانند
کہ اسپ دانش از گردون جہانند
دگر باشد عوام الناس مردم
بزخم یک دگر چون مار کژدم
بزرگ اند انبیاسے برگزیدہ
ہر آنچہ دیدہ درحقش رسیدہ
سوسے حق الیقین رہ انبیا راست
کمالِ معرفت مر مصطفا راست
ندارد ز انبیا کس پایۂ او
شرف بر ہر دو کون از سایۂ او
بدان پایہ رسیدن نیست کس را
بجا اکس چہ پیماید ہوس را
ولیکن اولیا را غیر ازین است
مر ایشان را ورع عین الیقین است
رہے کانہا بدیدہ پاک کردند
حکیمان آن بعلم ادراک کردند

باب بیست و پنجم در بیان حیا و عقل و ایمان

حیا اصل است اندر ذات انسان
که دارد آدمی را آدمی سان

حیا و عقل و ایمانند باهم
ز یک دیگر نیرد از نزدیک دم

نمود ایزد بمعراج آشکارا
حیا و عقل و ایمان مصطفےٰ را

اشارت یافت از لطف الٰہی
کزین سه چیز بگزین آنچه خواہی

چو بشنید این خطاب از کردگار او
ازآن سه عقل را کرد اختیار او

بگفت ایمان که با عقلم گروان
حیا گفتا نباشم دور از ایمان

چو خواجہ باز گشت آمد ز درگاه
حیا و عقل و ایمانش بہمراه

کسے کو جست با عقل آشنائی
کجا تن در دهد در بے حیائی

حیا پیش آر اگر ایمانت باید
که ایمان بے حیا رُخ کے نماید

حیا باید که دارد آدمی زاد
که لعنت بر وجود بے حیا باد

باب بیست و ششم در تجرّد

چه بندی بر رباط پُر خطر دل
مسافر تا یکے مانی بمنزل

پُل است این دہر و تو بر وے روانی
نسازد خانه بر پُل کاروانی

چو خواہی زین سرا رفتن یکے روز
شب تجرید را شمعے برافروز

مجرّد باش چون عیسےٰ مریم
تبرّا کن چو ابراہیم ادہم

ز پیش از مرگ ازین بستان گذر کن
سرا و باغ و بستانے دگر کن

که گه با مال وگه با جاه وگنجی ۔۔ بباید رفت ازین دیر سپنجی

ده وگیر تو جاویدان نماند ۔۔ جهان را حالها یکسان نماند

چو عیسی راه ما بر آسمان ست ۔۔ جهان یکسر چراگاه خران ست

همیدون بگذرد این عمر چون باد ۔۔ تو خواهی دردمند وخواه دلشاد

سرای عاریت با کس نماند ۔۔ همه کس دامن از وی برفشاند

باب بیست وهفتم در بیوفائی دنیا

بسا شاهان با حشمت که دیدم ۔۔ بغیر آنکه در دفتر شنیدم

همه در خاک رفتند وغنودند ۔۔ تو گوئی در جهان هرگز نبودند

ز رفتن شان بخاک اندر بسی نیست ۔۔ مگر گوئی بخاک اندر کسی نیست.

نه سلطان سپه را باز یابی ۔۔ نه از میر وملک آواز یابی

جهان چون تخته سرخ و زرد است ۔۔ که هرگز او وفا با کس نکرده است

یکی شد دیگر آمد جای بگرفت ۔۔ همو را مرگ ناگه نای بگرفت

بس این چندین غرور ومال چیست ۔۔ ز منعم وقت مردن زار تر کیست

کجا اسکندر وجمشید وفغفور ۔۔ کجا شاهان دعوی دار مغرور

همه زین خاکدان اندر گذشتند ۔۔ بدند از خاک باز آن خاک گشتند

برو یکدم از سرای فانی امید ۔۔ نماند جز خدا باقی وجاوید

باب بیست و هشتم در مذمت ملوک و امرا

چه ناخوب است دیدار بزرگان
شه ان چون یوسف اندر چنگ گرگان

همه خود بدتر از فرعون مغرور
چو نمرود از پی یک پشه رنجور

ملک چون خواست حاضر گشت بر در
گروهی دیو بیند در برابر

یکی چون افعیان سر شکسته
یکی چون عقرب دم بر شکسته

چو نابد داد کس گر داد خواهند
دل خلقان ز بیم و غم بکاهند

دگر بارش دهند ور رفت در پیش
چه بینی چند غافل مست در پیش

که گر اصحاب کهف آید پریشان
نماید کمتر از سگ در نظرشان

سلامش را جواب از ناز ندهند
وگر گوید جوابش باز ندهند

بقول موسوی راضی نباشند
ز گوساله خدائی بر تراشند

بیاویزند عیسی را بخواری
سم خر را خرند از خاکساری

باب بیست و نهم در قناعت

بدان گنجی به از گنج قناعت
غنی مال است مرد این صناعت

همین گویم من این بیچاره نیست
که چون من در جهان بیچاره نیست

چه بودی گر گسستی ز مخلوق
سر خلوت نشین بودی به معشوق

مرا کمتر خورش بودی و پوشش	بعالم کس نبودی جهد و کوشش
شبے کنجم بُدی و موضع خواب	سرِ کوئے صفا و چشمۂ آب
امیدم هست همراهی مردان	ازین امید نومیدم مگردان
درونم را بنورِ خود صفا ده	دلم را بیعتے با مصطفیٰ ده

باب سی ام در ختم کتاب

بگفتم بیت سی صد از دلِ پاک	همه دوشیزگانِ طبع و ادراک
طبیعت داده آرایش تمامش	خرد کرده سعادت نامه نامش
تمامستت اگر بارائے و هوشی	چو دُر در گوش گیری و بکوشی
کسے کز غفلتش پنبه است در گوش	چو بر خواند کند از دل فراموش
ز من دُرِّ سخن را بار بستن	ز نیک اختر سخن را کار بستن
دری این گنج را بر تو کشادم	کلیدِ گنج در دستِ تو دادم
چشانیدم مذاقت را زهر آب	که تا خضر آب بشناسی ز شوراب
بچشمِ جان ببین روئے معانی	نه از معنی بصورت باز مانی
سعادت یاره خواهی در همه کار	سخنهائے شریف از دست مگذار
برین پند آنکه از جهلش فرج نیست	بکن عیبش که بهر اعمے حرج نیست

بکن در گوش کین دُرِّ ثمین است
حدیثِ ناصر بن خسرو این است

انتخاب از تحفۃ الحبیب فخری

(۱)

ا- شیخ سعدی فرماید

مشتاقی و صبوری از حد گذشت مارا / گر تو شکیب داری طاقت نماند مارا
گاہی بچشم آہی در حالِ ما نگاہی / کز خوان پادشاہان نعمت رسد گدارا
من بی تو زندگانی خود را نمی پسندم / کاسایشی نباشد بے دوستان بقارا
سلطان چو خشم گیرد بر بندگان حضرت / حکمش رسد ولیکن حدی بود جفارا
بازآی جان شیرین بستان زمن بمنت / دیگر چہ برگ باشد درویش بینوارا
یارب تو آشنارا مہلت دہی سلامت / چندانکہ باز بیند دیدار آشنارا
سعدی قلم بسختی رفتست و نیک بختی / بس ہر چہ پیشت آید گردن بنہ قضارا

ب- خواجہ حافظ شیرازی فرماید

دل میرود ز دستم صاحبدلان خدارا / دردا کہ راز پنہان خواہد شد آشکارا
کشتی شکستگانیم اے باد شرطہ برخیز / باشد کہ باز بینیم آن یار آشنارا
دو روزہ مہر گردون افسانہ است و افسون / نیکی بجای یاران فرصت شمار یارا
در حلقۂ گل و مُل خوش خواند دوش بلبل / ہات الصبوح ہبوا یا ایہا السکارا

آئینهٔ سکندر جام جم است بنگر ‌‌ ‌ ‌ تا بر تو عرضه دارد احوال ملک دارا

ای صاحب کرامت شکرانهٔ سلامت ‌ ‌ ‌ ‌ روزی تفقدی کن درویش بی نوا را

آسایش دو گیتی تفسیر این دو حرف است ‌ ‌ ‌ ‌ با دوستان مروت با دشمنان مدارا

هنگام تنگدستی در باده کوش و مستی ‌ ‌ ‌ ‌ کین کیمیای هستی قارون کند گدا را

گر مطرب حریفان این پارسی سراید ‌ ‌ ‌ ‌ در رقص حالت آرد پیران پارسا را

در کوی نیک نامی ما را گذر ندادند ‌ ‌ ‌ ‌ گر تو نمی پسندی تغییر کن قضا را

حافظ بخود نپوشید این خرقهٔ مے آلود ‌ ‌ ‌ ‌ ای شیخ پاک دامن معذور دار ما را

ج- مولنا عبدالرحمن جامی فرماید

بر طرف رخ نهادی آن جعد مشک سا را ‌ ‌ ‌ ‌ چون شب سیاه کردی روز سفید ما را

بوییت بهر مشامی حیف است اگر توانم ‌ ‌ ‌ ‌ سوی تو زرد به بندم آمد شد صبا را

بعد از هجوم هجران بی دولت وصالت ‌ ‌ ‌ ‌ باز آمدن چه امکان صبر گریزپا را

دارد رقیب با من دندان زنی بکویت ‌ ‌ ‌ ‌ با هم نزاع دیرین باشد سگ و گدا را

باشد بنای دولت بر همت گدایان ‌ ‌ ‌ ‌ انیست برکنا به ایوان پادشا را

با صحبت که گیرم انس این چنین که عشقت ‌ ‌ ‌ ‌ بیگانه ساخته با من یاران آشنا را

جامی ز سفله طبعان کم شد صفای حالت ‌ ‌ ‌ ‌ کردی سفال تیره جام جهان نما را

د- سید میر حاج گوید

در گردش آر ساقی جام جهان نما را ‌ ‌ ‌ ‌ تا بر تو راز پنهان گرداند آشکارا

از بهر نیم جرعه تاکی کنند مستان — با میفروش یاری با محتسب مدارا
در آرزوی آنم کاید بکام جانم — آن لب که زآب حیوان دل سرد ساخت ما را
بر قامت چو سروش آن کاکل پریشان — گرچه بلای جانست خوش دارم آن بلا را
دربحر غصه غرقم ای بخت یاریی کن — دستی بدست ما ده آن یار آشنا را
آب و هوای جنت میخانه دارد ای دل — دریاب اگر توانی این آب این هوا را
گر جام لاله گونت بر کف بود چو نرگس — از دل برون توان کرد اندیشهٔ خطا را

(۲)

۱- حضرت خواجه کمال فرماید

اینچه منزل اچه بهشت! اینچه مقامست اینجا — عیش باقی لب ساقی می جامست اینجا
دولتی کز همه برگشت ازین در نگذشت — شادیی کز همه بگریخت غلامست اینجا
چون درآئی بطرب خانهٔ ما با غم دل — همه گویند مخور غم که حرامست اینجا
ما بیام فلکیم از بر ما چون گذری — گذر آهسته که جام و لب جامست اینجا
نیست در مجلس ما پیشگه و صف نعال — شاه و درویش نداند که کدامست اینجا
صفت عود همه سوختن و گرم روی است — بجز از زاهد افسرده که خامست اینجا
چند پرسی چه مقامست کمال اینکه تراست — این مقامی که نه منزل نه مقامست اینجا

ب- مولنا عبدالرحمن جامی گوید

طرف باغ و لب جوی لب جامست اینجا — ساقیا خیز که پرهیز حرامست اینجا

شیخ در صومعه گر مست شد از ذوق سماع
من و میخانه که آن حال مدامست اینجا

لب نهادی بلب جام و ندانم من مست
که لب لعل تو یا باده کدامست اینجا

بستهٔ حلقهٔ زلفِ تو نه تنها دلِ ماست
هر کجا مرغ دلی بستهٔ دامست اینجا

میکشی تیغ که سازی دل ما را بدو نیم
تیغ بگذار که یک غمزه تمامست اینجا

پیش اربابِ خرد شرح مکن مشکل عشق
نکتهٔ خاص مگو مجلس عامست اینجا

جامی از شوق تو شد مست نه می دیده نه جام
بزم عشقست چه جائے می و جام است اینجا

ج۔ لجامعه

زلف بکشای که جان بستهٔ دامست اینجا
مرغ دل از همه رم کرده و رامست اینجا

باده صافی و چمن پُر گل و دلبر ساقی
توبه و تقوی و پرهیز حرامست اینجا

پیش این بزم که گوید خبر جنت و خلد
نزد من بهتر از آن هر دو مقامست اینجا

محتسب را نرسد دم زدن از مجلس ما
محتسب خود که و هشیار کدامست اینجا

لاف بخشش بر مستان خرابات مزن
ملک جمشید به یک جرعهٔ جامست اینجا

هر که در بزم صبوحی زدگان می افتد
صبح خیزد همه گر خسرو و شامست اینجا

ماه من چهره برافروز که خورشید فلک
بتماشای رخت بر لب بامست اینجا

پی عشاق تو گو پیک اجل رنجه مشو
همه را کار بیک غمزه تمامست اینجا

کیست فخری که زند لاف غلامی بدرت
نام شاه حبش و مصر غلام است اینجا

(۳)

ا- میر شاهی علیه الرحمة فرماید

ابر آمد و بگریست بر اطراف چمن ها — شستند بشبنم رخ گلها و سمنها

با داغ تو رفتند شهیدان تو زین باغ — چون لاله بخون جگر آغشته کفنها

گه ناز و گهی عشوه گهی لطف و گهی جور — غیر از تو که داند دگری این همه فنها

از ما سخنے بشنو و با ما سخنے گوی — کز هجر تو بسیار شنیدیم سخنها

در عشق تو صبر و دل و دینم شد و اکنون
ماندست درین واقعه شاهی تن تنها

ب- مولنا نور الدین عبد الرحمن جامی فرماید

اے برده رخت رونق گل ها و سمنها — دارد دهن تنگ تو با غنچه سخن ها

گر سرو نه با قد تو ماند نتوان بُرد — چون آب بزنجیر مرا سوے چمن ها

صحرای عدم لاله ستان شد ز شهیدان — با داغ تو رفتند بخون غرقه کفن ها

گفت ست بهر غنچه صبا لطف دهانت — ماندست ز حیرت همه را باز دهن ها

مشکل که بود روی خلاصی دل ما را — از زلف تو با این همه خمها و شکن ها

با لذت آوارگی وادی عشقت — غربت زدگان را نشود میل وطن ها

چون خامه بوصف خط تو خشک فرو ماند
جامی که شد انگشت نما در همه فن ها

ج۔ خواجۂ آصفی گوید

تا در چمنی بوی تو یا بم ز سمن ہا	چون آب دوم نعرہ زنان سوئے چمن ہا
بابا سخنت نیست ولے بہر تسلی	گویم بدل خود ز زبانِ تو سخن ہا
آراستہ باد از شکن طرۂ عذارت	کز رشک تو بر روئے گل افتادہ شکن ہا
وارند بدور شکرستان تو خوبان	چون نیشکر انگشت تحیر بدہن ہا
تا برکشد از چاہِ ذقن تشنہ لبان را	زلف سیہت بر سرہم بستہ رسن ہا
ایام گل است آصفی و غنچہ تہی دل	بے نسبت صراحی چہ نشاط از گل تنہا

(۴)

حضرت شیخ سعدی فرماید

چہ فتنہ بود کہ حسن تو در جہان انداخت	کہ یک دم از تو نظر بر نمی توان انداخت
بلای غمزۂ نامہربان خونخوارت	چہ خون کہ در دل یاران مہربان انداخت
ز عقل و عافیت آن روز بر کران ماندم	کہ روزگار حدیث تو در میان انداخت
نہ باغ ماند و نہ بستان کہ سرو قامت تو	برست و ولولہ در باغ و بوستان انداخت
تو دوستی کن و از دیدہ مفگنم زنہار	کہ دشمنم ز برای تو در زبان انداخت
بچشمہائے تو کان چشم کز تو برگیرند	دریغ باشد بر ماہ آسمان انداخت

ہمین حکایت روزی بدوستان برسد
کہ سعدی از پی یاران خویش جان انداخت

ب ـ شیخ عراقی گوید

به یک گره که دو چشمت بر ابروان انداخت
هزار فتنه و آشوب در جهان انداخت

فریب زلف تو با عاشقان چه شعبده باخت
که هر که جان و دلی داشت در میان انداخت

دلم چو در سر زلف تو شد توان گرگه
ز آفتاب رخت سایهٔ بر آن انداخت

رخ تو در خور چشم منست لیک چه سود
که پرده از رخ تو برنمیتوان انداخت

قبول تو دگران را به صدر وصل نشاند
دل شکستهٔ ما را بر آستان انداخت

عراقی از دل و جان آن زمان امید برید
که چشم جادوی تو چین بر ابروان انداخت

ج ـ خواجه حافظ فرماید

خمی که ابروی شوخ تو در کمان انداخت
به قصد جان من زار ناتوان انداخت

نبود نقش دو عالم که رنگ الفت بود
زمانه طرح محبت نه این زمان انداخت

شرابخورده و خوی کرده چون شدی بچمن
فروغ روی تو آتش در ارغوان انداخت

بیک کرشمه که نرگس بخود فروشی کرد
فریب چشم تو صد فتنه در جهان انداخت

به بزمگاه چمن دوش مست بگذشتم
چو از دهان توام غنچه در گمان انداخت

بنفشه طرهٔ مفتول خود گره می زد
صبا حکایت زلف تو در میان انداخت

ز شرم آنکه بروی تو نسبتش کردند
سمن بدست صبا خاک در دهان انداخت

کنون به آب می لعل خرقه می شویم
نصیبهٔ ازل از خود نمی توان انداخت

مگر گشائش حافظ درین خرابی بود	که بخشش ازلش در می مغان انداخت

(۵)

ا۔ حضرت شیخ سعدی علیه الرحمة فرماید

دلی که عاشق و صابر بود مگر سنگ است	ز عشق تا به صبوری هزار فرسنگ است
برادران طریقت ملامتم مکنید	که صبر در رهٔ عشق آبگینه و سنگ است
چه تربیت شنوم یا چه مصلحت باشد	مرا که چشم به ساقی و گوش بر چنگ است
دگر بخفیه نمی بایدم شراب و سماع	که نام نیک در آئین عاشقی ننگ است
بیادگار کسی دامن نسیم و صبا	گرفته ایم چه حاصل که باد در چنگ است
بخشم رفته ما را که می برد پیغام	بیا که ما سپر انداختیم اگر جنگ است

ملامت از دل سعدی فرو نشوید عشق
سیاهی از حبشی کے رود که خود رنگ است

ب۔ امیر خسرو علیه الرحمة فرماید

شگوفه غالیه بو گشت و باد گلرنگ است	هوای بادهٔ صافی و نغمهٔ چنگ است
بیا و بند قبا باز کن دمی بنشین	که عشق همچو قبای تو بر دلم تنگ است
اگرچه غمزه بد آموزیت کند مشنو	چرا که در سر او صد هزار نیرنگ است
شمائل تو مرا از کشت و این فتنه	از آن کلاه کج و تکمهٔ شکر رنگ است

زدست خسرو مسکین پیاله لب تان
که او غلام شهنشاه هفت اورنگ است

ج- شیخ عراقی فرماید

رخ نگار مرا هر زمان دگر رنگ است
که زیر هر خم زلفش هزار نیرنگ است

اگر بنفشه دلم از دست گو بشنو که مرا
بجای دل سر زلف نگار در چنگ است

از آن زمان که خراباتی دلم بربود
مرا هوای خرابات و باده و چنگ است

بدین صفت که منم از شراب عشق خراب
مرا چه جای کرامات و نام یا ننگ است

مریز خون عراقی و آشتی پیش آر
که آشتی همه حال بهتر از جنگ است

د- مولنا عبدالرحمن جامی فرماید

مقام کوی ترا فسحت حرم تنگ است
ز کعبه تا سر کویت هزار فرسنگ است

دلم ضعیف و ز هر سو ملامتی چه کنم
که شیشه نازک و هر جا که میروم سنگ است

مکن بحلقهٔ ما ذکر رشتهٔ تسبیح
که گوش مجلسیان بر بریشم چنگ است

بعرصهٔ چمن و صحن باغ نگشاید
دلی که غنچه وش از هجر گل رخی تنگ است

ز صلح و جنگ کسانم غم تو فارغ ساخت
نه با کسیم سر صلح و نه طاقت جنگ است

بقدر آینه حسن تو می نماید روی
دریغ کآینهٔ ما نهفته در زنگ است

مبین دورنگی رخسار و اشک جامی را
که در طریق محبت همیشه یک رنگ است

(۶)

۱- خواجه حسن فرماید

آنکه او بر در معشوق سری بنهاد است	عشق هر جا که درے هست برو بکشاد است
دوست داغے که نهاد است نمیدانی چیست	مُهر مهر لیست که بر سینهٔ ما بنهاد است
غمزه چون ناوک ابرو چو کمان زلف کمند	همه اسباب بلا بر دل ما آماد است
دوش قمری به قفس قصّهٔ دردم می خواند	حال اُفتاده نداند مگر آن کافتاد است
دل بدرد و غم او هیچ شبے شاد نخفت	این سیه روز ندانم بچه طالع زاد است
باز دستی به قمار غم او خواهم بُرد	خرقه در باخته ام داد ببین سجاد است
دِل مسکین حسن آتش و دیگ است بلی	این همه جوش درون بود که بیرون داد است

ب- شیخ واحدی گوید

نکتهٔ از نفس پیر مغانم یاد است	باده نوشید که بنیاد جهان برباد است
وقت آنست که خود صومعه را بگذاریم	جاے رندان چو ما در خراب آباد است
پیر ما را ز فراست نظری کامل بود	که مرا توبه نه از دیدن خوبان داد است
همه دم میل جمال می و مطرب دارم	چکنم خاصیت عشق چنین افتاد است
گرچه جمعے به غلط منکر اهل نظرند	عاشق صادق ازین تفرقه ها آزاد است
معنی صورت شیرین نه همه کس بینند	عشق شیرین به حقیقت هنر فرهاد است
هر که پنهان نظرے بر رخِ خوبان دارد	میتوان گفت که در علم نظر اُستاد است

والحمدی تائب و زاهد شده بودی دو سه روز	باز عاشق شده ای جای مبارکباد است

(۷)

ا- مولنا کاتبی گوید

خرم آنانکه سر زلف نگاری گیرند	بیقراری بکف آرند و قراری گیرند
چیست عیش دو جهان آنکه پس از هجر دراز	بلکه گر راز سر شوق کنارے گیرند
نبود باک ز صد زخم که خوبان بزنند	بیکی مرهم اگر خاطر یارے گیرند
دارم امید که در محشرم از شیردلان	گر نگیرند سگ کوے تو بارے گیرند
سر راه تو گرفتیم به دریوزهٔ وصل	چون گدایان که سر راهگذارے گیرند
کاتبی ناله چو بلبل مکن از گل رویان	زانکه ایشان چو تو هر لحظه هزارے گیرند

ب- مولنا عبدالرحمن جامی فرماید

اے خوش آنانکه خم طرهٔ یاری گیرند	یک دم از پیچ و خم دهر کناری گیرند
تا ازین بحر رسد زورق امید بلب	لب جوی ولب جام ولب یاری گیرند
تا درین بیسروبن صیدگه آزاد زیند	جا سر کوهی و منزل بن غاری گیرند
هیبت بادیهٔ فقر و فنا بین که در و	هر صف مورچه راخیل سواری گیرند
بیقرارند چو آتش ز غمت سوختگان	تا نمیرند چه امکان که قراری گیرند
تیزبینان نظر از کحل بصر دوخته اند	در رهت کحل بصیرت ز غباری گیرند
جامی در روی بخاک در تو چون ز حرم	هر یک از کعبه روان راه دیاری گیرند

ج۔ مولنا طوسی گوید

ای خوش آنانکه لب لعل نگاری گیرند — کام دل از لب جان پرور یاری گیرند
بدل خسته گرفتند دو زلفت سر راه — همچو دزدان که سر راه گذاری گیرند
چشم و قتند مگر لاله و نرگس که مدام — جام بر باد لب لعل نگاری گیرند
پیش روییت چو مه و مهر بیا بند بکار — بر ازان نیست که هر یک پی کاری گیرند
پیش آئینهٔ جام و رُخ آن مہ طوسی — بجشتی آه مبادا که غباری گیرند

(۸)

۱۔ حضرت خواجه حافظ شیراز فرماید

خیز و در کاسهٔ زر آب طربناک انداز — پیشتر زانکه شود کاسهٔ سر خاک انداز
چشم آلوده نظر از رخِ جانان دور است — بر رُخِ او نظر از آئینهٔ پاک انداز
ملک این مزرعه دانی که ثباتی نکند — آتشی از جگر جام در املاک انداز
یارب آن زاهد خود بین که بجز عیب ندید — دود آهیش در آئینهٔ ادراک انداز
عاقبت منزل ما وادی خاموشان است — حالیا غلغله در گنبد افلاک انداز
بسر سبز تو ای سرو که چون خاک شوم — ناز از سر بنه و سایه بران خاک انداز
غسل در اشک زدم کاهل طریقت گویند — پاک شو اول و پس دیده بران پاک انداز
دل ما را که ز مار سر زلف تو بخست — از لبِ خود به شفاخانهٔ تریاک انداز
چون گل از نکهت او جامه قبا کن حافظ — وین قبا در رهِ آن دلبر چالاک انداز

ب ۔ مولنا عبد الرحمٰن جامی گوید

یا بہ شمشیر جفا درجگرم چاک انداز	یا برحمت نظری بر من غمناک انداز
تشنہ لب خاک شدم در ہوس لعل لبت	ساغری بخش و جرعہ برین خاک انداز
سگ طوق لزام آندم کہ کنی عزم شکار	طوق در گردنم از حلقۂ فتراک انداز
رخ فروزان بتماشاے گل و لالہ خرم	آتش از رشک بہ مشت خس و خاشاک انداز
بکشا لب بحدیثی و خرد مندان را	سری از غیب در آئینۂ ادراک انداز
چند صاحب نظران ہد غم و درد کشند	اے قضا سنگ بہ خمخانۂ افلاک انداز

جامی از عشق چہ نالی کہ ترا گفت کہ دل
درکفِ سنگدل سرکش بے باک انداز

ج ۔ الجامعہ

ناوکے بر دل ازان غمزۂ بیباک انداز	بشکر خندہ نمک در جگر چاک انداز
رخ برافروختہ از مے سوئے گلزار خرم	شعلہ چون برق بہ مشت خس و خاشاک انداز
گل شبنم زدہ را صبح خجل ساز بباغ	نفسی پردہ ازان روے عرقناک انداز
در دل و دیدہ اگر فکر و خیالت نبود	بدل آتش زن و در دیدۂ من خاک انداز

گر بود کعبۂ اقبال امیدست فخری
دست اخلاص درآن حلقۂ فتراک انداز

(۹)

ا۔ حضرت خواجہ حافظ فرماید

شاہ شمشاد قدان خسرو شیرین دہنان
کہ بمژگان شکند قلب ہمہ صف شکنان

مست بگذشت و نظر بر من درویش انداخت
گفت اے چشم و چراغ ہمہ شیرین سخنان

تاکہ از سیم و زرت کیسہ تہی خواہد بود
بندۂ من شو و برخور ز ہمہ سیم تنان

کمتر از ذرّہ نۂ پست مشو مہر بورز
تا بہ خلوت گہ خورشید رسی چرخ زنان

بر جہان تکیہ مکن ور قدحے میداری
شادی زہرہ جبینان خور و نازک بدنان

پیر پیمانہ کش ما کہ روانش خوش باد
گفت پرہیز کن از صحبت پیمان شکنان

با صبا در چمن از لالہ سحرے گفتم
کہ شہیدان کہ اند این ہمہ خونین کفنان

گفت حافظ من و تو محرم این راز نہ ایم
از مے لعل حکایت کن و سیمین ذقنان

دامن دوست بدست آر و ز دشمن بگسل
مرد یزدان شو و ایمن گذر از اہرمنان

ب۔ مولٰنا عبدالرحمٰن جامی فرماید

اے ہمہ سیم بران سنگ تو بر سینہ زنان
تلخ کام از لب میگون تو شیرین دہنان

بہ گل و بلبل اگر باد نہ بوئے تو رساند
آن چرا جامہ دران آمد و این نعرہ زنان

دلق سالوس مرا پردۂ ناموس درید
جلوۂ تنگ قبایان و تنک پیرہنان

چون درنجم کہ درین بزم طرب نہ پسندند
یک ترنجم بکف از غبغب سیمین ذقنان

بر در پیر خرابات کہ خمخانۂ او
باد محروس ز سنگ ستم خم شکنان

میزدم حلقہ برآمد زدرون آوازے	کای ترا خاتم دولت گرد اہرمنان
ساکن خانقہ و مدرسہ می باش کہ نیست	کنج میخانۂ ما جز وطن بے وطنان
لاف قوت مزن اے پشۂ عاجز کہ شکست	زیر این بار گران پشت ہمہ پیل تنان
جامی این نظم حسن گر بفرستد سوے فارس	حافظش نام نہد خسرو شیرین سخنان

(۱۰)

ا- امیر خسرو فرماید

مہ من خراب گشتم ز رخت بیک نظارہ	نظری نو عفا اللہ چہ می است مست کارہ
تو بره روان و خلقی بہلاک ماندہ ہر سو	چہ غم آب تندرو را ز خرابی کنارہ
سر آن دو چشم گردم کہ چو ہندوان رہ زن	ہمہ را بنوک مژگان زدہ بر جگر کنارہ
چو روی برہ بجولان دل عاشقان بود آن	کہ ز سم بادپایت جہد آتش شرارہ
ہوسم بود کہ دیدہ ز ہمہ ستانم و بس	بہزار دیدہ تنہا برخت کنم نظارہ
چہ زنی دم از عیاری بر آن بلند کیوان	کہ بکنگر جلالش نرسد کمند چارہ
چو اسیر تست خسرو رگ جان بکش ببندش	کہ برشتہ دوخت نتوان جگری گذشت پارہ

ب- مولنا ناظری گوید

ز غم تو غیر مردن من خستہ را چہ چارہ	کہ دلے کباب دارم جگری ہزار پارہ
تو بہ حسن پادشاہی ہمہ دلبران سپاہت	تو بدلبری چو ماہی دگران ہمہ ستارہ
بسر رہ تو آیم کہ کنی نظر بحالم	نظری بحال من کن چہ کنی ز رہ کنارہ

بہ رہے کہ بگذری تو اگرم ز دست آید	بخدا اگر گذارم کہ کند کسے نظارہ
بہ غم تو چارہ جویم غم خویش باکہ گویم	کہ بکشت ناظری را غم تو ہزار بارہ

ج۔ لجامعہ

مرمن چرا نباشد جگرم ہزار پارہ	کہ اسیر صد بلایم ز رخت بیک نظارہ
چہ تواضع است یارب کہ چو ناگہت ببینم	نتوانم از خجالت کہ نظر کنم دو بارہ
ہمہ دلبران پیادہ زپے ات برہ فتادہ	تو بہ رخش ناز ہر سو کہ شتافتی سوارہ
زخدا بود مرادم ہمہ عمر این کہ یک رہ	چو مراز دور بینی نہ کنی ز رہ کنارہ
ز بتان چو تو ندیدم بلطافت ای ستمگر	بدلی چو آب حیوان و دلی چو سنگ خارہ
چو شمارۂ سگانِ سر کوی خود کند یار	چہ شود کہ نام فخری بر واندر آن شمارہ

د۔ مولنا ابو طاہر کاتب گوید

بہزار دیدہ خواہم کہ رخت کنم نظارہ	کہ بہ ہر نظارہ رویت نگرم ہزار بارہ
نہ بہ تیشہ ئے ستون را زدہ کوہکن ز ہر سو	کہ ز درد کوہکن شد دل خارہ پارہ پارہ
نہ چنان بیک نظارہ ز رخت برہ فتادم	کہ بود مجال آنم کہ نظر کنم دوبارہ
تو بر ہروان چو شاہان و چو من ہزار مسکین	بہ فغان چو دادخواہان بہ رہت بہر کنارہ
چو ز چارۂ طبیبان دل من خراب شد	پس ازین بجز صبوری دل خستہ را چہ چارہ
نہ نشان ز ستم است بزمین بود کہ عاشق	بنہادہ دیدہ بر رہ کہ تو بگذری سوارہ
شدہ طاہری ز خوبیت بہ فغان بہ ہجر رویت	نہ ز جور دور گردون و ز گردش ستارہ

ھ

مولانا نرگسی گوید

ز خدا ہلاک خود را طلبیم ہزار بارہ	کہ ہزار درد دارم ز دل ہزار پارہ
من و درد کاری تو غم کار خود ندارم	نہ دوا نہ چارہ جویم چہ دوا کنم چہ چارہ
چہ کنم ز نرگس و گل چو تو در نظر نباشی	بکدام چشم بینم بہ چہ رو کنم نظارہ
دُر اشک من در آن کو کہ فتادہ است ہر سو	بنظر چنان نماید کہ بر آسمان ستارہ
شدہ نرگسی غلامت چو کند بہ سلامت	اگرش جواب ندہی نہ کنی ز رہ کنارہ

د

مولانا اسیری گوید

ز بلاے ہجر دل را بجز این نماند چارہ	کہ ز راہ دیدہ آید بہ زدِ تو پارہ پارہ
نتوان بہ گریہ شستن رقم جفا ازان دل	نرود بآب نقشے کہ نوشتہ شد بہ خارہ
ز تن ضعیف آہم بجرارتے بر آید	کہ ز ہر شرارہ داغے برسد بہر ستارہ
تو ز من ملول و من ہم بکُشم و خلاصیم دہ	کہ برین جہان نیامد مہ من کسی دوبارہ
دم تیغ تو بہر کس کہ رسید بے خبر شد	مکنش بآب نسبت کہ مسیست متکارہ

بہ رہِ تو مرد آسیری تو وے حیات بخشی
ز رہت چو گرد خیزد گذری اگر سوارہ

انتخاب از قصاید سعدی

فی المواعظ

ای که پنجاه رفت و در خوابی — مگر این پنج روز دریابی
تا کی این باد کبر و آتش خشم — شرم بادت که قطرهٔ آبی
کهل گشتی و همچنان طفلی — شیخ گشتی و همچنان شابی
تو ببازی نشسته وز چپ و راست — میرود تیر چرخ پرتابی
تا درین گلّه گوسفندی هست — ننشیند اجل ز قصّابی
تو چراغی نهاده بر ره باد — خانهٔ در ممرّ سیلابی
گر برفعت سپهر کیوانی — ور بحسن آفتاب و مهتابی
ور بمشرق روی بسیّاحی — ور بمغرب روی بجلّابی
ور بتمکین ابن عفّانی — ور بنیروی ابن خطّابی
ور بنعمت شریک قارونی — ور بقوّت عدیل سهرابی
ور میسّر شود که سنگ سیاه — زر خالص کنی بقلّابی
ور بمردی زیاد در گذری — ور بشوخی چو برق بشتابی
ملک الموت را بحیله و فن — نتوانی که پنجه برتابی
منتهای کمال نقصان است — گل بریزد بوقت سیرابی
تو که مبدا و مرجعت این است — نه سزاوار کبر و اعجابی

خشت بالین گور یاد آور | ای که سر بر کنار احبابی
خفتنت زیر خاک خواهد بود | ای که در خوابگاه سنجابی
بانگ طبلت نمیکند بیدار | تو مگر مردهٔ نه در خوابی
بس خلایق فریفت است این سیم | که تو لرزان بروچو سیمابی
بس جهان دیده این درخت کهن | که تو پیچان بروچو سیلابی
بس بگردید و بس بخواهد گشت | بر سر ما سپهر دولابی
تو ممیز بعقل و ادراکی | تو مکرّم بجاه و انسابی
ابلهی صد دبیقی و دیبا | گر بپوشد خری است عتّابی
نقش دیوار خانهٔ تو هنوز | گر همین صورتی و القابی
اے مرید هوای نفس حریص | تشنه بر زهر همچو جلّابی
قیمت خویشتن خسیس مکن | که تو در اصل گوهر نابی
دست و پای بزن بچاره و جهد | که عجب در میان غرقابی
عهدهای شکسته را چه طریق | چاره هم توبه است و شتّابی
بدر بے نیاز نتوان رفت | جز بمستغفری و اوّابی
تو در خلق میزنی همه وقت | لاجرم بے نصیب ازین بابی
کے دعاے تو مستجاب شود | که بیک روی در دو محرابی
یارب از جنس ما چه خیر آید | تو کرم کن که ربّ اربابی
غیب دان و لطیف و بیچونی | ستر پوش و کریم و توّابی
سعدیا راستی ز خلق مجوے | چونتو در نفس خود نمی یابی

جای گریه است بر مصیبت پیر — تو چو کودک هنوز لعّابی
با همه عیب خویشتن شب و روز — در تکاپوی عیب اصحابی
گر همه علم عالمت باشد — بی عمل مدّعی کذّابی
پیش مردان آفتاب صفت — با ضافت چو کرم شب تابی
پیر گشتی و ره ندانستی — تو نه پیری که طفل کتّابی

فی التنبیه

چو مرد رهرو اندر راه حق ثابت قدم گردد — وجود غیر حق در چشم توحیدش عدم گردد
کمر بندد و قلم کردار سر و پیش و لب برهم — بهر حرفی که پیش آمد تبارک چون قلم گردد
ز چوگان ملامت نادر آنکس روی برتابد — که در راه خدا چون گوی سرتا سر قدم گردد
سم یکران سلطان را درین میدان کسی بیند — که پیشانی کند چون میخ و همچون نعل خم گردد
تو خواهی نیک و خواهی بد کن امروزی پس فردا — عمل گر بد بود ور نیک بر عامل رقم گردد
مبین کز ظلم جباری کم آزاری ستم بیند — ستم گر نیز روزی کشتهٔ تیغ ستم گردد
درین گرداب بی پایان منه بار گنه بر دل — که کشتی روز طوفان غرق از بار شکم گردد
بسعی ای آهنین دل مدّتی باری بکش کآهن — بسعی آئینهٔ گیتی نما و جام جم گردد
تکاپوی حرم تا کی و خیال طبع بیرون کن — که محرم گر شوی ذاتت حقائق را حرم گردد
کجا از سهمگین سنگی است ره مانده مردم را — چنین سنگی مگر دائر بسیلاب ندم گردد
غمی خور کو بشادی های بی اندازه انجامد — چو سیقلان مرو دنبال آن شادی که غم گردد
خداوندان ملک فتح و کسر دشمنان را گوی — بر ایشان چون گذشت احوال بر ما نیز هم گردد
دلت را دیدها بر دوز تا عین الیقین گردد — تنت را زخم ها برگیر تا کنز الحکم گردد

درونت حرص تنگ نارد که زیردستان باشی — شکم خالی چو نرگس باش تا دستت قلم گردد
خداوندا اگر افزائی بدین حکمت که بخشیدی — مرا افزون شود بی آنکه از ملک تو کم گردد
فتاد اندر تن خاکی ز ابر بخششت قطره — مدد فرما بفضل خویش تا این قطره یم گردد
امید رحمتست آری خصوص آنرا که در خاطر — ثنای سید مرسل نبی محترم گردد
محمد کز ثنای فضل او بر خاک هر خاطر — که بارد قطرهٔ در حال دریای نعم گردد
چو دولت باید تحمید ذات مصطفی اکرم — که در دریوزه صوفی گر و صحاب کرم گردد
زبان را درکش ای سعدی ز شرح علم او گفتن — تو در علمش چه دانی باش تا فرو اعلم گردد
اگر تو حکمت آموزی بدیوان محمد رو — که بوجهل آن بود کاو خود بدانش بوحکم گردد
ز فقر جاودانی رست صاحب مال دنیا شد — هر آن درویش صاحب دل کزین در محتشم گردد

در موعظه و مدح مجد الدین رومی

جهان بر آب نهاد است و زندگی بر باد — غلام همت آنم که دل بر او ننهاد
جهان نماند و خرم روان آدمی — که باز ماند از و در جهان به نیکی یاد
سرای دولت باقی نعیم آخرت است — زمین سخت نگه کن چو می نهی بنیاد
کدام عیش درین بوستان که باد اجل — همی بر آورد از بیخ قامت شمشاد
حیات عاریتی خانه ایست در ره سیل — چراغ عمر نهاد است بر دریچهٔ باد
بسی بر آید و بی ما فرو شود خورشید — بهارگاه خزان باشد و گهی مرداد
بر آنچه می گذرد دل منه که دجله بسی — پس از خلیفه بخواهد گذشت در بغداد
گرت ز دست بر آید چو نخل باش کریم — ورت ز دست نخیزد چو سرو باش آزاد
بسی بدیدهٔ حسرت ز پس نگاه کند — کسی که برگ قیامت ز پیش نفرستاد

وجود خلق بدل میکنند ورنه زمین — همان ولایت کیخسرواست و ملک قباد
چو طفل بر همه بازید و بر همه خندید — عجب تر آنکه نگشت تند دیگر از استاد
عروس ملک نکو روی دختریست ولے — وفا نمی کند این سست مهر با داماد
نه خود سریر سلیمان بباد رفتی و بس — که هر کجا که سریریست میرود برباد
همین نصیحت من گوش دار نیکی کن — که دانم از پس مرگم کنی به نیکی یاد
نداشت چشم بصیرت که گرد کرد و نخورد — ببرد گوی سعادت که صرف کرد و بداد
چنانکه صاحب فرخنده رای مجدالدین — که هیچ اجر نشاند و بنای خیر نهاد
نگویمت بتکلف فلان دولت و دین — سپهر مجد و معالی جهان دانش و داد
تو آن برادر صاحبدلی که مادر دهر — بسالها چو تو فرزند نیک بخت نزاد
بروزگار تو ایام دست فتنه ببست — بیمن تو در اقبال بر جهان بکشاد
دلیل آنکه ترا از خدای نیک آید — بس است خلق جهان کز تو نیک افتاد
یکے دعا کنمت بیرعونت از سر صدق — خدات در نفس آخرین بیامرزاد

در مدح انکیانو

بس بگردید و بگردد روزگار — دل به دنیا درنبندد هوشیار
ایکه دستت میرسد کارے بکن — پیش از آن کز تو نیاید هیچ کار
اینکه در شهنامها آورده اند — رستم و روئین تن اسفندیار
تا بدانند این خداوندان ملک — کز بسی خلق است دنیا یادگار
اینهمه رفتند و ما ے شوخ چشم — هیچ نگرفتیم از ایشان اعتبار
ایکه وقتی نطفه بودی در شکم — وقتِ دیگر طفل بودی شیرخوار

مدتی بالا گرفتی تا بلوغ
سرو بالائی شدی سیمین عذار

همچنین تا مرد نام آور شدی
فارس میدان و مرد کارزار

آنچه دیدی برقرار خود نماند
وآنچه بینی هم نماند برقرار

دیر و زود این شکل و شخص نازنین
باد خواهد برد خاکش را غبار

گل بخواهد چید بیشک باغبان
ور نچیند خود فرو ریزد ز بار

این همه هیچ است چون می بگذرد
تخت و بخت و امر و نهی و گیر و دار

نام نیکو گر بماند ز آدمی
به کزو ماند سرای زرنگار

سال دیگر را که میداند حساب
یا کجا رفت آنکه با ما بود پار

خفتگان بیچاره در خاک لحد
خفته اندر کلهٔ سر سوسمار

صورت زیبای ظاهر هیچ نیست
ای برادر سیرت زیبا بیار

هیچ می دانی خرد به یا روان
من بگویم گر بداری استوار

آدمی را عقل باید در بدن
ورنه جان در کالبد دارد حمار

پیش از آن کز دست تو بیرون برد
گردش گیتی زمام اختیار

گنج خواهی در طلب رنجی ببر
خرمنی می بایدت تخمی بکار

چون خداوندت بزرگی داد و حکم
خورده از خوردان مسکین درگذار

چون زبردستیت بخشد آسمان
زیردستان را همیشه نیک دار

عذرخواهان را خطاکاری ببخش
زینهاری را بجان ده زینهار

شکر نعمت را نکو می کن که حق
دوست دارد بندگان حق گذار

لطف او لطفی است بیرون از حساب
فضل او فضلی است افزون از شمار

گر بهر موی زبانی باشدت — شکر یک نعمت نگوئی از هزار
نام نیک رفتگان ضایع مکن — تا بماند نام نیکت برقرار
ملک بانان را نشاید روز و شب — گاهی اندر خمر و گاهی در خمار
کام مسکینان و درویشان برآر — تا همه کامت برآرد کردگار
با غریبان لطف بی اندازه کن — تا برندت نام نیکی در دیار
زور بازو داری و شمشیر تیز — گر جهان لشکر بگیرد غم مدار
از درون خستگان پرهیز کن — وز دعای مردم پرهیزگار
منجنیق آه مظلومان بصبح — سخت گیرد ظالمان را در حصار
با بدان بد باش و با نیکان نکو — جای گل گل باش و جای خار خار
دیو با مردم نیامیزد مترس — بل بترس از مردمان دیوسار
هر که دد یا مردم بد پرورد — دیر و زود از جان برآرندش دمار
با بدان چندانکه نیکوئی کنی — قتل مار افسا نباشد جز بمار
ایکه داری چشم عقل و گوش هوش — پند من در گوش کن چون گوشوار
نشکند عهد من الا سنگدل — نشنود قول من الا بختیار
پادشاهان را ثنا گویند و مدح — من دعایی میکنم درویش وار
سعدیا چندانکه میدانی بگوی — حق نشاید گفتن الا آشکار
هر کرا خوف و طمع در کار نیست — از خطا باکش نباشد وز تتار
دولت نوئین اعظم شهریار — باد تا باشد بقای روزگار
خسرو عادل امیر نامور — انکیانو سرور عالی تبار

منعما سعدی سپاس نعمتت
کی تواند گفت و چون سعدی هزار

یا رب اندر کار ما کن یک نظر
پیش از آن کز ما نیاید هیچ کار

فی صفة الربیع

علم دولت نوروز بصحرا برخاست
لشکر زحمت سرما ز سر ما برخاست

تار باید کلهٔ قاقم برف از سر کوه
پرتک تابش خورشید بیغما برخاست

بر عروسان چمن بست صبا هر گهری
که بغواصی ابر از دل دریا برخاست

اینچه بوی است که از جانب خلخ بدمید
وین چه باد است که از جانب صحرا برخاست

چه هوائیست که خلد بتحیّر بنشست
چه زمینی است که چرخش بتولّا برخاست

تارم اخضر از عکس چمن حمرا گشت
بسکه از طرف چمن لولوء لالا برخاست

موسم نغمهٔ چنگ است که در بزم صبوح
بلبلان را ز چمن ناله و غوغا برخاست

بوی آلودگی از خرقهٔ صوفی آمد
شور دیوانگی از سینهٔ دانا برخاست

از زمین نالهٔ عشاق بگردون برسید
و ز ثری نالهٔ مستان به ثریا برخاست

بسکه خوبان بتفرّج سوی صحرا رفتند
الغیاث از چمن و گلبن حمرا برخاست

عاشق امروز بذوقی بر شاهد بنشست
که دل زاهد از اندیشهٔ فردا برخاست

هر کجا طلعت خورشید رخی سایه فگند
بیدلی خسته کمر بسته چو جوزا برخاست

هر کجا سرو قدی چهره چو یوسف بنمود
عاشقی سوخته خرمن چو زلیخا برخاست

هر کسی را هوس روی گلی در سر شد
نه که این ولوله از بلبل تنها برخاست

با رخش لاله ندانم بچه رونق بشگفت
با قدش سرو ندانم بچه یارا برخاست

سر ببالین عدم باز نه ای نرگس مست
که ز خواب سحر این نرگس شهلا برخاست

بسخن گفتن او عقل ز سر دل بر مید — عاشق آن قد سروم که چه زیبا برخاست

روز روشن چو برانداخت نقاب بسر زلف — گوئی از روز قیامت شب یلدا برخاست

ورق خوبی معشوق ز هم بر گردید — قلم عافیت از عاشق شیدا برخاست

ترک عشقش بنه صبر چنان غارت کرد — که جهان را ز حرم راز معما برخاست

سعدیا نامه سیاه کردن سودا تا کے — که قلم را بسر از دست تو سودا برخاست

فے الموعظہ و النصیحۃ

دریغ روز جوانی و عهد برنائی — نشاط کودکی و عیش خویشتن رائی

سر فروتنی انداخت پیری اندر پیش — پس از غرور جوانی و دست بالائی

دریغ بازوی سرپنجگی که برپیچد — ستیز دور فلک ساعد توانائی

زهے زمانهٔ ناپائدار عهد شکن — چه دوستی است که با دوستان نمی پائی

که اعتماد کند بر مواهب نعمت — که همچو طفل بہ بخشی و باز بربائی

برآر تر گسلی هرچه خوب تر بندی — تباه تر شکنی هرچه خوشتر آرائی

بعمر خویش کسی از تو کام برنگرفت — که در شکنجهٔ ناکامی اش نفرسائی

اگر زیادت قدر است در تغییر نفس — نخواستم که بقدر من اندر افزائی

مرا ملامت دیوانگی و سر سبکی — ترا سلامت پیری و پائے برجائی

شکوه پیری بگذار و علم و فضل و ادب — کجاست جهل جوانی و عشق برنائی

چو با قضا و اجل بر نمیتوان آمد — تفاوتے نکند گر پری و دانائی

نه آن جلیس انیس از کنار من رفته است — که بعد از و متصور شود شکیبائی

دریغ خلعت زیبای احسن التقویم — بر آستین تنعم طراز زیبائی

غبار خطِ معنبر نشسته بر گل روی — چنانکه مشک بماورد بر سمن سائی

اگر ز باد فنا ای پسر بیندیشی — چو گل بعمرِ دو روزه غرور ننمائی

زمان رفته نخواهد بگریه باز آمد — نه آب دیده که گر خون دل بپالائی

ندوخت جامهٔ کامی بقد کس گردون — که عاقبت بمصیبت نکرد یکتائی

چو خوان یغما غارت کند بناگاهی — زمانه مجلس عیش بتان یغمائی

چو تخم خرما فردات پایمال کنند — وگر بسروری امروز نخل خرمائی

برادران تو بیچاره در ثری رفتند — تو همچنان ز سر کبر بر ثریائی

همیشه باز نباشد در دو لختی چشم — ضرورتست که روزی بگل براندائی

خیال بسته و برباد عمر تکیه زده — به پنجروزه که در عیش و در تماشائی

دماغ پخته که من شیر مرد و برنایم — برو که با سگ بد نفس هم تو برنائی

اگر بود دل مومن چو موم نرم نهاد — تو موم نیستی ای دل که سنگ خارائی

بهر آن زمان که ز تو مردمی برآساید — درست شد بحقیقت که مردم آسائی

وگر بجهل برفتی بعذر باز پس آی — که چاره نیست برون از شکسته پیرائی

سخن دراز مکن سعدیا و کوته کن — چو روزگار بپیرانه سر ز رعنائی

وگر عنایت توفیق حق نگیرد دست — بدستِ سعی تو باد است تا نه پیمائی

ببخش بار خدایا بفضل و رحمت خویش — که دردمند نوازی و جرم بخشائی

بضاعتی نه سزاوار حضرت آوردم — مگر بعین عنایت قبول فرمائی

زدرگه کرمت روی ناامیدی نیست
کجا رود مگس از کارگاه حلوائی

در مدح انکیانو

بسی صورت بگردیده است عالم
ازین صورت بگردد عاقبت هم

عمارت باسرای دیگر انداز
که دنیا را اساسی نیست محکم

مثال عمر سر بر کرده شمعی است
که کوتاه باز می باشد دمادم

و یا برف گدازان بر سر کوه
کزو هر لحظه جزوی میشود کم

بسا خاکا که زیر پاے ناوان
که گر بازش کنی دست است و معصم

نه چشم طامع از دنیا شود سیر
نه هرگز چاه پر گردد ز شبنم

گل فرزند آدم خشت گردید
نمی جنبد دل فرزند آدم

به سیم و زر نکو نامی بدست آر
منه بر هم که برگیرندش از هم

فریدون را سرآمد پادشاهی
سلیمان را برفت از دست خاتم

نه نیشے میزند دوران گیتی
که آن را تا قیامت هست مرهم

وفاداری مجوے از دهر خونخوار
محال است انگبین در کام ارقم

به نقل از اوستادان یاد دارم
که شاهان عجم کیخسرو و جم

ز سوز سینهٔ فریاد خواهان
چنان پرهیز کردندی که از سم

که موران چون بگرد آیند بسیار
به تنگ آیند ردان در حلق ضیغم

وَمَا مِنْ ظَالِمٍ اِلَّا وَ يُبْتَلٰى
وَاِنْ طَالَ الْمُدٰى يَوْمًا بِاَظْلَم

سخن را ردے بر صد جبلان است
نگویند از حرم الا بمحرم

حرامش باد ملک و پادشاهی
که پیشش مدح گویند از قفا ذم

عروش زشت زیبا کے توان کرد
وگر بر خود کند دیباے معلم

اگر مردم همین بالا و ریش اند / به نیزه نیز بربسته است پرچم
سخن شیرین بود پیر کهن را / ندانم بشنود نوئین اعظم
جهان سالار عادل انکیانو / سپهدار عراق و ترک و دیلم
که روز بزم بر تخت کیانی / فریدون است و روز رزم رستم
چنین پند از پدر نشنیده باشی / الا گر هوشیاری بشنو از عم
چو یزدانت مکرّم کرد و مخصوص / چنان زی در میان خلق عالم
که گر وقتی مکان پادشاهیت / نباشد همچنان باشی مکرّم
نه هر کس حق تواند گفت گستاخ / سخن ملکیست سعدی را مسلّم
مقامات از دو بیرون نیست فردا / بهشت جاودانی یا جهنّم
مدامت بخت و دولت همنشین باد / بدولت شادمان از بخت خرّم
بدست راست قید باز اشهب / بدست چپ عنان خنگ ادهم
سر سالت مبارک باد و میمون / سعادت همره و اقبال همدم

فی الموعظة والنصیحة

خوش است عمر دریغا که جاودانی نیست / بس اعتماد برین پنج روزه فانی نیست
درخت قد صنوبر خرام انسان را / مدام رونق نوباوهٔ جوانی نیست
گلی است خرّم و خندان و تازه و خوشبو / ولی امید ثباتش چنانکه دانی نیست
دوام پرورش اندر کنار مادر دهر / طمع مکن که در او بوی مهربانی نیست
مباش غرّه و غافل چو میش سر در پیش / که در طبیعت این گرگ گلّه بانی نیست
چه حاجت است عیان را باستماع و بیان / که بیوفائی دور فلک نهانی نیست

کدام باد بهاری وزید در آفاق	که باز در عقبش آفت خزانی نیست
اگر ممالک روی زمین بدست آری	بهای دولت یک روزه زندگانی نیست
دل ای رفیق درین کاروانسرای مبند	که خانه ساختن آئین کاروانی نیست
اگر جهان همه کام است و دشمن اندر پی	بدوستی که جهان جای کامرانی نیست
چو بت پرست بصورت شدی چنان مشغول	که دیگرت خبر از لذت معانی نیست
جهان ز دست بدادند دوستان خدای	که پای بند غنا را جز این جهانی نیست
نگاهدار زبان تا بدوزخت نبرند	که از زبان بتر اندر جهان زیانی نیست
عمل بیار و علم بر مکش که مردان را	رهی سلیم تر از کوی بی نشانی نیست
طریق حق رود از هر کجا که خواهی باش	که کنج خلوت صاحبدلان مکانی نیست
کف نیاز بدرگاه بی نیاز برآر	که کار مرد خدا جز خدای خوانی نیست
مخور چو بیدلان گاو و تخم کایشان را	امید خرمن اقبال آنجهانی نیست
مکن که حیف بود دوست بر خود آزردن	علی الخصوص مرآن دوست را که ثانی نیست
چه سود ریزش باران وعظ بر سر خلق	که مرده را بارادت صدف دهانی نیست
زمین به تیغ بلاغت گرفتی ای سعدی	سپاس دار که جز فیض آسمانی نیست
بدین صفت که در آفاق صیت شعر تو رفت	نرفت دجله که آبش بدین روانی نیست
نه هر که دعوی زور آوری کند با ما	بسر برد که سعادت به پهلوانی نیست
ولی بخواجه عطار گو ستائش مشک	مکن که بوی خوش زمشتری نهانی نیست

فی الموعظة والنصیحة

توانگری نه بمال است پیش اهل کمال	که مال تا لب گور است و بعد از آن اعمال

من آنچه شرط بلاغ است با تو میگویم — تو خواه از سخنم پند گیر و خواه ملال
محل قابل و آنگه نصیحت قائل — چو گوش هوش نباشد چه سود حسن مقال
نصیحت همه عالم چو باد در قفس است — بگوش مردم نادان و آب در غربال
بچشم و گوش و دهان آدمی نباشد شخص — که هست صورت دیوار را همین تمثال
دل ای حکیم برین معبر هلاک مبند — که اعتماد نکردند بر جهان عقال
چنان بلطف همی پرورد که مروارید — دگر بقهر چنان خرد می کند که سفال
مکن بچشم ارادت نگاه در دنیا — که پشت مار بنقش است و زهر او قتال
بعمر عاریتی هیچ اعتماد مکن — که پنجروز دگر می رود به استعجال
برفت عمر و نرفتیم شرط راه ادب — براستی که ببازی برفت چندین سال
کنون که رغبت خیر است و زور طاعت نیست — دریغ نقد جوانی که صرف شد بمحال
زمان توبه و عذر است و وقت بیداری — برآر دست دعائی و رو بخاک بمال
وصال حضرت جان آفرین مبارکباد — که دیر و زود فراق افتد اندرین اوصال
بزیر بار گنه گام بر نمی گیرم — که زیر بار به آهستگی رود حمال
چنان شده است که دیگر امید خیر نماند — مگر بعفو خداوند منعم متعال
نه آفتاب وجود ضعیف انسان را — که آفتاب فلک را ضرورت است زوال
کنون هوای اهل می پرد کبوتر نفس — که دست جور زمانه نه پر گذاشت نه بال
چنان شدم که بانگشت می نمایندم — نماز شام که بر بام میرود چو هلال
بزرگوار خدایا به حق مردانی — که عارفان جمیل اند و عاشقان جمال
مبارزان طریقت که نفس بشکستند — بزور بازوی تقوی و للحروب رجال

یُقَدِّسُونَ لَهُ بِالْخَفِیِّ وَالْاِعْلَان	یُسَبِّحُونَ لَهُ بِالْغُدُوِّ وَالْآصَال
مرا و نفس ندا دند ازین سرای غرور	که صبر پیش گرفتند تا بوقت محال
قفا خورند و ملامت کشند و خوش باشند	شب فراق بامید بامداد وصال
بسرّ سینهٔ این دوستان علی التفصیل	که دستگیری و رحمت کنی علی الاجمال
رهی نمی برم و چارهٔ نمی دانم	بجز محبت مردان مستقیم احوال
مرا بصحبت نیکان امید بسیار است	که مایه داران رحمت کنند بر البطال
بود که صدر نشینان بارگاه قبول	نظر کنند به بیچارگان صف نعال
توقع است ز انعام دائم المعروف	ز بهر آنکه نه امروز می کند افضال
همیشه در کرمش بوده ایم و در نعمش	از آستان مربّی کجا روند اطفال
سوال نیست مگر بر خزانهٔ کرمش	سوال نیز چه حاجت که عالم است بحال
من آن ظلوم جهولم که هم تو فرمودی	چه آید از ضعفا ای کریم و ز جهّال
مرا تحمل باری چگونه دست دهد	که آسمان و زمین بر نتافتند و جبال
ختام عمر خدایا بفضل و رحمت خویش	بخیر کن که همین است غایة الآمال
ثنای حضرت عزّت نمی توانم گفت	که ره نمی برد آنجا قیاس و وهم و خیال
بر آستان عبادت وقوف کن سعدی	که وهم منقطع است از سرادقات جلال

فی النصائح والمواعظ

ای نفس اگر بدیدهٔ تحقیق بنگری	درویشی اختیار کنی بر توانگری
ای پادشاه وقت چو وقتت فرا رسید	تو نیز با گدای محلت برابری
گر پنج نوبتت بدر قصر میزنند	نوبت بدیگری بگذاری و بگذری

دنیا زنی ست است عشوه ده دولتان ولیک — با کس بسر نمی برد او عهد شوهری

آهسته رو که بر سر بسیار مردم است — این جرم خاک را که تو امروز بر سری

آبستنی که این همه فرزند زاد و کشت — دیگر که چشم دارد ازو مهر مادری

این غول روی بسته کو نه نظر فریب — دل می برد بغالیه اندود چادری

هاروت را که خلق جهان سحر او برند — در چه فگند غمزهٔ خوبان بساحری

مردی گمان مبر که بسر پنجه است و زور — با نفس اگر برائی دانم که شاطری

با شیر مردیت سگ ابلیس صید کرد — ای بی هنر بمیر که از گربه کمتری

هشدار تا نیفگندت پیروی نفس — در ورطهٔ که سود ندارد شناوری

سر در سر هوا و هوس کردهٔ و باز — در کار آخرت کنی اندیشه سرسری

دنیا بدین خریدنت از بی بصارتیست — ای بد معاملت بهمه هیچ می خری

تا جان معرفت نکند زنده ات بشخص — نزدیک عارفان تو ز حیوان محقری

بس آدمی که دیو بزشتی غلام اوست — در صورتش نماید زیبا تر از پری

گر قدر خود بدانی قدرت فزون شود — نیکو نهاد باش که پاکیزه جوهری

چندت نیاز و آز دواند ببر و بحر — بشناس قدر خویش که دریای گوهری

پیداست قطرهٔ که بقیمت کجا رسد — لیکن چو پرورش بودت دانه دری

گر کیمیای دولت جاویدت آرزوست — بشناس قدر خویش که گوگرد احمری

ای مرغ پای بسته بدام هوای نفس — کی بر هوای عالم روحانیان پری

باز سفید روضهٔ انسی چه فائده — کاندر طلب چو بال بریده کبوتری

چون بوم بد خبر مفگن سایه بر خراب — در اوج سدره کوش که فرخنده طائری

آن راه دوزخ است که ابلیس میرود ‌‌‌ بیدار باش تا پی آن راه نسپری
در صحبت رفیق بدآموز همچنان ‌‌‌ کاندر کمند دشمن آهخته خنجری
راهی بسوی عاقبت خیر می رود ‌‌‌ راهی بسوی هاویه اکنون مخیّری
گوشت حدیث می شنود هوش بیخبر ‌‌‌ در حلقه بصورت و چون حلقه بر دری
دعوی مکن که برترم از دیگران بعلم ‌‌‌ چون کبر کردی از همه دونان فروتری
از من بگوی عالم تفسیر گوی را ‌‌‌ گر در عمل نکوشی نادان مقصّری
بار درخت علم ندانم مگر عمل ‌‌‌ با علم اگر عمل نکنی شاخ بی بری
از صد یکی بجای نیاورده شرط علم ‌‌‌ وز حبّ جاه در طلب علم دیگری
علم آدمیت است جوانمردی و ادب ‌‌‌ ورنه ددی بصورت انسان مصوّری
هر علم را که کار نبندی چه فائده ‌‌‌ چشم از برای آن بود آخر که بنگری
امروز غرّه به فصاحت که در حدیث ‌‌‌ هر نقطه را هزار دلائل بیاوری
فردا فصیح باشی در موقف حساب ‌‌‌ گر علّتی نگوئی و عذری نیاوری
در صد هزار عذر بگوئی گناه را ‌‌‌ مرشوی کرده را نبود زیب دختری
مردان بسعی و رنج بجای رسیده اند ‌‌‌ تو بی هنر کجا رسی از نفس پروری
ترک هوا است وادی دریای معرفت ‌‌‌ عارف بذات شو نه بدلق قلندری
در کم ز خویشتن بحقارت نظر مکن ‌‌‌ گر برتری بمال بگوهر برابری
فرمان بر خدا و نگهبان خلق باش ‌‌‌ این هر دو قرن اگر بگرفتی سکندری
عمری که میرود بهمه حال جهد کن ‌‌‌ تا در رضای خالق بیچون بسر بری
مرگ از تو دور نیست وگر هست فی المثل ‌‌‌

فارغ نشسته بفراغی و کام دل — یاری ز تنگنای لحد یاد ناوری

یاری گرت بگور عزیزان گذر بود — از سر بنه غرور کیانی و سروری

کانجا بدست واقعه بینی خلیل وار — درهم شکسته صورت بتهای آذری

فرق عزیز و پهلوی نازک نهاده تن — مسکین بخشت بالشی و خاک بستری

تسلیم شو گر اهل تمیزی که عارفان — بردند گنج عافیت از کنج صابری

فرزند بنده ایست خدا را غمش مخور — تو کیستی که به ز خدا بنده پروری

گر مقبل است گنج سعادت بطالعش — ور مدبر است رنج زیادت چه میبری

پیش از من و تو بر رخ جانها کشیده اند — طغرای نیکبختی و نیل بد اختری

آنرا که طوق مقبلی اندر ازل خدای — روزی نکرد چون نکشد غل مدبری

زنهار پند من پدرانه است گوش دار — بیگانگی مورز که در دین برابری

ننگ از فقیر اشعث و اغبر مدار از آنکه — در وقت مرگ اشعثی و در گور اغبری

دامن مکش ز صحبت ایشان که در بهشت — دامن کشان سندس خضرند و عبقری

روی زمین بطلعت ایشان منور است — چون آسمان بزهره و خورشید و مشتری

در بارگاه خاطر سعدی خرام اگر — خواهی ز پادشاه سخن داد شاعری

گه گه خیال در سرم آید که این منم — ملک عجم گرفته به تیغ سخنوری

بازم نفس فرو رود از هول اهل فضل — با کف موسوی چه زند سحر سامری

شرم آید از بضاعت بی قیمتم ولیک — در شهر آبگینه فروش است و جوهری

مرثیهٔ ترکیب بند امیر خسرو

واقعه‌ست این یا بلا از آسمان آمد پدید / آفت است این یا قیامت در جهان آمد پدید

راه در بنیاد عالم داد سیل فتنه را / رخنهٔ کامسال در هندوستان آمد پدید

مجلس یاران پریشان شد چو برگ گل ز باد / برگ ریزی گوئی اندر بوستان آمد پدید

هر مژه بی دیدن ایشان سنانی شد بچشم / نیزه بالا خون ز هر نوک سنان آمد پدید

دل بپیچد چون زمانه رشتهٔ صحبت گسست / در بریزد چون خلل در ریسمان آمد پدید

بس که آب چشم خلقی شد روان از چار سو / پنج آب دیگر اندر مولتان آمد پدید

خواستم تا ز آتش دل بر زبان آرم سخن / صد زبان آتشینم در دهان آمد پدید

سینه خالی بکندم گریه بکشاد از دو چشم / چون زمین کاوید شد آب روان آمد پدید

گریه هم بی پوست روئی میکند با من کزو / پوست از رویم برفت و استخوان آمد پدید

جمع شد سیاره در چشم مگر طوفان شود / چون به برج آبی انجم را قران آمد پدید

من نخواهم جز همان جمعیت و این کے شود
خود محال است این بنات النعش پروین کے شود

تا چه ساعت بد که شاه از مولتان لشکر کشید / تیغ کافرکش برای کشتن کافر کشید

چون خبر کردندش از دشمن بدان قوت که داشت / بی محابا خشم در سر کرد و رایت بر کشید

آنچه حاضر بود لشکر لشکری دیگر نجست / زانکه رستم را نشاید منت لشکر کشید

یک کشش از مولتانش تا بلاهور او فتاد / یعنی اندر عهد من کافر تواند سر کشید

من نه آن شیرم که شمشیر چو آب و آتشم از کشش هر سال شان در خاک و خاکستر کشید
بسکه بر گل خون ایشان از روان کردم چو آب همچو بط بر آب گرگن سر خون بر کشید
آنچنان رنگین کنم امسال خاک از خون شان کز زمین باید شفق را گونهٔ احمر کشید
او درین تدبیر و آگه نه که تقدیر فلک صفحهٔ تدبیر را خط مقیّت در کشید
ز اختران چشمش رسید از دست باشد چون شهاب میل با بد تافت وانه چشم هفت اختر کشید
غرهٔ مه شد محرم نی برو بر کل خلق چون بسلخ اندر گلوی دشمنان خنجر کشید
تا شود عاشوره صف عزا شد چون حسینؑ گرد خنگش سرمهٔ بر چشم مه انور کشید

تا چه ساعت بد که کافر بر سر لشکر رسید
جوق جوق از آب بگذشتند و ناگه در رسید

جنگ شه دیدی برگردون غبار انگیختن بادپا بر کافران خاکسار انگیختن
غلغله در انجم از جوش سپاه انداختن زلزله در عالم از سیر سوار انگیختن
از خروش کوس و بانگ اسپ آواز سوار لرزه در صحرا و دشت و کوهسار انگیختن
نعل در آتش نهادن توسنان گرم را وز سم هر آتشین نعلی شرار انگیختن
آن چه حیبت بود گاه کارزار انداختن وین چه هیبت بود گاه گیر و دار انگیختن
از فروغ تیغ در سر تف و تاب انداختن وز خیال نیزه در دل خار خار انگیختن
پردلان در حمله از بهر مخالف سوختن بیدلان در حیله از بهر فرار انگیختن
ضربتی مردانه در پهلوی نامردان زدن شعلهٔ آتش ز تیغ آبدار انگیختن
دیو بندی را علم جمشیدوار افراختن ملک گیری را فرس خورشیدوار انگیختن
آسمان اندر تضرع زان فزع برداشتن آفتاب اندر تیمم زان غبار انگیختن

اندر آن میدان که فرق از مرد تا نامرد بود
ای بسا کس را که بہا خشکے ہا زرد بود

روز را تاریکی آمد چون بہم بر بافتند — زرد شد خورشید چون خنجر بہ خنجر بافتند
روز نو دیک فرو رفتن شده از رزم تیغ — آسمانی بر سر خورشید لشکر بافتند
شانہ را مانا ست آن صفهای تیغ از هر دو سو — سرکشان چون موی در مو یکدگر بر بافتند
آبگون شد خاک چون جوشن بجوشن دوختند — گلستان شد دشت چون سپر و را سپر بافتند
آسمان بر می کشد گوئی که بگریزد ز تیر — تیرها بالای سرزان پر که در پر بافتند
صاف گشت از تیغ چون نہی سر کافر تمام — کافران هر صف که چون مرغول کافر بافتند
از سر شک خون ہمہ یاقوت سرخ از تیغ جست — تا مکلل شد علمہاے که در زر بافتند
هم یگان سر شد دوگان شمشیر چون بر ہم زدند — هم دوگان سر شد یگان سرہا چو در سر بافتند
کشتگان افتاده در اطراف آن صحرای سبز — ہمچو صورتہا که در دیبای اخضر بافتند
پیش ازین کوشش بود کز چاگه تا وقت شام — رو بروی مو بموی و سو بسو بر بافتند
خواست شب تا نطع نصرت گستر و لیکن ہیچ سود — کز فلک آن نطع را بر شکل دیگر بافتند

یک زمان شمشیر قتالش نیاسود از قتال
از زوال روز تا شب اندران روز زوال

با سب آن خون بود کاندر پی صحراے دوید — یا بسوی تشنگان ہوجی ز دریا مے دوید
آب در غربال بیزی چون فرو ریزد بزور — خستگان را خون بر آن گونه ز اعضا می دوید
کشته اندر خاک جان میکند بر خود می طپید — در گلویش موج می زد خون و بالا می دوید
این بدوزخ برد آب آن بجنت برد جوی — گرچه خون گبر و مومن ہر دو یک جا می دوید

توسنان در خیزه و سرهای سواران می فتاد
مرد را سر می دوید و اسپ را پا می دوید

هر کرا از قوت دل بازو اندر کار بود
راست کرده تیر سوی قلب اعدا می دوید

وانکه از ضعف درونی دست و پا گم کرده بود
گه بسوی آب و گاهی سوی صحرا می دوید

تیر کشتیهای تن می راند بر دریای خون
بیلکی میزد به تندی و گذارا می دوید

از وجود مرد هر خونی که آن از تیر جست
چون کسی از خاک بجهد بی محابا می دوید

شاه لشکرکش به ترتیب صف آیین جنگ
می دوانید اشهب اقبال را تا می دوید

پای پس می برد گردون هو گرفته فتح را
فتح هرچند از ملاعین جانب ما می دوید

کافران در انتظار شب که تا بیرون شود
ناگهان میزان ما را پله دیگر گون شود

تا چه شب بود آنکه از چرخ آفتاب افتاده بود
دیو آتش در جهان میزد شهاب افتاده بود

گر حسین کربلا را راه بی آبی فتاد
او محمد بد که در آتش ز آب افتاده بود

روز چون باقی نبود آن آفتاب تخت را
روز باقی بود چیزی کافتاب افتاده بود

دام ماهی شد دل مردم که از دستان دیو
دست جم را خاتم شاهی در آب افتاده بود

کافر اندر خون چو خر در پارگین غلطیده بود
مومن اندر گل چو گوهر در خلاب افتاده بود

فوجی اندر آب طوفان بلا را می گذشت
فوج دیگر تشنه در راه سراب افتاده بود

هر یکی در تخته خاکی فرو شد بهر آنک
کارشان با دفتر یوم الحساب افتاده بود

چو ز هندی بد منقش کرده از شنگرف تر
کاسهای سر که اندر خون ناب افتاده بود

از وداع جان جراحتهای اخون میگریست
وز فراق زندگانی تن خراب افتاده بود

ای بسا زنده که از هیبت میان کشتگان
تن بخون آلوده و دیده بخواب افتاده بود

قعل این گرگ کهن بنگر که از دست سگان … شیر در زنجیر و فیل اندر طناب افتاده بود

بی فزع بود آن قیامت را معین دیده ام
گر قیامت را نشان این است پس من دیده ام

دائرات آسمانی گردشی بر کار کرد … مرکز اسلام را سرگشته چون پرکار کرد
ذره را دیدی که آب چشمهٔ خورشید برد … سنگ را دیدی که کار لولوی شهوار کرد
تا شه اندر کهف عصمت شد نگشت آن آدمی … کونه زافغان خفتگان کهف را بیدار کرد
گر نغار غیب رفت از پیش دشمن عیب نیست … مصطفی از رزم دشمن عزم سوی غار کرد
ور شراری آمدش از تیر مژگان هم رواست … خشم نمرود آخر ابراهیم را در نار کرد
ور بدار قدس رفت از تنگنا دل بد مکن … عیسی از جور نصاری سر فدای دار کرد
ور سگان بد به فنی کردند با او هم بخوان … زانچه سگساری بسوی حیدر کرار کرد
ور زدیو آتش گذشت آب انسر آخر یاد کن … زانچه دیوی تهمتن را غرق دریا بار کرد
با مغول هر سال بهر دین سر و کارش بود … عاقبت جان گرامی در سر آن کار کرد
دست تقدیر است گه خون ریزد و گه جان برد … تا توانائیم نتوان کینه با قهار کرد
شیر نر از نیش موری صد خروش صعب زد … پیل مست از نوک خاری صد فغان زار کرد

جمعه بود و سلخ ذی حجه که بود آن کارزار
آخر هشتاد و سه آغاز هشتاد و چهار

مهر و ماه بر روی آن فرخ لقا بگریستند … روز و شب سال آن اندک بقا بگریستند
همچو فرمانش روان شد شرق تا غرب آب چشم … بنده فرمانان که بی فرمان رها بگریستند
بس که اندر عهد او ماهی و مرغ آسوده بود … ماهیان در آب و مرغان در هوا بگریستند

آسمان ها با هزاران دیده بر اهل زمین
همچو باران بهاری بر گیا بگریستند

شبنمی کز آسمان هر صبح می ریزد بخاک
اشک انجم دان که از اوج سما بگریستند

خلق ملتان مرد و زن مویه کنان و موکنان
کو بکو و سو بسو و جا بجا بگریستند

از خروش گریه و بانگ اهل شب کس نخفت
بس که در هر خانهٔ اهل عزا بگریستند

هم بآب چشم خود کردند ترتیب وضو
مغفرت جویان که در وقت دعا بگریستند

دیده خون افشانده بر گل چون گلوی تشنگان
بس که هر کس کشتگان خویش را بگریستند

شد زبان از ناله چون پای اسیران آبله
بس که از بهر اسیران بلا بگریستند

وارثان بند بلا ناگه اسیری باز گشت
روی او دیدند هر کس بی ریا بگریستند

گریه چندان شد که موج دیده از جیحون گذشت
حال من این بود حال دیگران تا چون گذشت

دست ظلم یا خود از دندان کنم بازو کبود
یا بپوشم جامه زین مینای چون مینو کبود

هر کسی نامی زند سوزن بهر بازو و من
نام شه خیزد چو از دندان کنم بازو کبود

ده که از چرخ کبود او خفته پهلوی زمین
در زمین خفتن همه آفاق شد پهلو کبود

هم سیاهی شد ز هند و هم سفیدی شد ز ترک
بس که می پوشد کنون هم ترک و هم هندو کبود

مصر جامع را بهر سوی روان شد رود نیل
شسته شد از گریه چندان جامه هر سو کبود

نیل گر را خود عروسی شد بخانه بس که شد
پیرهن های عروسان در عزای شو کبود

نیل پوشیدن کنون چون رسم خدمتگاری است
گر کنند اسپید بافان رشته در ما کو کبود

خوبرویان را که پیشانی زدند و خون گریست
زیبا بر رخ سرخ شد بالاتر از ابرو کبود

نیل حاجت نیست خوبان را ز سرخی بعد ازین
چون بکندن سرخ شد رخ و ز زدن شد رو کبود

بس که می کندند مو از فرق نازک سر بسر / شد ز آزار چنان کندن تنم هر مو کبود

موی سر تا چند ازین غم زار و گریان میکنم
این تن چو موی باری از سر جان بر کنم

وه که دل یکبارگی خون شد برای دوستان / آه از آن جمعیت راحت فزای دوستان

دیده بهر دوستان شد آشنای آب و خون / تا میان آب و خون شد آشنای دوستان

بسکه خون بی بها خورده ست خاک از دوستان / واجب است ای خاک جستن خونبهای دوستان

خفتگان خاک را گر خاستن ممکن بود / عمر باقی میکنم وقف لقای دوستان

حیف باشد مردمان را چشم و یار از چشم دور / دیگران را چون توان دیدن بجای دوستان

خاکشان و دیده می آرم نه انصافی بود / اینچنین بی قدر باشد خاکپای دوستان

دوستان رفتند غیری را چه گیرم در کنار / چون کشم بر قامت هر کس قبای دوستان

در هوای دوستان گر از سرم بیرون کنند / از سرم بیرون نخواهد شد هوای دوستان

خسروا هر بار میگوی فرا خواهم درید / جامه جان تا بدامن در عزای دوستان

جان که صد جا پاره شد از غم کجا باشد روا / پاره را پاره کردن از برای دوستان

دوستان رفتند از بهر که میگوئی سخن / ختم مطلق کن سخن را از برای دوستان

یاد می کن رفتگان را خاصه در حال دعا
کت برحمت راه بنماید مگر دال دعا

یارب آن خورشید رحمت تو در جان پادشان / جان بفیض نور چون خورشید تابان پادشان

بود شان روز هیجا خان اعظم پیشوا / پیشوای جنة الفردوس هم خان پادشان

در هوای کار فلک آنجا چه دگر دو مگس / پر طاؤسان فردوسی مگس ران پادشان

فیض رحمت آب حیوان است و ظلمات گور ... یارب اندر ظلمت گور آب حیوان بادشان
چون ز دیوان سیاست نامهٔ شان بر کف نهند ... از کتابا بالیمین در نامه عنوان بادشان
قطرهٔ خونی که گشت از حلق ایشان ریخته ... بهترین لعلی برای تاج غفران بادشان
تشنگانی را که جانهاشان ز بی آبی برفت ... بر سر از ابر کرم هر لحظه باران بادشان
بستگانی را که دشواری بر ایشان دیر ماند ... یارب امید رهائی زود آسان بادشان
بستگانی بند را رنجی که اندر بند بود ... موجب انواع نجات آخرت آن بادشان
وانچه باقی مانده اندوزان بلا باز آمده ... فضل یزدان بادشاه جهان سلطان بادشان

چون محمد رفت شاه را عاقبت محمود باد
کیقبادش اسعد و کیخسروش مسعود باد

از هفت بند کاشی

برخوان غم چو عالمیان را صلا زدند ... اول صلا به سلسلهٔ انبیا زدند
نوبت باولیا چو رسید آسمان طپید ... زان ضربتی که بر سر شیر خدا زدند
پس آتشی ز اخگر الماس ریزها ... افروختند و بر حسن مجتبیٰ زدند
وانگه سرادقی که ملک محرمش نبود ... کندند از مدینه و در کربلا زدند
وز تیشهٔ ستیزه در آن دشت کوفیان ... بس نخلها ز گلشن آل عبا زدند
بس ضربتی کزان جگر مصطفیٰ درید ... بر حلق تشنهٔ خلف مرتضیٰ زدند

اہل حرم دریدہ گریبان کشادہ موی
فریاد بر درِ حرم کبریا زدند

روح الامین نہادہ بزانو سرِ حجاب
تاریک شد ز دیدنِ او چشمِ آفتاب

چون خونِ حلقِ تشنۂ او بر زمین رسید
جوش از زمین بذروۂ عرش برین رسید

نزدیک شد کہ خانۂ ایمان شود خراب
از بس شکستہا کہ بارکان دین رسید

نخلِ بلندِ او چو خسان بر زمین زدند
طوفان بر آسمان ز غبارِ زمین رسید

باد آن غبار را بہ مزار نبی رساند
گرد از مدینہ بر فلک ہفتمین رسید

یکبارہ جامہ در خمِ گردون بنیل زد
چون این خبر بعیسیٰ گردون نشین رسید

پر شد فلک ز غلغلہ چون نوبتِ خروش
از انبیا بحضرت روح الامین رسید

کرد این خیال وہم غلط کار کین غبار
تا دامن جلال جہان آفرین رسید

ہست از ملال گرچہ بری ذات ذوالجلال
او در دلست و ہیچ دلی نیست بی ملال

ترسم جزای قاتلِ او چون رقم زنند
یکبارہ بر جریدۂ رحمت قلم زنند

ترسم کزین گناہ شفیعانِ روزِ حشر
دارند شرم کز گنہ خلق دم زنند

دستِ عتابِ حق بدر آید ز آستین
چون اہل بیت دست براہل ستم زنند

آہ از دمی کہ با کفن خونچکان ز خاک
آلِ علی چو شعلۂ آتش علم زنند

فریاد از آن زمان کہ جوانانِ اہل بیت
گلگون کفن بعرصۂ محشر بہم زنند

جمعی کہ زد بہم صفِ شان شور کربلا
در حشر صف زنان صف محشر بہم زنند

از صاحب حرم چہ توقع کنند باز
آن ناکسان کہ تیغ بصیدِ حرم زنند

بس برسان کنند سری راکہ جبرئیل
شوید غبار گیسویش از آب سلسبیل

تضمین حسین دانش بر خاقانی

مدائن

در وادئے فکرت بود یکشب دل حیران
اندیشہ ہمی کردم در گردش این دوران
از فلسفۂ زردشت پرسید می ویونان
ناگاہ سروشم گفت، این زمزمہ را برخوان

"ہان اے دل عبرت بین ازدیدہ نظر کن ہان"
"ایوان مداین را آئینۂ عبرت دان"

کو رایت ساسانی؟ گشت ست نگون گوئی
افسانۂ جمشیدی بد خواب فسون گوئی
در ماتم وے دجلہ ست نالندہ کنون گوئی
پیچیدہ بپا زنجیر آوردہ جنون گوئی

"خود دجلہ چنان گرید صد دجلۂ خون گوئی"
"کز گرمیٔ خونابش آتش چکد از مژگان"

از وادئے ایمن بود وقتے گذر دجلہ
امروز چرا ویران شد رہگذر دجلہ
زافتادن طاق آمد، آوخ! خطر دجلہ
اشکست از این آسیب، آرے کمر دجلہ

"از آتشِ حسرت ببین بریان جگرِ دجله"
"خود آب شنیدستی کآتش کندش بریان"

تا رفت شکوه داد از دست مداین را،
جان با المِ فرقت پیوست مداین را،

خمیازهٔ بهبودی بگسست مداین را،
از زلزلةُ الساعة دل خست مداین را،

"تا سلسلهٔ ایوان بشکست مداین را"
"در سلسله شد دجله، چون سلسله شد پیچان"

آوخ! که مداین بود بیتُ الشرفِ ایران را،
بُد روزِ فتن مامن اسکندر و خاقان را،

کردے خجل از فروغش خورشیدِ درخشان را،
امروز بیا بنگر این بنگهِ ویران را،

"گه گه به زبانِ اشک آواز ده ایوان را"
"تا بو که بگوشِ دل پاسخ شنوی ز ایوان"

پرویز کجا ایدون و آن تختِ زر و افسر،
کو همسرِ شیرینش، آن آفتِ جان پرور،

خشت است بدو بالین، خاک است بدو بستر،
گوئی بزمین نالد، چون پاش نهی بر سر،

"گوید که تو از خاکی، ما خاکِ توایم ایدر"
"گامے دو سه بر ما نه اشکے دو سه هم افشان"

آتشکده شد خاموش، شد نو به کلیسا را،
چون رایتِ احمد خاست بشکست چلیپا را،

اجلال و شرف افزود آئینِ مسیحا را،
هر دم روشے بود است این گنبدِ مینا را،

"گوئی که نگون کرد است ایوانِ فلک سا را"
"حکمِ فلکِ گردان، یا حکمِ فلکِ گردان"

این دجله بدین جوشش آیا ز چه میگرید؟
با درد و خروش این رود با ما ز چه میگرید؟

گاہی بنہانی، گہ پیدا زچہ میگرید؟   بہمن زچہ مے نالد، دارا زچہ میگرید؟

"بر دیدۂ من خندی کاینجا زچہ مے گرید؟"
"گریند بہ آن دیدہ کاینجا نشود گریان"

آن رخش کہ فغفورش بوسید بہ عزت سم   در دشت حوادث شد بارا کبِ الفش گم
و آن کاخ کہ بد چیدہ پیشش چو صفِ انجم   دستور رو مغ و معبد، شد خوابگہ کژدم

"این ہست ہمان ایوان کز نقش رخِ مردم"
"خاکِ درِ او بودے دیوارِ نگارستان"

این بارگہ داد ست، باچشمک عبرت بین   اندر در و دیوارش از نظرۂ عبرت بین
از دست فلک ویران گشت ست خسارت بین   این دست درازی را از منشاءِ فطرت بین

"پندار ہمان عہد است از دیدۂ فکرت بین"
"درسلسلۂ درگہ، در کوکبۂ ایوان"

چون باد سبک بگذشت اینک زمن گیتی   شد مسکن بوم و دد باغِ عدن گیتی
از خارِ جفا فرسود ورد و سمنِ گیتی   کے خرم و شاد آید بیت الحزن گیتی

"آرے چہ عجب داری کاندر چمنِ گیتی"
"بوم است پئے بلبل، نوحہ است پئے الحان"

اینخاک فرو بردی شاہان و مہان یکیک   بنما کنون زیشان گر ہست نشان یکیک
افشرد بزیرِ پائے این چرخِ دوان یکیک   دارا و جم و کسرا، بشمار و بخوان یکیک

"گفتی کہ کجا رفتند این تاجوران یکیک"
"زیشان شکمِ خاک است آبستنِ جاویدان"

دل ہیچ نیازاری گر باخبر و ہوشی، | تا دست دہد فرصت در خیر و کرم کوشی
برگوی ستمگر را، اے آنکہ زرہ پوشی | البتہ کفن روزے از دست اجل پوشی

"خونِ دل شیرین است این مے کہ ز رز نوشی"
"ز آب و گلِ پرویز است این خُم کہ نہد دہقان"

دانی کہ مئے گیتی آمیختہ با درد است | ہر دم رسد آوا نے کاے خواجہ فلان مرد است
آن کیست کہ جان خود زین ورطہ برون بُرد است | گر فربہ و گر لاغر، گر پیلتن و گر د است

"چندین تنِ جباران کاین خاک فرو خورد است"
"این گُرسنہ چشم آخر ہم سیر نہ شد ز ایشان"

فریاد از آن آفات کایام برانگیزد! | با جہل در آمیزد، با عقل در آویزد
جسمِ من و تو اندر غربالِ فنا بیزد | در ہر نفس از این دیو صد ہائلہ برخیزد

"از خونِ دلِ طفلان سرخاب رُخ آمیزد"
"این زالِ سفید ابرو، این مامِ سیاہ پستان"

اے داورِ بے منت بر خلق عنایت کن، | بر تربت نوشروان آمرزش و رحمت کن
اے دل سخن مردہ بر زندہ تلاوت کن، | دانش تو بدین مردم تعلیم مروت کن،

"خاقانی! ازین درگہ دریوزہ عبرت کن"
"تا از درِ تو زین پس دریوزہ کند خاقان"

مُتفرّقات

(۱)

مناظرهٔ شب و روز از گفتار اسدی

بشنو از حجت گفتار شب و روز بهم | سرگذشتی که ز دل دُور کند شدّت غم
هر دو را خاست جدال از سبب بیشی فضل | در میان رفت فراوان سخن از مدحت و ذم
گفت شب فضل شب آمد ز روز افزون ازانک | روز را باز ز شب کرد خداوند قدم
نزد یزدان ز پرستندهٔ و از عابد روز | ساجد و عابد شب راست فزون قدر و قیم
قوم را سوی مناجات بشب برد کلیم | هم بشب گشت جدا لوط ز بیداد و ستم
قمر چرخ بشب کرد محمّد بدو نیم | سوی معراج بشب رفت هم از بیت حرم
هر مهی باشد سی روز بقرآن شب قدر | بهتر از ماه هزار است ز بس فضل و نعم
ستر پوش است شب و روز نمایندهٔ عیب | راحت افزا است شب و روز فزاینده الم
هست در روز ز اوقات که نهیست نماز | وز نماز همه شب فخر نبی بود و اُمم
منم آن شاه که تختم زحل است ایوان چرخ | مه سپهدار و همه انجم سیّاره خدم
هر مهِ سال عرب را عدد از ماه منست | بر سرِ ماه نبشت از پرِ جبریل رقم
بر رُخِ ماه من آثار درستیست پدید | بر رُخ و چهرهٔ خورشید تو آثار سقم
راست خورشید تو چندانکه بسالے برود | کم ز ماهی برود ماه من از کیف و ز کم

روز از شب بشنید این و براشفت و بگفت
خامشی کن چه درائی سخن نا محکم

روز را عیب بطعنه چه کنی که ایزد عرش
روز را بیش ز شب کرد ستایش بقسم

روزهٔ خلق که دارند بروز ست همه
بحرم نیز بروز ست حج از ربّ حرم

عید و آدینهٔ فرّخ عرفه عاشورا
همه روز ست چو بینی بهم از عقل و فهم

روز خواهد بود برخاستن خلق بحشر
روز شد نیز وجود همه مردم ز عدم

تو بعاشق نه برنجی و باطفال نهیب
ور تن دیو و لی بر دل بیمار ستم

بوم و خفّاش بشب مُرغ و سپه جنّی و دیو
دزد اکثر همه شب گردد و همه اهل تهم

من باجل ز خور چرخم تو بجنس انزل خاک
من چو تابان ضوء نارم تو چو تاریک فحم

روی آفاق ز من خوب نما بد ز تو زشت
دیدهٔ خلق ز من نور فزاید ز تو نم

مر مرا گونهٔ اسلام و ترا گونهٔ کُفر
مر مرا جامهٔ شادی ست ترا جامهٔ غم

تو بچهر از حبشی فخر بحسن از چه کنی
حبشی را چه رسد حسن اگر هست صنم

سپه و خیل و نجوم تو چه باشند که پاک
بگریزند چو خورشید من افراخت علم

چه زیان کت بنبی پیش ز من داشت خدای
ور نبی نیز هم از پیش سمیع است اصم

خَلَقَ الموت بخوان گرچه حیات از پس اوست
بر ز مو تست بهر حال حیات آخر هم

گر ز ماه تو شناسند مه و سال عرب
ز آفتابم همه دانند مه و سال عجم

گرچه زرد آمده خورشید هم او به ز تست
گرچه زرد آمده دینار هم او به ز درم

ماهِ تو از ضوء خورشید من افزاید نور
وز پئے خدمت خورشید کند پشت بخم

گر ز خورشید سبکتر رود او پیک ویست
پیک البتّه سبکتر نهد از شاه قدم

از فریضه سه نماز ست بروز و دو بشب
ز آن نماز تو کم آمد که ز من هستی کم

در بقولم بنوی راضی و خواهی که بود — درمیان حکم کنی عدل خداوند حکم
یا پسند آر بگفتار رشه عادل راد — یا رضا ده برئیس الوزرا کان کرم

راد بو نصر خلیل احمد کرا نصرت و جود
افسر جاه و جلال است و سر ملک و نعم

(۲)

اگر محوّل حال جهانیان نه قضاست — چرا مجاری احوال بر خلاف رضاست
بلی قضاست بهر نیک و بد عنان کش خلق — بدان دلیل که تدبیرهائے جمله خطاست۔
هزار نقش برآرد زمانه و نبود — یکی چنانکه در آئینهٔ تصوّر ماست
کسی ز چون و چرا دم نمی تواند زد — که نقشبند حوادث رای چون و چراست
اگرچه رنگ همے امّهات آمیزند — درین سراچه کون و فساد نشو و نماست
تفاوتے که درین نقشها همے بینی — ز خامه ایست که در دست جنبش آباست
بدست ما چو ازین حل و عقد چیزی نیست — بعیش ناخوش و خوش گر رضا دهیم سزاست
که زیر گنبد خضرا چنان توان بودن — که اقتضائے قضاهائے گنبد خضراست
چو در ولایت طبعم از و گزیری نیست — که بر طباع و مو البید والی والاست
کسی چه داند کین کوژپشت مینا رنگ — چگونه مولع آزار مردم داناست
نه هیچ عقل بر اشکال دور او واقف — نه هیچ دیده بر اسرار حکم او بیناست
چه جنبش است که بے اوّل است و بے آخر — چه گردش است که بے منقطع است و بے مبداست

مرا از گردش این چرخ آن شکایت نیست
که شرح آن بهمه عمر ممکن است و رواست

(انوری)

(۳)

انتخاب از ادبیاتِ ایرانِ جدید مؤلفہ اُستاد براؤن

(ا)

سلطنت بہر شہان باستم و ظلم نیاید
تاکہ ہمّت نکنی کس بزحمت در نگشاید
انبیا درج نمودند مقالات عدالت
علما جملہ نوشتند روایات عدالت

جان نثاری پے اصلاحِ وطن باید و شاید
مرد آنست کہ لب بندد و بازو بگشاید
اولیا جملہ سرودند عبارات عدالت
گفتگو بیہدہ از مظلمہ امروز نشاید

مرد آنست کہ لب بندد و بازو بگشاید

ب

گر نظر در کار استبداد و مشروطہ کنی
وقت استبداد ہیجستند سگ از بہرِ صید

فرق استبداد با مشروطہ باشد بیشمار
گاہ مشروطہ بجویند آدمی از بہرِ کار

ج

افتادہ ایم سخت بدام بلای گِل
گِل مشکلی شدہ است بہر معبر و طریق
ہرگہ کہ ابر خیمہ زند در فضاے شہر
گِل وِل نمی کند ز خراسان و اہلِ او
گر صد ہزار کفش بدرّد بپاے خلق
با خضر اگر روند بظلمات کوچہ خلق

یارب چو ما مباد کسی مبتلاے گِل
گام زندگان شدہ مشکل کشاے گِل
بر بام ہر سراے بہ آید لواے گِل
ای جان اہلِ شہر فدای وفاے گِل
ہرگز نمے رسد بہ کشفِ عطاے گِل
اسکندری خورند درین چشمہاے گِل

اوّل قدم که بوسه زند گل بپای ما — افتیم بر زمین و ببوسیم پای گل
گلها ثقیل و درہم و کوچه خراب و تنگ — آه از جفای کوچه و داد از جفای گل
گل هر چه را به پنجه در آورد و ول نکرد — صد آفرین به پنجهٔ معجز نمای گل
از گل زبسکه خاطر و دلها فسرده است — گل نیز بعد ازین ندمد از فضای گل
بر روزگار خویش کنم گریه بامداد — چون بنگرم بخندهٔ دندان نمای گل
از پشت تا بشانه و از پیش تا بریش — هستند خلق یکسره غرق غطای گل
امروز در قلمرو طوس از بلند و پست — آنجا یگه کجاست که خالی ست جای گل
آید اگر جهاز زره پوش ز انگلیند — حیران شود ز لجّهٔ بی منتهای گل
گر لای و گل تمام نگردد ازین بلد — اهل بلد تمام بمانند لای گل

شرمم آیدم زگفتن بسیار ورنه باز
چندین هزار مسئله باشد ورای گل

(ملک الشعرا بہار)

د

ای خطّۂ ایرانِ مہین ای وطنِ من — ای گشته بمہر تو عجین جان و تنِ من
ای عاصمۂ دنیی آباد که شد باز — آشفته کنارت چو دل پُر حزنِ من
دُور از تو گل ولاله و سرو وسمنم نیست — ای باغ گل ولاله و سرو و سمنِ من
بس خارِ مصیبت که خلد مارا بر پای — بی روی تو ای تازه شگفته چمنِ من
ای بار خدای من گر بی تو زیم باز — افرشتۂ من گرد و چون اہرمنِ من

تا هست کنارِ تو پُر از لشکرِ دشمن　　هرگز نشود خالی از دل محنِ من
از رنج تو لاغر شده ام چونان کز بن　　تا بر نشود ناله نه بینی بدن من
دردا و دریغا که چنان گشتی بی برگ　　کز بافتهٔ خویش نداری کفن من
بسیار سخن گفتم در تعزیتِ تو　　آوخ که نگریاند کس را سخن من
آنگاه نیوشند سخنهای مرا خلق　　کز خون من آغشته شود پیرهن من

دامروز همه گویم با محنت بسیار
دردا و دریغا وطنِ من وطنِ من

۵

اندر پرستش

یکی گیتی یکی یزدان پرستند　　یکی پیدا یکی پنهان پرستند
یکی بودا و آن دیگر برهمن　　دگر زان موسی چوپان پرستند
یکی از روی دستورِ اوستا　　فروغ و خاورِ رخشان پرستند
یکی ذاتِ مسیحِ ناصری را　　بسانِ حضرتِ سبحان پرستند
گروهی پیروِ خشورِ تازی　　حدیث و سُنّت و قرآن پرستند
پرستند بابی الواح و بیان را　　بهائی اقدس و ایقان پرستند
فقیه آزمند از حرص و شهوت　　گهی حور و گهی غلمان پرستند
چه نیرنگ است یاران مفتی شرع　　مرید ابله و نادان پرستند
تهی انبان زاهد از زر و مال　　قصور و کوثر و رضوان پرستند

چگویم خود تو دانی واعظ شهر — امین و دیدهٔ گریان پرستند
فرو شد عارف اندر وحدت ذات — وجوب جوهر و امکان پرستند
صفا جو صوفی پشمینه پوشاک — مرید و مرشد و عرفان پرستند
دل از دنیای فانی کنده درویش — چو جُهندی گوشهٔ ویران پرستند
قلندر واله از سرّ انا الحق — حشیش وحدت و قلیان پرستند
سیه شد روزگار عاشق از عشق — سواد طرّهٔ جانان پرستند
سرشک از بس فرو بارید شد کور — هنوز او نرگس چشمان پرستند
تو خود دانی که مست باده خواره — کباب و پستهٔ خندان پرستند
نهنگ قلزم اندیشه شاعر — گزاف و یاوه و هذیان پرستند
فغان از سر دبیر روزنامه — دروغ و مُهمل و بهتان پرستند
وکیل محترم را کیش پول است — وزا و محترم عنوان پرستند
پزشک آمد عدوی تندرستی — جذام و سکته و یرقان پرستند
مُنجّم سر گم اندر سیر افلاک — نجوم و اختر گردان پرستند
دل پُر آرزوی کیمیا گر — زر پاکیزه و رخشان پرستند
نهد در کوره بوته درد مدام — پس آنگه زیبق لرزان پرستند
نماند کیش جادوگر نهفته — ملول از آدم و پریان پرستند
شنیدستی که رامشگر همه عمر — نوا و نغمه و الحان پرستند
خمیده چون کمان پشت کشاورز — فشانده دانه و باران پرستند
نه بیند باغبان جز کشتهٔ خویش — از آن رو لاله و ریحان پرستند

ندانم از چه رو فرزند ایران — که اطریش و گهی المان پرستند
شناسم جمعی از مردان آزاد — در ایران کُنده و زندان پرستند
حذر ز آیینِ خرس روسپی خُو — جفا و کینه و عدوان پرستند
چرا مشتی ز شاگردان پاریس — دل و دین داده و نسوان پرستند
برون کرده ز دل مهرِ وطن را — دو زُلف و قامتِ خوبان پرستند
اگر پُرسی ز کیشِ پُورِ داوُد — جوان پارسی ایران پرستند

(۴)

قطعه

ای دوستان بکام دلم نیست روزگار — آری زمانه دشمن اهل هنر بود
سهل ست اگر جفا کشم از دورِ بیوفا — زحمت نصیب مردم والا گهر بود
بر آسمان ستاره بود بیشمار لیک — رنج کسوف بر دل شمس و قمر بود
رسمی است در زمانه که هر کم بضاعتی — ز اهل هنر به مرتبه ها بیشتر بود
دریا صفت که منصب خاشاک اندرو — بالای عقد گوهر و سلک دُرر بود

(ابن یمین)

رُباعیات

(۱) ابو علی سیناء بلخی

دِل گرچہ درین بادیہ بسیار شتافت
یک موی ندانست ولے موی شگافت
اندر دل من ہزار خورشید بتافت
آخر بکمال ذرّۂ راہ نیافت

با این دو سہ نادان کہ چنین می دانند
از حمق کہ دانای جہان آنانند
خر باش کہ این جماعت از فرط خری
ہر کو نہ خراست کافرش می خوانند

کفر چو منی گزاف و آسان نبود
محکم تر از ایمان من ایمان نبود
در دہر چو من یکی و آن ہم کافر
پس در ہمہ دہر یک مسلمان نبود

از قعر گل سیاہ تا اوج زحل
کردم ہمہ مشکلات گیتی را حل
بیرون جستم ز قید ہر مکر و حیل
ہر بند کشادہ شد مگر بند اجل

اے کاش بدانمے کہ من کیستمی
سرگشتہ بعالم از پے چیستمی
گر مقبلم آسودہ و خوش زیستمی
ورنہ بہ ہزار دیدہ بگریستمی،

۲ - عُمر خیام

ہرچند کہ رنگ بوی زیباست مرا
چون لالہ رُخ و چو سرو بالاست مرا
معلوم نشد کہ در طرب خانۂ خاک
نقاش من از بہر چہ آراست مرا

تا بتوانی رنجه مگردان کس را
در آتش خشم خویش منشان کس را
گر راحتِ جاودان طمع می داری
می رنج همیشه و مرنجان کس را

بت خانه و کعبه خانهٔ بندگی است
ناقوس زدن ترانهٔ بندگی است
زنار و کلیسیا و تسبیح و صلیب
حقا که همه نشانهٔ بندگی است

با حکم خدا بجز رضا در نگرفت
با خلق بجز روی و ریا در نگرفت
هر حیله که در تصور عقل آید
کردیم ولیک با قضا در نگرفت

بیگانه اگر وفا کند خویش من است
ور خویش خطا کند بد اندیش من است
گر زهر موافقت کند تریاق است
ور نوش مخالفت کند نیش من است

در پردهٔ اسرار کسی را ره نیست
زین تعبیه جان هیچ کس آگاه نیست
جز در دل خاکِ تیره منزل گہ نیست
افسوس که این فسانه هم کوته نیست

این کهنه رباط را که عالم نام است
آرام گہ ابلق صبح و شام است
بزمی ست که واماندهٔ صد جمشید است
گوری است که تکیه گاهِ صد بهرام است

کس مشکل اسرار ازل را نکشاد
کس یک قدم از نهاد بیرون ننهاد
من می نگرم ز مبتدی تا استاد
عجز است بدست هر که از مادر زاد

آنانکه محیط فضل و آداب شدند
از جمع کمال شمع اصحاب شدند
ره زین شب تاریک نبردند بیرون
گفتند فسانهٔ و در خواب شدند

با نفس همیشه در نبردم چکنم
وز کردهٔ خویشتن بدردم چکنم
گیرم که ز من در گذرانی بکرم
زان شرم که دیدی که چه کردم چکنم

ایزد چو نخواست آنچه من خواسته ام
کے گردد راست آنچه من خواسته ام

گر جملہ صواب است کہ او خواستہ است	پس جملہ خطاست آنچہ من خواستہ ام
بر موجب عقل زندگانی کردن	شاید کردن ولے نہ دانی کردن
استادِ تو روزگار چابک دست است	چندان بسرت زند کہ دانی کردن

۳ ـ عطار

یا رب چہ نہان چہ آشکارا کہ توئی	نہ عقل رسد نہ علم آنجا کہ توئی
آخر بکشای بر دلِ بستہ درے	تا غرقہ شوم دران تماشا کہ توئی
نہ عقل بہ سر حدِ کمال تو رسد	نہ جان بہ سراچہء وصال تو رسد
گر جملہء ذرّات جہان دیدہ شود	ممکن نہ بود کہ در جمالِ تو رسد
عقلے کہ بسی رہبر خود ساختمش	در معرفت خدائے بگداختمش
عمرم برسید تا بدین عقل ضعیف	بشناختم اینقدر کہ نشناختمش
می پنداری کہ جان توانی دیدن	اسرار ہمہ جہان توانی دیدن
ہر گاہ کہ بینش تو گردد بکمال	کوری خود آن زمان توانی دیدن
ای آنکہ کمال خردہ دانان دانی	خاصیّت پیران و جوانان دانی
گر در صفت زبانم از کار بشد	دانم کہ زبان بے زبانان دانی

۴ ـ سحابی

صاحب نظر آنکہ زندۂ جاوید اند	وارستہ ز بیم و فارغ از امید اند
در ہر چہ نظر کنند اورا بینند	ذرّاتِ جہان آئینۂ خورشید اند
سلطانی و کبر و عجب و مستی سہل است	درویشی و فقر و تنگدستی سہل است

خودرا برسان بجائے جاودانی	ورنہ دوسہ روزہرچہ ہستی سہل است
نی شاد نشین باش و نہ غمناک نشین	گر بتوانی زغل وغش پاک نشین
من می دانم ترا و مقدار ترا	تو خواہ بتخت و خواہ برخاک نشین
باکس نہ سوال و نہ جوابت باید	بامردم چشم خود خطابت باید
چشمے داری و عالمے جلوہ گر است	دیگر چہ معلم چہ کتابت باید
در دیدۂ معرفت اگر کوری نیست	بر روئے خدا حجاب مستوری نیست
دوری تو از مطالب مختلف است	مطلوب اگر خدا بود دوری نیست

۵- اقبال

سکندر رفت و شمشیر و علم رفت	خراج شہر و گنج کان و یم رفت
امم را از شہان پایندہ تر دان	نمی بینی کہ ایران ماند و جم رفت
کنشت و مسجد و بت خانہ و دیر	جز این مشت گلے پیدا نہ کردی
زحکم غیر نتوان جز بدل رست	تو اے غافل دلے پیدا نہ کردی
ز رازی معنی قرآن چہ پرسی	ضمیر ما بہ آیاتش دلیل است
خرد آتش فروزد، دل بسوزد	ہمین تفسیر نمرود و خلیل است
کرا جوئی چرا در پیچ و تابی،	کہ او پیداست تو زیر نقابی
تلاش او کنی جز خود نہ بینی	تلاش خود کنی جز او نیابی
چہ پرسی از کجایم چیستم من	بخود پیچیدہ ام تا زیستم من
درین دریا چو موج بے قرارم	اگر بر خود نہ پیچم نیستم من

مطبع ... پریس لاہور میں باہتمام لالہ موتی رام پرنٹر چھپا ۱۹۲۵ء

اِطّلاع

(۱) یہی کورس ۱۹۲۸ء سے منجملہ اور کتب کے علوم مشرقی کے اُمیدواران امتحان منشی کی تعلیم کے لئے بھی مقرر ہے۔

(۲) اِس انتخاب کے علاوہ انٹرمیڈیٹ کے نصاب فارسی میں کتاب ذیل بھی شامل ہے۔ اور علحدہ مل سکتی ہے:-

خرس دُزد افگن